

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 8

Київ—2012

УДК 94(477) «1917/1921»

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 310 с.

Збірник присвячений висвітленню різних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. Автори висвітлюють рефлексії визначних діячів та сучасників тієї доби, проблеми політичної й соціальної історії, культурного життя в добу визвольних змагань 1917–1921 рр.

Для науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ № 16394-4866 Р, видане 23.02.2010 р.)

Збірник є фаховим виданням України з історичних наук

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 520

E-mail: ukrrev@ukr.net

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олена Бойко, кандидат історичних наук (Київ)

Анатолій Буравченков, доктор історичних наук (Київ)

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, *головний редактор* (Київ)

Степан Віднянський, доктор історичних наук (Київ)

Олександра Кудлай, кандидат історичних наук (Київ)

Руслан Пиріг, доктор історичних наук (Київ)

Олександр Реснит, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Віталій Скальський, кандидат історичних наук, *відповідальний секретар* (Київ)

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Федір Турченко, доктор історичних наук (Запоріжжя)

ISSN 2307-3047

© Інститут історії України НАНУ, 2012

© Автори статей, 2012

ЗМІСТ

Політичний і соціальний наратив

Владислав Верстюк

Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії 5

Олександра Кудлай

Організація та становлення народного міністерства військових справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) 44

Руслан Пиріг

Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень – грудень 1918 року). 80

Тетяна Осташко

Проблема соціально-політичного компромісу у працях В'ячеслава Липинського 99

В'ячеслав Прудько

Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень – листопад 1918 р.) 127

Олена Бойко

Українське життя у Києві під владою білогвардійців (1919 р.) 142

Роман Тимченко

Соціально-економічна політика ЗУНР (ЗОУНР) 164

Ярослав Файзулін

Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії агентурно-оперативної розробки органів ВУЧК 176

Історія ідей

Олексій Лупандін

Трансформація більшовицьких ідей в ході боротьби за владу в Україні (лютий 1917 р. – березень 1918 р.): до постановки проблеми 200

Геннадій Корольов Регенерація ідеї федералізму в Українській гетьманській державі 1918 р.: геополітичні та національно-ідентифікаційні чинники	212
--	-----

Володимир Устименко Особливості соціально-політичного та економічного статусу етнічних груп та його вплив на міжетнічні протиріччя та соціальні конфлікти	226
---	-----

Публікація документів

Ольга Гейда Маловідомі факти до біографії Миколи Ілліча Шрага	247
---	-----

Віталій Скальський Особовий склад Київської та Черкаської повітових народних рад	256
---	-----

Тетяна Ралдугіна Реліквії Української революції 1917–1921 рр. в Національному музеї історії України	276
--	-----

Анотації	294
-----------------------	-----

Відомості про авторів	308
------------------------------------	-----

ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ НАРАТИВ

Владислав Верстюк

Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії

Суспільство і влада в Російській імперії протягом кількох століть перебували в антагоністичних суперечностях. Спираючись на міць державних інституцій, бюрократію, самодержавство жорстко контролювало розвиток суспільства, і в той же час не допускало до створення постійнодіючого, бодай часткового, механізму впливу суспільства на владу. Російські царі розглядали себе помазанниками божими, а владу не як продукт суспільного договору, а як божу данність. Така архаїчна система влади гальмувала суспільний розвиток і вела країну до революційних потрясінь. Революційний рух став постійною складовою російського суспільного життя з другої половини XIX ст. А на початку наступного століття країна пережила дві революції. Одну вдалося владі вгамувати терором, а інша — поховала самодержавство.

Революції — це вірна ознака держав і суспільств, які не досягнули мистецтва саморегуляції, це крайній спосіб зняти стихійно, вибухоподібно через часткову чи повну руйнацію старого порядку нагромаджені суперечності та спроба створити нову модель влади, яка б дозволила гармонізувати суспільний розвиток, додала йому динаміки. Глибокі (соціальні) революції як правило пропонують не одну модель оновленої влади, а чередування різних, часто контрверсійних моделей. Вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство. Особливістю революцій є й те, що в їх ході історія наче починається з нуля, весь старий досвід, бюрократичний

державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто бувають поставлені під сумнів, а відкинуті геть як такі, що не витримали випробування часом, на зміну їм має прийти нова суспільна організація. Спочатку її форми лише вгадуються, тому початок революції завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того як на зміну сталому порядку приходить хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили, із громадянською війною в революційному суспільстві, яке нездатне до суголосних компромісних політичних рішень. Опанування суспільної енергії — це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не вдається жодному політичному режимові. Початку революції відповідають слабкі системи влади, які, не маючи достатньої легітимності та сили, змушені опиратися на низові органи самоврядування, політичні партії, інші прояви народовладдя (з'їзди, громадські організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які не стільки шукають легітимності як опори на збройну силу. В революціях військові завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія мас згасає поступово, частково в боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті, революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, насамперед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється ще гіршою за стару дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій завжди супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією. Принаймні так виглядав перебіг подій, покликаних до життя після падіння самодержавства в Росії.

24 лютого в столиці імперії Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів

приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума стала у відкриту опозицію до уряду. 27 лютого самодержавство фактично впало. 2 березня цар підписав акт про зречення, а до влади прийшов новий уряд. Він назвав себе тимчасовим, оскільки не відчував достатньої легітимності свого становлення, а також не мав чіткої відповіді на питання про майбутню політичну систему Росії. «Нас вибрала російська революція /.../ Ми не збережемо цієї влади ні хвилини після того, як вільно обрані народом представники скажуть нам, що вони хочуть на наших місцях бачити інших людей, які більше заслуговують їх довіри»¹, — заявив один з найвпливовіших членів уряду П. Мілюков. З іншого боку, П. Мілюков експонував себе і членів новоствореного уряду як прихильників парламентської конституційної монархії. Він добре розумів, що подібні погляди поділяла далеко не вся Росія, тому в його промові була озвучена теза про необхідність скликання Всеросійських Установчих зборів, які, як демократично обране народне представництво, вирішать питання державного устрою. В першому офіційному зверненні Тимчасового уряду «До громадян Росії» 6 березня 1917 р. скликання Всеросійських Установчих зборів було визнано першим обов'язком уряду, до того ж це мало статись в найстисліші строки.

Падіння самодержавства викликало неймовірне суспільне піднесення. Революцію вітали всі і вся: старі і молодь, багаті і бідні, цивільні і військові, представники панівного етносу і пригноблених народів. Всі вони ентузіастично підтримали Тимчасовий уряд, який в свою чергу оголосив, що вважає «своїм священним і відповідальним обов'язком здійснити прагнення народні і вивести країну на світлий шлях вільного громадянського устрою»². Уряд обіцяв негайно, «ще до скликання Установчих зборів, забезпечити країну твердими нормами, які б захищали громадянську свободу

¹ Февральская революция 1917 года. Сб. документов и материалов / Сост., авт. предисл., примеч. и коммент. О.А. Шашкова. Отв. ред. А.Д. Степанский, В.И. Миллер. — М.: РГГУ, 1996. — С. 156.

² Там же. — С. 176.

і громадянську рівність, щоб надати всім громадянам вільно проявляти свої духовні сили в творчій роботі на благо батьківщини»³.

Тимчасовий уряд розпустив старі органи влади, ліквідував жандармерію та поліцію. До середини березня імперська державна машина, яка проіснувала понад двісті років, розтанула немов сніг під весняним сонцем. Пізніше в своїх спогадах член Тимчасового уряду П. Мілюков назвав ці кроки непродуманими і легковажними, які привели лише до того, що фактично на місцях влада фактично зникла, розчинившись серед новоутворених громадських організацій. Головним винуватцем такої ситуації П. Мілюков вважав голову уряду і міністра внутрішніх справ Г. Львова, який не зміг створити сильної влади⁴. Насправді проблема полягала не в особі очільника уряду, а в обставинах і спричиненою ними логікою розвитку революції.

Одночасно з Тимчасовим урядом у Петрограді створилася Рада робітничих депутатів, склад якої визначали представники лівих соціалістичних партій, насамперед меншовиків та есерів. Це була авторитетна революційна організація, яка мала великий вплив на робітниче та солдатське середовище Петрограда. Рада розташовувалась під одним дахом з Державною думою у Таврійському палаці, а в окремі райони столиці призначила своїх комісарів, були вони і у військах столичного гарнізону. В першій відозві Ради до населення було сказано, що стара влада повинна бути «остаточно ліквідованою і поступитись місцем народному правлінню», а також, що «народ повинен створити свою власну владну організацію»⁵. З цією метою відозва закликала населення об'єднатися навколо Ради. Таким чином вже з самого початку революції в Петрограді створилось два осередки нової влади: комітет Державної Думи і Рада. Не маючи достатньої легітимності, представники комітету почали 1 березня переговори з керівниками Ради про створення революційного уряду. Останні відмовились входити до складу уряду, вважаючи його, як і революцію, буржу-

³ Февральская революция 1917 года. Сб. документов и материалов. — С. 177.

⁴ *Мілюков П.Н.* Воспоминания. — М., 1991. — С. 474, 480.

⁵ Февральская революция 1917 года. — С. 82.

азними, але висунули кільканадцять умов своєї підтримки урядової діяльності. Ці умови: проведення політичної амністії, скликання Установчих зборів, запровадження громадянських свобод, ліквідація національних обмежень — були прийняті, після чого виконком Ради 2 березня опублікував нову відозву до населення, в якій говорилося, що демократія повинна підтримувати уряд тою мірою, якою він буде виконувати свої зобов'язання. Таким чином уряд отримав не абсолютну, а ситуативну підтримку революційної демократії, що завжди змушувало його прислухатись до революційної стихії, а в разі непопулярних рішень приводило до урядової кризи та зміни складу уряду. Фактично з перших днів революції в країні встановилося двовладдя. Ці обставини робили владу Тимчасового уряду надзвичайно слабкою.

Ліквідація старих органів влади супроводжувалась суспільною практикою відмежування від усього «старого». У фокус цієї практики потрапила насамперед царська сім'я Романових. В офіційних установах зняли царські портрети, в поминальних молитвах не згадувалося ім'я царя, натомість в продажу з'явилась велика кількість критичної і сатиричної літератури спрямованої проти сім'ї Романових, передусім царя, його дружини та дітей.

На території України органи царської адміністрації практично було ліквідовано 3–5 березня, від губернаторів та повітових справників владу перебрати, призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. В Києві губернським комісаром призначили М. Суковкіна, в Полтаві — С. Іваненка, в Чернігові — О. Бакуринського і т. д. Міністерство внутрішніх справ наказало своїм комісарам у повсякденній роботі спиратись як на дорадчі органи на «губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети утворені зі складу громадських організацій»⁶, тобто Ради об'єднаних громадських організацій, які почали активно творитись на місцях. 3 березня увечері в приміщенні Катеринослав-

⁶ *Гайда Ф.А.* Механизм власти Временного правительства (март — апрель 1917 г.) // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С. 148.

ської губернської земської управи відбулася нарада представників громадських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону, вони заявили про перехід на сторону нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁷. Того ж дня в Полтаві на розширеному засіданні губернської земської управи та представників громадських організацій губернії та міста було створено громадський комітет із представників земства, міста, кооперації, професійних та інших організацій, а також по одному представнику від повітових громадських комітетів. Засідання визначило головними завданнями комітету підтримку громадського порядку, інформацію населення про хід революційних подій, продовольче постачання населення та армії, забезпечення роботи промислових підприємств⁸.

Подібні ради та комітети почали діяти в більшості українських міст, повітів та волостей. До їх складу входили представники міських дум, земств, біржових комітетів, кооперації, а також профспілок, солдатських комітетів, тощо.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій. Першими про себе заявили загальноросійські партії, які вже в перші дні революції вийшли з підпілля і взялися за легальну роботу. Дещо згодом, за кілька тижнів поновили роботу і українські політичні партії. Передусім це були Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська радикально-демократична партія, Українська народна партія.

Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня утворюються ради робітничих і солдатських депутатів. Насамперед вони з'явилися у великих містах, губернських центрах. Всього до середини 1917 р. в Україні виникло понад 250 рад робітничих депутатів та майже 50 рад військових депутатів. Нові органи

⁷ Києвлянин. — 1917. — 6 марта.

⁸ Державний архів Полтавської області. — Ф. 772. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 38–38 зв.

влади та новостворені громадські організації розташовувались у старих адміністративних будівлях. І в цьому проглядалось щось символічне. У Києві в будинку ліквідованого жандармського управління осів штаб партії есерів, з'явилося кілька нових видавництв, в Маріїнському палаці, залишеному вдовою Олександра III, імператрицею Олександрою Федорівною оселилася Рада робітничих депутатів, а згодом Рада військових депутатів.

Характерною особливістю революційної політичної системи 1917 р. стала демократизація місцевого самоврядування: земств та міських дум, вибори в які в дореволюційний час мали жорстке цензове обмеження. Вже в березні 1917 р. почалась кооптація до них демократичного елемента, а влітку вперше в історії Росії на демократичній основі відбулися вибори до міських дум. Закон про міські вибори встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Вибори відбувались за пропорційною системою на основі партійних списків. За такою ж системою були організовані вибори до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р., а от земські вибори пройшли за мажоритарною системою. Виборчі кампанії показали, що ні влада, ні суспільство ще не були готові до життя за демократичними процедурами. Особливо невдалими були земські вибори, селяни ставились до них з великим упередженням. Кількість виборців, які скористались своїм правом голосу, була на рівні 15–20 %. Значно успішніше приживались форми прямої демократії: мітинги, демонстрації, з'їзди.

В березні в губернських і повітових центрах України пройшли масові мітинги та демонстрації, учасники яких вітали повалення самодержавства, перемогу демократичної революції. 16 березня у Києві був проведений «День свята революції» – масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами взяли участь українські національні організації. В цей день на Думській площі відбувся демонтаж пам'ятника вбитому 1911 р. у Києві прем'єр-міністру Росії П. Столипін⁹.

⁹ Киевская мысль. — 1917. — 18 марта.

Публічний простір міст зазнав різких змін, він швидко ідентифікувався з революцією в два способи, насамперед відбувся демонтаж колишньої імперської символіки, а паралельно здійснювалася революційна візуалізація. Червоний колір став домінуючою барвою революції. Він супроводжував не лише мітинги та демонстрації десятками стягів, але й породив моду на червоні банти, які носили як жінки, так і чоловіки, в моду стрімко увійшов червоний одяг. Поряд з червоним набрали популярності кольори національних прапорів, передусім синьо-жовтого. До змін зафарблення публічного простору треба додати його звукове оформлення. Як символ революції активно використовувався гімн Великої Французької революції — «Марсельеза». Без неї не обходилася жодна публічна акція. Поряд з російськими революційними піснями широкого вжитку набули «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт».

В передовиці газети «Киевлянин» 5 березня говорилось, про фактичну перемогу революції в Росії. В країні «не лише відсторонено старий уряд, але й змінено старий політичний лад». На чолі держави, писала газета, стала нова влада, а стара — загубила себе сама: «Стара влада і стара система управління показали стільки сліпоти, стільки нерозуміння сенсу подій і настроїв народу від самих верхів до низів його, що все, що відбувалося не могло сприйматися по-іншому, як таке, що межувало з безумством»¹⁰.

Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційна енергія, накопичена в народній гушці протягом десятиліть, ще шукала виходу, а провідники української інтелігенції з ентузіазмом вітали революційні зміни. 3 березня в клубі «Родина» Товариства українських поступовців (ТУП) зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради, якій судилося відіграти ключову роль у

¹⁰ Киевлянин. — 1917. — 5 марта.

розвитку революційних подій протягом 1917 р. 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР заочно обрали М. Грушевського, який добував заслання у Москві.

Створена на початку березня 1917 р. як київська міська громадська організація, УЦР вже через місяць спромоглася скликати і провести 6–8 квітня у Києві Всеукраїнський національний конгрес, на якому 900 делегатів від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх та професійних організацій, а також представники від територіальних громад і об'єднань задекларували найважливіші національні та соціальні гасла. Насамперед конгрес визначив головним завданням українського революційного руху досягнення національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави. Прагнення втілити в життя гасло автономії стало визначальним лейтмотивом діяльності переобраної конгресом Центральної Ради. Досить стрімко, протягом кількох місяців, склад Центральної Ради збільшився до 798 мандатів, які потрапили до рук переважно солдат, селян і робітників. Центральна Рада стала джерелом нової морально-правової революційної влади. Це була прикметна ознака революційного часу, коли легітимність забезпечувалась не формальним законом, а моральним авторитетом, коли головною політичною фігурою ставали не окремі особи з високою політичною культурою та досвідом державної діяльності, а народна стихія, керована не так політичними принципами, як вибухом емоцій та колективним виявленням волі. Протягом весни–осені 1917 р. Україна пережила сотні різноманітних з'їздів, національних, партійних, військових, селянських, професійних, радянських.

Центральна Рада безумовно зазнала на собі сильного впливу національної стихії. Саме під тиском гострої резолюції Першого Всеукраїнського військового з'їзду (Київ, 5–8 травня 1917) — «...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом

національно-територіальної автономії України»¹¹ — вона відрядила до Петрограда повноважну делегацію на чолі з В. Винниченком. Перед нею було поставлено досить помірковане завдання домовитися з урядом про оприлюднення ним свого позитивного ставлення до автономії України.

Національне питання стало одним із наріжних каменів, об які спіткнулися Тимчасовий уряд і практично вся російська революційна демократія. Вони не змогли відмовитись від принципу неподільності Росії, хоч вимога національно-територіальної автономії не ставила під сумнів єдність країни, вона лише виходила з необхідності її федералізації. Хто знає, якби Тимчасовий уряд наважився взяти на себе відповідальність весною 1917 р. за перетворення Росії на федеративну республіку з широкими повноваженнями регіонів, чи отримав би наступний розвиток революції більшовицьке забарвлення.

Наслідком невдалих переговорів у Петрограді став новий підйом українського руху. 28 травня 1917 р. у Києві відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів. У залі лунали вимоги автономії, критика Центральної Ради за її нерішучість та осуд урядової політики. На цій хвилі Центральна Рада 10 червня звернулася до українського народу з Першим Універсалом. Написана мовою метафор ця революційна декларація повідомляла, що перед «Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях»¹². Універсал закликав кожне село, волость, земську й міську управи до зміцнення організаційних зв'язків з УЦР та до розвитку національної свідомості народу з тим, щоб згодом узятися за опанування адміністративного апарату.

¹¹ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 279.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С.105.

Універсал був зустрінутий із захопленням українцями та вороже Тимчасовим урядом й російською революційною демократією. Пішовши «шляхом dokonаних фактів», Центральна Рада 15 червня створила Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. Підтримка Універсалу українцями-вояками перетворила УЦР на політичну фігуру загальноросійського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду. Одноставність у підтримці Універсалу та згуртованість українців навколо УЦР досить швидко змусили російську революційну демократію і уряд переглянути свої позиції і шукати компроміс з українською стороною. Його досягнення було зафіксоване на початку липня 1917 р. II Універсалом.

Компроміс з урядом надав ознак правової легітимності владі Генерального секретаріату, але став причиною занепаду влади морально-публічної. Платформа II Універсалу змусила діячів УЦР сконцентрувати свою увагу на формальних, правових атрибутах влади, освоєнні її механізмів. Ця зміна була б цілком логічною й послідовною, якби завдання консолідації української нації, її прилучення до організованого політичного життя, завдання, якому присвятила свою попередню діяльність Центральна Рада, було виконане. Як показали майбутні події, саме брак достатньої консолідованості національних сил, їхня слабка організованість, низький рівень самосвідомості, наростання радикалізації мас стали причиною поразок Центральної Ради. До всього, київський компроміс, викликавши урядову кризу й шалений опір ліберально-консервативних російських сил, незабаром утратив свою первісну форму.

Дискусії в стінах Центральної Ради навколо спроб налагодити конструктивну працю з Тимчасовим урядом відібрали кілька місяців, протягом яких політичні настрої суспільства значно змінилися. І лише наприкінці вересня стало зрозумілим, що союз з урядом не має добрих перспектив. 29 вересня Генеральний секретаріат опублікував декларацію, в якій апелював до «волі народу», говорив, що його робота можлива лише в повному єднанні з революційно-демократичними силами, «...що лише

в довірі, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності»¹³. В декларації була виголошена ідея скликання Всеукраїнських Установчих Зборів. 13 жовтня Генеральний секретаріат у спеціальному меморандумі висловив негативне ставлення до урядової політики в Україні, вимагав круто змінити ситуацію, надати йому реальні важелі влади, пропонував програму виходу з кризи, а також застерігав, що «... край знаходиться на останнім щаблі повного розладу»¹⁴.

Генеральний секретаріат мав повну рацію, за літніми поразками на фронті, втратою Галичини та Риги в Росії почався процес загальної кризи революції. Йому передувала урядова криза початку липня, коли незгодні з урядовою позицією з українського питання уряд залишили міністри-кадети. З ними у відставку подався голова уряду князь Г. Львов. Новим очільником Тимчасового уряду став О. Керенський, йому ж було довірено скласти новий склад уряду, який отримав назву «уряду порятунку Батьківщини та Революції». На створення нового коаліційного (буржуазія і революційна демократія) складу уряду пішло понад два тижні. Його склад був оголошений в пресі 25 липня. В урядовій декларації, підписаній лише О. Керенським, говорилося, що уряд «черпає свої сили в переконанні, що він зустрине допомогу і підтримку в розумі всіх народів Росії»¹⁵, що він переконаний в тому, що перед обличчям ворога російські громадяни забудуть про суперечності, які їх роз'єднують. З метою посилення авторитету уряду та примирення лівих і правих політичних сил 14 серпня у Москві була скликана Державна нарада. Вона запам'яталась кількома блискучими промовами (О. Керенський, Л. Корнілов, І. Церетелі), але поставленої мети не досягла. Як згодом писав П. Мілюков, нарада «вочевидь показала те, що багато хто раніше лише відчував. Нарада показала, що країна поділяється на два табори, між якими не може бути примирення

¹³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 327.

¹⁴ Там само. — С. 344.

¹⁵ *Мілюков П.Н.* История второй русской революции. — Минск, 2002. — С. 251.

і угоди по суті»¹⁶. Іншим важливим наслідком було й те, що влада (уряд) не зміг визначитись з яким з цих таборів йому йти далі. Вочевидь спробу уряду сидіти одразу на двох стільцях продемонстрував корнілівський заколот.

Невдала спроба корнілівського перевороту наприкінці серпня посилила кризу революції, влада стрімко втрачала залишки революційного авторитету, суспільство переповнювалось деструктивною енергією, яка раніше чи пізніше мала призвести до нового революційного вибуху. Радикалізація настроїв виявилася в посиленні впливу більшовицької партії в радах. У вересні петроградська Рада робітничих депутатів перейшла під керівництво більшовиків. Це була знакова подія.

Одним із перших публічно про кризу революції заговорив С. Єфремов. Наприкінці серпня він публікує в двох номерах газети «Нова Рада» велику статтю «Півроку», в якій використовує піврічний ювілей революції для того, щоб висловити гостре занепокоєння розвитком революційних подій. Він переконаний, що побудувати нову демократичну конструкцію держави в умовах війни неможливо, його заклик до уряду очевидний і зрозумілий лише «скінчивши війну негайно, можемо ще сподіватись і на врятування держави, хоч і з великим напруженням та труднощами»¹⁷. Півроку революції принесли величезний поступ в українській справі, пише публіцист, але загальний спад революції, який відбувся влітку, не міг не позначитись і на ній. С. Єфремов вважає, що український рух наприкінці червня пройшов точку свого зеніту, на якій не зміг втриматись із-за стихійного наростання в країні деструктивної суспільної енергії: безладдя, хаосу, анархічних виступів, погромів, тому головне завдання протистояти деструктивним явищам, щоб «хоч на місці вистояти»¹⁸.

Найяскравіші приклади суспільного паралічу демонструвала армія. Вона влітку вже перетворилася з воюючою у мітингу-

¹⁶ Миллюков П.Н. История второй русской революции. — С. 339.

¹⁷ Нова Рада. — 1917. — 27 серпня.

¹⁸ Там само. — 29 серпня.

ючу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження воєнно-польових судів не могли нічого змінити. Озброєні солдати домагались від судів виправдальних постанов, а в противних випадках влаштовували розправи над судами. Нормою стало зміщення солдатами своїх командирів, нерідкими були вбивства офіцерів, які намагались вмовити солдат виконувати військовий обов'язок.

Після провалу корнілівського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху і відмови виконання наказів додався погромницький рух. Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила практично всю Україну, її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. 4 жовтня 1917 р. газета «Нова Рада» в передовій статті подала жахливу і вражаючу картину зростання розрухи в Україні: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина /.../ Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або проходить на фронт чи одходить в резерви в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя людське нищиться й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й оружної допомоги. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пощесті».

Безумовно не варто пояснювати втрату армією боєздатності лише падінням формальної дисципліни, втягуванням лівими силами, насамперед більшовиками, солдатських мас в боротьбу за владу, розбурханими нездоровими інстинктами та пристрастями. Все це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним кардинально вирішити проблеми країни і армії. В останній не вистачало ні зброї, ні амуніції, ні продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони солдат. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизованість армійсько-

го життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення війни стала найголовнішим імперативом, з яким солдатське середовище зверталось до уряду, до політичних сил країни. 9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду у Петрограді, зажадала від них домагатись створення нового соціалістичного складу уряду, припинення світової війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами¹⁹. Проведення Демократичної наради у Петрограді 14–22 вересня було останньою відчайдушною спробою об'єднати конструктивні сили країни і зупинити її стрімке сповзання в хаос. Ідея наради полягала в тому, щоб замість коаліційного уряду створити однорідний демократичний. Однак реалізувати цю ідею не вдалося із-за суперечностей, які завели нараду в глухий кут. Створена з учасників наради Рада республіки (передпарламент) була мертворожденою дитиною. Вона мала лише дорадчі функції і виявила повну нездатність приймати рішення по важливих питаннях.

Криза революції позначилась на швидкій і масовій зміні політичних настроїв і очікувань, а також поведінці широких народних мас. Селяни, які ще влітку сподівались на урядові ініціативи у проведенні аграрної реформи, з кінця літа — початку осені перейшли до відкритого і несанкціонованого владою захоплення поміщицької землі, аграрний рух набрав форм погромного характеру. Криза була передвісником падіння Тимчасового уряду. Його не довелося довго чекати.

Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді поставив питання про владу в Україні. УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків. 27 жовтня було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності переходу влади в Україні «до рук революційної демократії», а не до рад робітничих і солдатських депутатів²⁰.

¹⁹ Український національно-визвольний рух. — С. 757.

²⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 363.

Можна сказати, що на початку листопада в Україні не виявилося політичної альтернативи Центральній Раді. Завдяки зусиллям УЦР Київ перетворився на важливий політичний центр, навколо якого гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських і єврейських революційно-демократичних партій.

Повалення Тимчасового уряду дало новий поштовх до політичної дезінтеграції Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. 7 листопада УЦР проголосила III Універсалом створення Української Народної Республіки, пов'язаної федеративними зв'язками з Російською державою. Як територія УНР визнавалися «...землі, заселені у більшості українцями»²¹, тобто ті 9 губерній, на які дещо раніше було поширено владу Генерального секретаріату. Третій Універсал відкинув стару унітарну конструкцію державного устрою Росії, Генеральний секретаріат перестав бути проміжною ланкою у вертикалі Центральна Рада взяла на себе функції законодавчої влади.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності, ліквідованої у XVIII ст. Це відкривало новий етап діяльності УЦР — етап державно-національного будівництва. За переконаннями діячів Центральної Ради, в Україні мала бути збудована демократична держава, сувереном якої виступав народ і яка б забезпечила інтереси людей праці.

З цього погляду показовою була соціально-економічна частина III Універсалу, в якій декларувалися націоналізація землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи та її помешкання, скасування, смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв і поляків. Універсал визначив

²¹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 400.

27 грудня 1917 р. днем виборів до Всеукраїнських Установчих зборів, а 9 січня 1918 р. — днем їх відкриття.

З перших днів проголошення Української Народної Республіки Центральна Рада намагалася забезпечити законодавчі підвалини державного будівництва. Одним із перших — 10 листопада — був затверджений принцип побудови судової системи, наступного дня — закон про вибори до Установчих зборів. Правом голосу наділялись усі дорослі громадяни УНР, окрім кримінальних злочинців та дезертирів. Найповніше демократичні підвалини УНР були розписані у проекті Конституції УНР, розробка якого завершилася на початку грудня 1917 р. За конституційним проектом, УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові й здійснювалося через Всенародні українські збори — вищий державний законодавчий орган. Ці збори призначали вищу виконавчу владу — Кабінет міністрів. Третю судову гілку влади УНР мав очолювати Генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною, складалася вона із земель, яким надавалось право самоврядування. Громадянам України гарантувалися широкі політичні права й свободи.

Звернемо увагу на федеративні принципи, яких дотримувалися керівники УНР. На наш погляд, вони не лише базувалися на ідейних переконаннях М. Грушевського та В. Винниченка, а й мали в ситуації кінця 1917 р. певний прагматичний підтекст. Останній полягав у тому, що федеративний принцип давав шанс на об'єднання зусиль національних окраїн Росії та її революційної демократії в боротьбі з більшовизмом, конфлікт із яким був неминучим. Після проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів більшовики, які отримали підтримку лише 22,5 % виборців, що взяли участь у голосуванні, виглядали узурпаторами влади. Фактично вибори можна було трактувати як вотум недовіри більшовицькій владі і вірити в можливість створення народно-демократичної (однорідносоціалістичної) влади есерівського гатунку без крайнього лівого екстремізму. Однак

більшовики поступатись владою не збирались, вони зброєю розігнали Всеросійські Установчі збори.

Українсько-більшовицьке протистояння, що окреслилося в кінці листопада 1917 р., а через місяць переросло у відкритий збройний конфлікт, внесло значні корективи в стратегію державного будівництва УНР.

Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків означав не що інше як подальшу радикалізацію революційних настроїв, акумуляцію соціальної агресії, деморалізацію моральної і правової свідомості мас. Епіцентром таких настроїв і тенденцій був Петроград з його збільшовизованим гарнізоном, за ним йшов фронт: розклад старої російської армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом, запровадженого більшовиками, остаточно підірвали підвалини, на яких трималося суспільство. Червоногвардійська атака на капітал, розгром поміщицьких маєтків селянами, масове залишення фронту солдатами знаменували ланцюгову руйнівну реакцію у всіх сферах державного, політичного, економічного та соціального життя. Після розгрому більшовиками Всеросійських Установчих зборів суспільство втратило останню можливість мирного врегулювання проблеми влади.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйнівницьку політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату від 30 листопада 1917 р. їх було названо безвідповідальними людьми, «...які розуміють революцію як ламання всякого організованого життя»²². Проте знайти опору в масах для протистояння більшовизму ставало дедалі важче. УЦР прагнула припинення війни правовими методами, а солдати, в тому числі й із так званих «українізованих» частин, чекали першого-ліпшого сигналу для залишення фронту. УЦР готувала земельну реформу, а селяни підбурені ленінським декретом «Про землю» ділили її самочинно, не чекаючи нового аграрного законодавства.

Для остаточного відсепарування від більшовицької Росії УЦР 11 січня 1918 р. проголосила IV Універсалом повну само-

²² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 488.

стійність УЦР. М. Грушевський пояснив мотив цього рішення двома причинами: «...дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»²³. Під «змахами» Грушевський розумів війну, яку повів проти УНР більшовицький уряд з грудня 1917 р.

Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, IV Універсал засвідчив значні зрушення в ідеології Центральної Ради. Вона нарешті відкинула ідеї автономії та федералізму, які не виявили на російському ґрунті достатньої продуктивності. Не можна не побачити, що ця суттєва зміна ідеологічних векторів й одночасно кульмінаційна мить українського державотворення доби революції відбулися не в часи піднесення, а на хвилі спаду українського національного руху. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М. Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбиваючи часом і те, що стрічалося в дорозі (...) Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтиналися його продуктивні сили»²⁴.

22 січня війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили більшовицький заколот у Києві, однак ця окремо взята перемога не змінила стратегічної ситуації. Наступ більшовиків тривав. 25 січня члени УЦР та Ради народних міністрів залишили Київ. Врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому, на думку М. Грушевського, могла лише іноземна військова допомога. Ця обставина стала спонукальним мотивом підписання 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. у Бресті делегацією УНР мирного договору з країнами Четвертого союзу та звернення до них по військову допомогу.

²³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 101.

²⁴ Цит. за: Історія України: нове бачення / Під ред. В.А. Смолія. — К: Альтернатива, 2000. — С. 225.

Протягом весни 1918 р. зусилля УЦР та Ради народних міністрів були спрямовані на опанування ситуації, що склалася в Україні, налагодження адміністративного державного апарату та поновлення ліводемократичного курсу внутрішньої політики. В усіх ділянках державного життя уряд УНР не міг похвалитися помітними успіхами. У суспільстві зріло невдоволення урядовою діяльністю, а присутність 450-тисячного іноземного війська сприймалось холодно й насторожено. Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність для себе співробітництва з нею. У Берлін повідомляли: «Надія на те, до уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє зорганізувати міцну владу, досить сумнівна»²⁵. В квітні 1918 р. німецьке командування почало пошук альтернатив Центральній Раді, а згодом і підготовку «державного перевороту». Доба Центральної Ради завершилась. Вона продемонструвала як сильні, так і слабкі сторони Української революції. До перших слід віднести, за визначенням В. Винниченка, відродження нації, пробудження потужного національно-визвольного руху, який привів до проголошення Української Народної Республіки. До слабких – відсутність в українській еліті достатнього політичного та державного досвіду, трактування держави не як самодостатньої мети, засобу для здійснення соціально-економічних реформ. Розв'язання більшовицько-української війни виявило як слабкість українських державних інститутів, так і неготовність до захисту завойованих здобутків широких народних мас, яким бракувало розвиненої національної та політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної державності, гармонії в поєднанні власних, колективних і національних інтересів. До того ж суспільство було фізично і психологічно надломлене світовою війною.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. Центральна Рада була замінена гетьманським режимом П. Ско-

²⁵ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. — К.: Вид-во «Заповіт», 1997. — С. 249

ропадського. У датованій тим же числом гетьманській «Грамоті» йшлося про неспроможність попереднього уряду до державного будівництва, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мати державну владу, здатну «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». У зв'язку з цим Центральна Рада і всі земельні комітети розпускалися, міністри УНР і їх заступники звільнялись з роботи. УНР перейменовувалась в Українську Державу, її державно-політичний устрій мав невдовзі вирішити український Сойм, який так і не зібрався. А до того часу вся верховна влада в країні як законодавча, так і виконавча зосереджувалась в руках гетьмана. Його повноваження були розписані у «Законі про тимчасовий державний устрій України», оприлюднений разом з «Грамотою». Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, ніс представницькі функції у зовнішньополітичних справах, був верховним головнокомандуючим, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. При гетьмані була створена спеціальна адміністрація — Головна квартира гетьмана, керівництво якою здійснював спеціальний штаб²⁶. Усе це свідчило, що в Україні на зміну парламентській республіці з демократичною формою влади прийшов авторитарний консервативний режим, який підтримали великі землевласники, представники великого і середнього бізнесу. Соціальна база гетьманату була порівняно вузькою, склад уряду — переважно кадетський.

Очолив уряд багаторічний голова Полтавського губерньського земства, великий землевласник Ф. Лизогуб. Структурно уряд не зазнав великих змін. Були ліквідовані міністерства у справах національних меншин та пошт і телеграфів, а також утворені нові — охорони здоров'я та віросповідань. До новацій гетьманської системи управління треба віднести створення Державної варти, яка, будучи лише департаментом міністерства внутрішніх

²⁶ *Пиріг Р.Я.* Українська Гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 96.

справ, мала широкі повноваження. Державна варта фактично виконувала роль дореволюційних поліції та жандармерії, здійснювала охорону громадського порядку, відповідала за організацію місцевих органів влади та контроль за ними, збирала інформацію про політичні настрої населення та діяльність політичних партій, профспілок, займалась придушенням страйків, ліквідацією повстансько-партизанських загонів.

Судова влада зазнала суттєвої реорганізації. Судовий устрій УНР був ліквідований повністю, натомість створений Державний сенат, робота якого регламентувалась дореволюційними законами та підзаконними актами. Сенат виконував роль вищого судового органу, а на місцях діяли судові палати. Окремо працював військовий суд.

Влада на місцях належала губернським та повітовим старостам. На ці посади були призначені переважно або військові, або чиновники дореволюційного часу, які не мали до революції жодних сентиментів.

Перехід влади до рук гетьмана і сформованої ним системи влади по своїй суті був спробою покласти край радикальним настроям, загасити полум'я революції, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм переважно старого дореволюційного життя, відновити право приватної власності. В гетьманській грамоті декларувалось бажання відстоювати інтереси всіх соціальних верст. Проте реальне життя дуже швидко внесло в ці благі наміри суттєві корективи. Консервативна ідея, покладена в основу нового режиму, спрацювала при поваленні УЦР, але для консолідації суспільства виявилась ще менш придатною, ніж ідея демократична. Як свідчать сучасні історіографічні дослідження практика нового режиму вилилася в масштабну соціально-політичну реставрацію. «В галузі економічної політики повернення до примату права приватної власності, наміри здійснення ліберальних реформ інспірували соціальний реванш поміщиків щодо селян. Втягнення у цей процес на боці землевласників владних структур і окупаційних військ налаштувало проти Гетьма-

нату наймасовішу соціальну верству — малоземельне та безземельне селянство. Невдачі проведення аграрної реформи не дозволили сформувати потужний середній хліборобський клас — сподівану опору Гетьманату.

У суспільній сфері задеклароване наведення ладу і спокою, соціальне партнерство усіх класів фактично вилилося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію інститутів місцевого самоврядування, посилення репресивних функцій держави. Уряд пішов на свідомі преференції для правого сегмента політичних сил, водночас вдавшись до заборони селянських, робітничих, професійних з'їздів»²⁷.

Можливо при більш сприятливих умовах модель гетьманської влади, сперта насамперед на присутність іноземного військового контингенту, що виконував роль стабілізуючої сили, могла б прижитися і укорінитися в український ґрунт. Принаймні в глибинах української історії вона мала віддалені аналоги. Але на шляху такого вкорінення стали дві тісно пов'язані між собою перепони. Насамперед Німеччина й Австро-Угорщина програли світову війну, і на їх територіях спалахнули власні революції. Їх війська в Україні швидко революціонізувалися і вже не могли, і не хотіли виконувати стабілізаційну роль. По-друге, суспільний революційний потенціал, лише притлумлений гетьманським режимом, не згас, а з кінця літа 1918 р. розгорівся з новою силою і восени вибухнув антигетьманським повстанням. Розходження ідейних орієнтацій гетьманської влади та більшості суспільства були настільки очевидними, що в очах широких народних верст гетьман і його адміністрація не мали жодної легітимності. Консервативна політика, яка сприймалась більшістю як реставрація дореволюційних порядків, була цілком неприйнятною для селян, робітників, інтелігенції, які керувались можливо не стільки партійними програмами, скільки ідеями соціальної справедливості, відторгненням старого ладу, бажаннями жити в новому суспільстві. В опозиції до гетьмана

²⁷ *Пиріг Р.Я.* Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 322.

знаходились практично всі українські політичні партії, які свого часу склали основу Центральної Ради. Влітку 1918 р. вони об'єдналися в опозиційний до гетьмана Національний союз. Саме з надр Національного союзу вночі 13 листопада вийшла Директорія, яка очолила антигетьманське повстання. До її складу увійшли добре знані з часів Центральної Ради В. Винниченко (голова) та С. Петлюра (головний отаман) та менш відомі широкому загалу П. Андрієвський, А. Макаренко та Ф. Швець.

Позбувшись підтримки німецьких та австрійських військ гетьманський режим нічого не зміг протиставити повстанцям. Повстання перемогло. 18 грудня Директорія з урочистостями прибула до Києва.

Падіння гетьманського режиму, відновлення Директорією Української Народної Республіки знаменувало поворот до влади політиків ліводемократичного спрямування. 26 грудня новостворений уряд УНР очолив український соціал-демократ В. Чехівський, а міністри були репрезентантами УСДРП, УПСР, УПСФ та УПСС. Попри те, що всі зазначені партії тяжіли до соціалізму, досить швидко з'ясувалося, що їхні візії майбутнього політичного устрою УНР відчутно різняться. Спроби узгодити їх через так званий «трудовий принцип», який мав поєднати кращі риси радянської та парламентської систем, успіхом не увінчалися. Ідея розколу панувала не лише між партіями, які входили до Українського національного союзу, а й у середовищі окремих партій. Ще 1918 р. на ліву та праву частини розкололась УПСР, а в січні 1919в УСДРП утворилася фракція незалежних соціал-демократів. Були дві обставини, які прямо впливали на позиції політиків та до краю загострювали ситуацію в Україні Перша була пов'язана з розгортанням в Одесі, Херсоні та Миколаєві військового десанту Антанти, а друга — з новою ескалацією неоголошеної більшовицькою Росією війни проти УНР, захопленням червоними Харкова та наступом на Лівобережжя.

За таких умов провідні політичні сили УНР мали вирішити, з ким їм бути далі: із західною демократією проти більшовиків,

чи з більшовиками — проти Антанти. Вистояти власними силами проти обох цих потуг не уявлялося можливим. Парламентарна західна демократична система, побудована на політичних свободах, рівності громадянських прав, низовому самоуправлінню імпонувала українській інтелігенції, яка вбачала в ній свою політичну мету, але така система погано узгоджувалася з політично нерозвиненою більшістю населення, одна частина якого жила поза політикою, керуючись стратегією виживання, а інша під впливом популістських гасел схилилась до радянських форм влади. Пошуки орієнтації розкололи українську політичну еліту на кілька таборів.

Червона агресія зміцнила позицію прихильників союзу з Антантою та антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня вона оголосила стан війни з Радянською Росією. 23 січня в Києві відкрився Трудовий конгрес, на якому гаряче обговорювалися основи політичного устрою УНР. Основний підсумковий документ Конгресу — «Закон про форму влади на Україні» — віддавав перевагу демократичному ладу над пролетарською диктатурою й зобов'язував уряд УНР підготувати закон про вибори всенародного парламенту. Водночас цей закон усю повноту влади зосередив у руках Директорії, яка мала «бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки»²⁸. Важливим епізодом в роботі Трудового конгресу було схвалення Акту Злуки про об'єднання в одну державу східних і західних українських земель. Це була подія історичного значення. Ідея возз'єднання розділених кордонами двох імперій гілок одного народу була задекларована ще 1848 р. Відтоді вона стала складовою частиною української національної ідеї та ідейно-теоретичною підвалиною національно-визвольного руху. Після проголошення у жовтні 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки одразу ж на порядок денний було поставлено питання об'єднання. Згідно з Актом Злуки ЗУНР входила до складу

²⁸ Мазена І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Частина перша: Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — 2-е вид. — Б.м., 1950. — С. 95.

УНР як Західна Область УНР (ЗОУНР), зберігаючи свої державні інститути, насамперед Національну раду та Державний секретаріат. Від об'єднання обидві сторони чекали більшого, ніж реально отримали. На думку М. Шаповала, злука була «більше теоретично-юридичною, ніж фактичною»²⁹.

Проголосивши курс на побудову парламентської республіки, керівництво УНР розраховувало в такий спосіб знайти підтримку у представників Антанти, але біда полягала в тому, що остання розглядала Україну тільки як південь Росії та виходила з принципу відновлення небільшовицької єдиної та неподільної Росії. Директорія також лякала Антанту своєю соціалістичною лівизною, яка їй бачилась як національний варіант більшовизму. Контакти між українськими та французькими представниками не мали особливого успіху, але українці не втрачали надії.

Нестримний наступ червоних військ змусив Директорію на початку лютого залишити Київ та перебратись до Вінниці. 9 лютого ЦК УСДРП відкликав із уряду й Директорії своїх представників. Скориставшись цим рішенням, голова Директорії В. Винниченко подав у відставку. Принципово інакше повівся С. Петлюра: він оголосив про вихід з УСДРП й неможливість для себе ухилитися від виконання державних обов'язків.

13 лютого Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Її очолив безпартійний на той час С. Остапенко. До складу уряду ввійшли представники трьох партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади та держави Антанти.

Дві провідні соціалістичні українські партії (УСДРП та УПСР) добровільно відмовилися від влади. Здавалося, що в такий спосіб будуть зняті перепони, які стояли на шляху до порозуміння з Антантою. Але досить швидко виявилось, що це не був вихід із становища. На Україні швидко й стихійно ширилися

²⁹ Шаповал М. Велика революція: 3 нагоди 10-ліття революції на Україні. — Прага, 1928. — С. 127.

прорадянські настрої, пов'язані з ліквідацією приватної власності на землю, тотальним зрівняльним поділом. Під впливом цих настроїв опинилася й армія УНР.

21 березня у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, відрізаного від решти армій УНР внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки, створило Революційний комітет (отамани Волох, Загородський, Колодій), який оголосив про перехід на радянську платформу. 22 березня в Кам'янці-Подільському під головуванням В. Чехівського з представників УСДРП та УПСР (ц. теч.) утворився Комітет охорони республіки, який так сформулював свою програму: «1) охорона порядку і спокою; 2) переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі й розгортання переговорів з радянським урядом України»³⁰. А коли війська Антанти під тиском Червоної армії змушені були залишити спочатку Херсон і Миколаїв, а на початку квітня й Одесу, стратегічна помилка орієнтації на Антанту стала очевидною. «...Саме в ту добу загальна анархія і хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля, — свідчив І. Мазепа, — за уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавались на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорієнтацію як на фронті, так і в запіллі»³¹.

9 квітня в Рівному члени Директорії С. Петлюра та А. Макаренко санкціонували створення нового соціалістичного складу уряду УНР, який очолив Б. Мартос. Призначення нового уряду свідчило про крах проантантівської орієнтації, яка не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки, більше того, призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювала провід УНР від

³⁰ Політична історія України. ХХ століття. У шести томах. — Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). — К., 2003. — С. 339.

³¹ Мазепа І. Цит. праця. — Ч. I. — С. 107.

народних мас, дозволила більшовикам захопити владу над переважною частиною України. Реорганізація уряду стала відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, в яку потрапила Директорія.

12 квітня уряд Б. Мартоса оголосив свою програмову декларацію. В ній він закликав до об'єднання всі політичні та соціальні сили народу. Кабінет Б.Мартоса урочисто оголошував, що «не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави»³². Оголошуючи орієнтацію на власні сили, уряд обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців, оголошував себе прихильником зміцнення демократичного ладу, в системі якого віднайшов місце робітничо-селянським трудовим радам.

У декларації не містилося жодного слова про можливість ведення переговорів з радянським урядом України. Селянські повстанські виступи, що охопили Україну, і були спрямовані проти політики більшовиків, вселяли надію в уряд Б. Мартоса. Саме на союз із повстанцями та політичними силами, які очолювали цей рух (українські ліві есери й соціал-демократи незалежники), уряд робив ставку, проголошуючи курс на власні сили. Однак і цього разу декларації розійшлися з реаліями життя. Українським політикам так і не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт. Насамперед не було єдності в самій Директорії. 5 травня уряд Б. Мартоса змушений був залишити Рівне й евакуюватися до Радивилова; туди ж із Здолбунова переїхали члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко. 9 травня три названі члени Директорії обрали С. Петлюру її головою, а 13 травня на нараді з урядом П. Андрієвського було виключено зі складу Директорії.

У травні військово-стратегічне становище УНР стало ще гіршим. Армія УНР опинилася під обопільними ударами червоних та польських військ. Втрата Луцька, захопленого польською армією генерала Галлера, позбавила Директорію власної терито-

³² Мазена І. Цит. праця. — Ч. III. — С. 177–181.

рії — з рештками державних установ та армії вона змушена була перейти на територію Західної Обласі Української Народної Республіки (ЗОУНР). Об'єднання двох частин України в одну державу мало величезний історичний сенс, але в конкретних умовах 1919 р. додало проблем урядам і УНР, і ЗУНР. їм було надзвичайно важко узгодити свої інтереси та дії. Останні дні травня стали критичними для Директорії та уряду Б. Мартоса: поляки захопили Тернопіль, більшовики — Волочиськ. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10–20 км, на ній перебувала армія УНР.

1919 рік був часом найвищого напруження боротьби за владу в Україні між різними політичними угрупованнями. Лінії фронтів стрімко переміщались то в одну, то в іншу сторону, бойові дії велись як правило вздовж залізниць, а більшість території перебувала чи то в стані перманентної зміни влади, чи безвладдя. Останнє сприяло поширенню повстанських загонів, які виконували функції місцевої влади і самоохорони. Окремі повстанські загони контролювали територію кількох суміжних волостей або окремого повіту, за межі якої виходили лише за екстраординарних обставин на короткий час, маневруючи під натиском сильнішого ворога, і як тільки небезпека зникала, одразу ж поверталися назад. Отамани як правило здійснювали і виконавчу, і законодавчу, і судову владу на власній території. Більшість отаманів Правобережної України, значна частина Полтавщини та Чернігівщини сповідували уенерівську ідеологію, визнавали зверхність Головного отамана С. Петлюри. Влітку 1919 р. на переговори з Директорією до Кам'янця-Подільського приїздив один з найавторитетніших повстанських отаманів Д. Терпило, широко відомий як отаман Зелений. Однак організувати якісну, масштабну взаємодію з повстанцями армії УНР не вдалося.

Практично безвихідне становище змусило С. Петлюру вступити у переговори з поляками про перемир'я та спільні дії проти більшовиків. Укладене перемир'я дало змогу армії УНР силами 15 тис. бійців вибити на початку червня червоні війська

з Кам'янця-Подільського та південно-західного Поділля. Так був створений плацдарм для літнього наступу об'єднаних українських армій. Він став можливим після того, як під тиском поляків Українська галицька армія (УГА) змушена була перейти Збруч і приєднатися до армії УНР. До Кам'янця-Подільського переїхали й державні служби ЗОУНР. Ця обставина активізувала праві українські політичні сили. 15 липня вони оголосили про утворення Українського національно-державного союзу. На початку серпня Союз подав голові директорії С. Петлюрі програмну «записку», в якій різко критикував соціалістичний курс уряду Б. Мартоса. В умовах кінця літа 1919 р. уряд УНР перебував у вкрай скрутних умовах і був мало на що здатний. С. Петлюра став схилитися до необхідності зміни урядового курсу й поповнення уряду правими елементами. 12 серпня була оголошена нова урядова декларація, після чого Б. Мартос пішов у відставку. 27 серпня було сформовано новий склад кабінету міністрів, який очолив І. Мазепа. Вибір І. Мазепа на посаду голови уряду не був випадковим. Він був не лише прихильником правих соціал-демократичних поглядів, але й добрим організатором, людиною сильної волі, яка здатна була дати новий позитивний імпульс роботі уряду.

Для оперативного керівництва об'єднаними збройними силами 11 серпня було створено штаб Головного отамана, який очолив генерал М. Юнаків. Загальне число бійців обох армій перевищувало 80 тис, з них 45 тис. припадало на УГА.

Наступ на більшовиків після об'єднання армій був успішним. Ще в липні Червона армія, яка одночасно вела бої і з армією генерала Денікіна, змушена була залишити Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини взяли Жмеринку та Вінницю.

Після створення штабу Головного отамана постало завдання спільного походу українських армій проти більшовиків. Спочатку похід розвивався вдало, й українські війська навіть на кілька годин захопили Київ, який потім без бою віддали денікінським частинам. Згодом між командуванням армії УНР і УГА

виникли принципові стратегічні розходження. Армія УНР вступила у боротьбу з білогвардійцями, тоді як командування УГА підписало з ними угоду про перемир'я. В середині листопада уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Україну й виїхав до Відня.

Армія та державний провід УНР наприкінці листопада опинилися в районі Чорторії на Волині затиснутими з трьох боків червоними, білими та поляками. Порятунком із «трикутника смерті» для армії знайшли в партизанському поході по тилах білих і червоних. Пізніше він дістав назву Першого зимового походу.

Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави, де українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким вела переговори з поляками. Річ Посполита була чи не єдиною країною, в інтересах якої лежало збереження УНР. Ю. Пілсудський надзвичайно добре усвідомлював небезпеку для Польщі відновлення єдиної та неподільної Росії незалежно від того, буде вона білою чи червоною. Тому в його плани входило підтримати УНР, а також утворити федеративний союз із Литвою та Білорусією.

Це давало певну перспективу С. Петлюрі, він міг розраховувати на спілку з поляками. Проте вони жорстко ставили питання про належність Східної Галичини та Західної Волині до Польщі. Піти на таку угоду було не просто, але й інших шансів продовжити боротьбу за державність України не було (до всього, західноукраїнські землі вже були окуповані поляками з дозволу Антанти). 22 квітня 1920 р. між Польщею та УНР була підписана таємна Варшавська угода, за якою українсько-польський кордон визначався лінією р. Збруч, а далі — східним кордоном Рівненського повіту аж до Прип'яті. Зважаючи на ці територіальні поступки, Польща визнавала УНР суверенною державою, з якою підписала військову конвенцію про спільну Київську виправу.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська відкрили бойові дії проти більшовиків. 7 травня до рук об'єднаних сил потрапив Київ. Це був найвизначніший успіх походу. Ко-

мандування червоних терміново перекинуло в Україну Першу Кінну армію, що змінило співвідношення сил і дозволило червоним перейти у контрнаступ, який розбився лише об «стіни» Варшави.

Після «чуда над Віслою» почався новий етап війни, але він виявився нетривалим. Знесилені протистоянням польська й радянська сторони почали шукати шляхи до замирення. 12 жовтня 1920 р. у Ризі вони підписали прелімінарний, а 18 березня 1921 р. — мирний договір. Делегацію УНР до договірного процесу не допустили, зате радянська сторона складалася з представників РСФРР та УСРР. Це був показовий факт. Польща відмовилась від свого недавнього союзника й визнала УСРР. Західноукраїнські землі залишилися в складі Польщі.

Фактично Ризький мирний договір завершив добу УНР, боротьба за яку розтяглася на чотири роки. Застереження «фактично» спричинене тим, що весь 1921 р. Україна була охоплена масовим селянським повстанським антикомуністичним рухом. Діячі УНР покладали чимало надій на цей рух як на свою соціальну опору й союзника, але досвід показав, що перерости в щось позитивне та більше, ніж спорадичний і локальний спротив політиці «воєнного комунізму», він не спромігся.

Пошуки причин невдачі Української революції були чи не головним заняттям української політичної еміграції 20–30-х рр. Це був своєрідний відгомін недавнього минулого, спроба віднайти додаткові аргументи на свою користь та ще раз показати пальцем на справжніх винуватців катастрофи, якими вважали своїх політичних опонентів. Подібного роду історіографічна врожнеча спричинилась до появи державницької школи в українській історіографії, яка протистояла старій народницькій історичній традиції. Змагання двох шкіл рухало українську історіографію вперед, але навряд чи сьогодні щось можна пояснити звинуваченнями Центральної Ради в соціалістичності її ідеології чи в нерозумінні ролі армії. Як нам видається, пошуки пояснень у межах самих подій революції вже мало чого додадуть, хоч би як ми ці події не вибудовували. Потрібна значно ширша система

аргументації, яка б включала в себе довготривалі явища, котрі вплинули на хід революції, але були започатковані задовго до неї, а також певний порівняльний контекст, принаймні в межах Центральної та Східної Європи. Цей контекст повинен допомогти знайти відповідь на близьке нашій темі запитання: чому в один і той самий час Польща, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія дістали свою державність, а Україна, Білорусія, народи Кавказу — ні.

Тема «Влада і суспільство» дають можливість системного пошуку відповіді на це запитання. Вони з одного боку дозволяють подивитись на революцію як суспільний феномен, певну аномалію суспільного розвитку, а з іншого створюють об'єктивні умови для дослідження механізмів взаємодії державних інститутів і основних суспільних груп. Власне подібна взаємодія і є історією революції.

Звертаючи увагу на дореволюційну історію, треба насамперед відзначити, що в цей час ідея української державності існувала лише з загальному вигляді в поодиноких публічних та партійних документах і не була подразником масової національної свідомості. Своєю чергою, й про масову національну свідомість до 1917 р. треба говорити дуже обережно. Український соціолог О. Бочковський, звертаючись до теми революції, відзначав, що «...з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу. В процесі історії, з причин від себе незалежних, український народ не розвинувся в модерну націю»²⁷.

Р. Шпорлюк висловив думку про те, що на причинах поразки Української революції головним чином позначилися великі прогалини в організації та мобілізації нації, примусово спинені царським самодержавством, яке заблокувало нормальний розвиток української освіти, науки, культури, а зрештою — й соціуму.

Характерною особливістю Української революції було тісне поєднання національного та соціального рухів. Це пояснювалося тим, що українці були гнобленим народом, неповною нацією, яка втратила у XVIII ст. власну еліту. Нерозв'язаність

аграрної проблеми, селянське малоземелля й наявність в Україні великої кількості російських і польських поміщиків тісно об'єднували національний і соціальний рухи.

В зв'язку з цим звернемо увагу на дві обставини. Насамперед, українське селянство, загалом неписьменне і з невисоким рівнем національної свідомості, сприймало національну ідею не як самостійну та самодостатню, а як один із можливих шляхів вирішення аграрного питання. В силу свого культурно-політичного стану воно не мислило національно-державними категоріями, але було надзвичайно радикально наставлене щодо поділу поміщицької землі.

Інша обставина полягала в тому, що молода українська новочасна еліта — інтелігенція — була дуже тісно прив'язана до села й селянства. Їхня набута українська національна свідомість мала в своєму підґрунті українську селянську стихію, а розв'язання соціальних проблем селянства становило важливу частину політичного світогляду інтелігенції.

Отже, сценарій Національної революції, а відтак і становлення національної державності значною мірою визначалися розвитком соціальних сюжетів. Детермінованість національного соціальним мала як позитивні, так і негативні наслідки, а також своєрідну діалектику, яка визначала перебіг Української революції. Спочатку, коли після повалення самодержавства створилися демократичні умови для розвитку національного руху, а державна влада ще мала контроль за ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушеним і лише посилював український національний рух. Національні сюжети домінували в розвитку Української революції, але в міру того, як державна влада на території Росії та України зазнавала щораз помітнішого морального занепаду, політичні настрої радикалізувалися, значення національного в революції дедалі більше поступалося соціальному. За влади гетьмана П. Скоропадського, який намагався збудувати Українську державу на консервативних ідеях, поновив приватну власність на землю та дію дореволюційного законодавства, соціальні ідеї в настроях селянства зайшли в

суперечність із національними. Українське селянство відмовилось підтримувати Українську державу, яка відбирала в нього землю й хліб. Українська ідея була сильно дискредитована в очах селянства, яке восени 1918 р. підняло масовий селянський рух проти гетьманської держави й знищило її. Директорія, котра прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьманським режимом і проголосила відновлення Української Народної Республіки, на наш погляд, так і не змогла цілком реабілітувати національну ідею. Остання мала шанс зміцнитися проголошенням соборності українських земель. Проте злука східної та західної частини України, урочисто продекларована й відсвяткована 22 січня 1919 р., залишилася формальним актом.

Звернемо увагу ще на одну проблему, коріння якої виходить за межі хронології революції. Це етнічна специфіка міст України, яка склалась у ХІХ ст. За переписом 1897 р., в підросійській Україні проживало 39 млн осіб, абсолютну більшість яких — 31 млн — становили етнічні українці. Проте в містах частка українців не перевищувала третини, а у великих промислових центрах — Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові — була ще нижчою (17 %). Ще разючіше виглядала статистика працівників провідних галузей суспільного життя. Так, у державно-адміністративному апараті нараховувалося 47 % росіян і тільки 30,8 % українців, у торгівлі 48 % становили євреї, тоді як українці — лише 13 %. Десятиліття русифікаторської політики й фактичної заборони вільного розвитку української культури зробили міста України російськомовними, в них домінувала російська культура й російські громадські та політичні організації. Влітку 1917 р. під час виборів до міських дум українцям не вдалося виграти в жодному з міст України. Російська революційна демократія назагал ставилася негативно до українського руху, а про консервативні та ліберальні кола й говорити не доводиться.

Соціальна база українського руху в містах була дуже обмеженою. Можна говорити про відносну нечисельність української інтелігенції. Констатуючи цей факт, І. Мазепа писав: «...після вибуху революції ми не мали змоги організувати міц-

ного проводу ні за доби Центральної Ради, хоч фактично тоді існував у нас єдиний національний фронт, ні за влади П. Скоропадського (панували російські консервативні сили), ні за доби Директорії»²⁹.

Українська еліта була не лише малочисельною, а й належала до різних політичних партій, які не могли дійти згоди в питаннях соціальної та національної політики. З розвитком революції вони подробилися ще на менші міжпартійні групи та групки, що унеможливило справу керівництва революційними масами, посилюючи стихійні революційні процеси, зрештою, призвело до того, що політичну ініціативу в Україні перехопили більшовики. Дуже показовим із цього погляду були події під Крутами. Туди на захист Києва від більшовиків виїхав невеликий військовий підрозділ, сформований із київської учнівської та студентської молоді. Інших захисників у переповненому військами й цивільним населенням місті не знайшлося. П. Христюк свідчив, що після проголошення Четвертого Універсалу УЦР «на очах відбувався поділ робітництва і інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого — все більше ізолювалися та зменшувалися сили української революційної демократії»³⁰.

Українській владі не вдалося за всі роки революції на довгий час закріпитися в жодному з великих промислових центрів України, армія УНР неодноразово змушена була залишати Київ, Харків, Полтаву, Житомир, Катеринослав, Одесу. Отже, міста України виявилися нейтральними чи ворожими до українського руху, це змушувало його ще тісніше прив'язуватися до села.

Як відомо, з часів Б. Хмельницького Україні не таланило на харизматичних лідерів, не стала винятком і революція. Можливо, найяскравішим харизматиком доби визвольних змагань був Нестор Махно, якому не вистачило національної свідомості. Треба думати, що подібний стан справ не був випадковим. Селянська українська нація не могла в короткий революційний строк утворити розвинену політично та національно еліту, з якої

повинен би був з'явитися загальнонаціональний лідер необхідного масштабу, натомість селянство у великій кількості продукувало великих і малих «батьків»-отаманів.

Селянський повстанський рух був найхарактернішою особливістю Української революції. Він ще раз нагадує нам про селянський характер української нації, про значення аграрного питання, про незначну роль міських елементів у революції, а також про те, що, очевидно, створення суверенної Української держави на початку ХХ ст. лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу.

Фатальна невдача українського державотворення була захоплена не так у кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського націотворення. Ці вади виявились у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й відмобілізованості.

Нарешті, повернемося до проблеми контексту Центральної та Східної Європи. Зазначені нами вище характерні риси української нації були тим або іншим чином притаманні й іншим «малим» чи «недержавним» народам. Ця обставина переводить розмову з теми «недорозвинутості» українців до пошуків причин, які виявились сприятливими для одних і несприятливими для інших. Історики вважають, що це були проблеми, пов'язані не з різницею у розвитку революційних процесів, а зумовлені ходом Першої світової війни й насамперед уявленнями країн-переможниць про післявоєнну політичну карту Європи. Польща, Чехословаччина, країни Прибалтики отримали свою державність завдяки підтримці країн-переможниць. Для УНР зовнішньополітичний фактор виявився катастрофічно несприятливим. Спроби українських політиків довести, що їхня країна є якщо не повноправним, то принаймні реальним суб'єктом післявоєнного перевлаштування Центральної та Східної Європи, зазнали невдачі. Українські аргументи на користь побудови незалежної держави не були взяті до уваги ні країнами Четверного союзу, ні

Антантою, ні більшовиками. Всі зазначені сили бачили в Україні об'єкт, а не суб'єкт історичного процесу.

Парадоксально, але сили, які виграли Першу світову війну під гаслами «права націй на самовизначення», вважали за доцільніше зберегти єдність Росії, а Східну Галичину віддати Польщі, ніж підтримувати незнану їм Україну.

Якщо українська державність протягом революції не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для тверджень про повну поразку революції, а тим більше про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо відзначити значні позитивні зрушення в стані української нації, які відбулися за роки революції. Можна говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. Вона сприяла зростанню національної консолідації, самосвідомості, росту еліти. Вона цілком і повністю знищила той ганебний статус, який мали українці в царській Росії. Про це досить влучно сказав ще у березні 1917 р. М. Грушевський: «Українського питання вже немає. Є вільний, великий український народ, який буде свою волю в нових умовах свободи».

За роки визвольних змагань українська школа, наука, культура стали реально існуючими загальнонаціональними структурами, до них додалося створення власної Церкви. Діяльність політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації активізувала українців, сприяла росту національної самосвідомості. В роки революції почався процес культурного оновлення нації. Вона активно надолужувала те, чого не могла зробити в умовах самодержавства. Під час революції спостерігався підйом українського книговидання. Вітчизняна література збагатилася десятками нових прізвищ. Революція стала предметом літературного осмислення. Ці фундаментальні й надзвичайно потужні модернізаційні процеси змусили більшовиків до важливих поступок українцям. Першою з них було створення УСРР. Вона не була повноцінною державою, але, як порівняти з бездержавним статусом України до революції, це було певне просування вперед. Друга поступка стосувалася процесу украї-

нізації. Щоб не виглядати окупаційною владою, більшовики змушені були українізувати (коренізувати) державно-партійний апарат.

Україна багато втратила від того, що великій кількості національної інтелігенції довелося емігрувати, але наявність української політичної еміграції стала важливим фактором наступного розвитку національно-визвольної боротьби й водночас інтеграції українства у світ. Осмислення еміграцією наслідків та досвіду революції стало наріжним каменем формування української націоналістичної та державницької ідеології.

Олександра Кудлай

**Організація та становлення
народного міністерства військових справ
Української Народної Республіки
(червень 1917 — квітень 1918 рр.)**

Генеральний секретаріат (ГС) був створений 15 червня 1917 р. після проголошення Українською Центральною Радою (УЦР) свого I Універсалу 10 червня. Перший мав виконувати функції виконавчого органу ЦР і його перший склад включав 8 генеральних секретарств, в тому числі й секретарство військових справ.

Перша декларація Генерального секретаріату, оприлюднена 26 червня 1917 р., дуже коротко окреслювала завдання військового секретарства — українізація війська «як в тилу, так, по змозі, на фронті, пристосування військових округ на Україні і організація їх до потреб українізації війська». Показовими в цьому плані є думки членів Малої ради (МР), висловлені в процесі обговорення декларації. Так, позапартійний соціаліст К. Вротновський-Сивошاپка висловився за те, щоб у своїй роботі військове секретарство керувалося, перш за все, рішеннями українських військових з'їздів; трудовик П. Клепацький від своєї фракції виступив не тільки за українізацію військових частин, а й Київського гарнізону. Соціаліст-революціонер М. Ковалевський наполягав на визначенні кінцевої мети роботи секретарства — «перетворення постійної армії на народну міліцію»¹. Останнє гасло увійшло до відповідної резолюції Малої ради і стало квінтесенцією політики військового відомства до весни 1918 р.

Треба вказати на той факт, що I Всеукраїнський військовий з'їзд у травні 1917 р. ухвалив рішення про утворення Україн-

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. — К., 1996. — С. 157, 131, 132.

ського Військового Генерального Комітету (УГВК) і, що важливо, цей орган мав діяти при УЦР та у тісному контакті з російським Генеральним штабом. До нього було обрано 18 осіб, головою став С. Петлюра. Вже 11 травня за рішенням Комітету ЦР до Ставки головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту було вислано делегацію для обговорення питання українізації військових частин. На думку дослідника В. Верстюка, певні позитивні домовленості під час цієї поїздки були досягнуті². II Всеукраїнський військовий з'їзд затвердив склад УГВК та визнав його вищою інституцією організованого українського війська. З'їздом йому було доручено розробити план українізації війська та вжити заходів до впровадження його у життя. Саме до УГВК влітку 1917 р. мали звертатися усі українські військові та підлягати його постановам.

Отже, головним завданням генерального секретарства військових справ стала робота по українізації військових частин, яку вже з травня місяця проводив Український військовий комітет. Як згадував начальник мобілізаційного відділу та активний діяч УГВК В. Кедровський, С. Петлюра, очоливши військове секретарство і залишаючись керівником Військового комітету, намагався перетворити останній на виконавчий та дорадчий орган секретарства. Однак, члени УГВК із цим не погодилися і продовжували проводити більш радикальну політику, на противагу лояльній та компромісній позиції С. Петлюри щодо Тимчасового уряду та Ставки. Остання обумовлювалася загальним курсом Генерального секретаріату у взаєминах з Петроградом³. Таке подвійне положення військового секретаря, однак, мало й свої позитивні сторони — можливість офіційно зноситися з російським урядовим і військовим керівництвом та координація роботи двох інституцій. За рекомендацією УГВК товаришами

² Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. — К., 2011. — С. 168.

³ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського Генерального Військового Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. — Вінніпег, 1967. — С. 366–367.

військового секретаря стали В. Ковалевський та, трохи пізніше, О. Жуковський.

Зрозуміло, що без співпраці українських військових органів з російським командуванням неможливо було вирішити жодного організаційного питання. Однак, в ході переговорів УЦР з міністрами Тимчасового уряду у Києві в останніх числах червня 1917 р., з розмов з О. Керенським стало ясно, що центральний уряд категорично проти права УГВК розпоряджатися українським військом. Це питання жваво обговорювалося V сесією ЦР. Член Генерального комітету генерал Л. Кондратович висловився недвозначно — чи матиме Центральна Рада справжню владу без необхідної для цього опори на військову силу. До того ж, за його переконанням, непевне становище УГВК ставило його у скрутне становище перед вже українізованими частинами і запропонував Раді окреслити межі діяльності комітету. Після тривалих дебатів було вирішено, що УЦР взагалі утримується від вирішення будь-яких військових питань⁴.

В результаті двосторонніх переговорів Тимчасовий уряд ухвалив спеціальну постанову про затвердження Генерального секретаріату (3 липня 1917 р.). Документом вказувалося, що під час війни не можна змінити загального мобілізаційного плану і перейти до територіального принципу комплектації військових частин та надати будь-яким громадським організаціям прав військового керівництва. Але, разом з тим, він брав на себе зобов'язання надалі сприяти процесу формування окремих частин українцями та запросити, у згоді з УЦР, українських представників до військового міністерства, Генерального штабу та Верховного головнокомандувача. В постанові також підкреслювалося, що українські військові комітети, що утворюються в армії, мають проводити свою роботу на загальних основах і у згоді з іншими військово-громадськими організаціями⁵.

⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 153–156.

⁵ Там само. — С. 163–164.

II Універсал УЦР (3 липня 1917 р.) майже слово в слово повторював положення постанови Тимчасового уряду з військового питання, виключаючи згадку про військові комітети. Отже, на початок липня Центральна Рада та, відповідно, секретарство військових справ у військовій сфері обмежували себе комплектуванням окремих частин українцями, оскільки таке комплектування можливе «без порушення боєспособності армії»⁶.

Того ж дня, 3 липня, С. Петлюра в засіданні Малої ради порушив питання про відправку на фронт українського полку ім. Б. Хмельницького та загального становища УГВК. Після обговорення було вирішено, що коли до Генерального комітету звертаються українські військові частини, що вважають себе підпорядкованими йому, з приводу відправки на фронт, комітету надається право давати вказівки «відповідно до загального становища, на якому в даному моменті стоїть Центральна рада»⁷.

Після подій, пов'язаних із відомою справою полуботківців, деякими членами Малої ради висловлювалися думки, що вона повинна змінити своє ставлення до українських військових частин. Так, 14 липня М. Ковалевський зробив внесення, аби надати Генеральному комітету більше можливостей у керуванні українськими частинами, тобто мав право формувати окремі українські частини та порядкувати ними, підлягаючи загальному керівництву російського військового міністерства. Промовця підтримав солдат Зіновій з Петрограду, який зазначив, що українські частини опинилися в непевному становищі, коли «наче нас з одної хати вивели, а до другої не завели». Після обміну думками, за пропозицією того ж М. Ковалевського, було вирішено скласти комісію для окреслення головних напрямків діяльності секретарства військових справ. До неї увійшли Л. Чикаленко (у. с.-д.), М. Чечель (у. с.-р.), В. Бойко (у.с.-ф.), полковник О. Пількевич (від УГВК) та Є. Рябцов і М. Рафес (від неукраїнських партій)⁸.

⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 168.

⁷ Там само. — С. 170.

⁸ Там само. — С. 176–177.

Наступного дня був заслуханий доклад цієї комісії та ухвалена резолюція. Нею визначалася позиція Малої ради — необхідність послідовного проведення комплектування і реорганізації армії в Україні за національно-територіальним принципом в тилу та у виведених у тил частинах, яке не заважатиме боездатності армії. У документі вказувалося також, що розташовані в Україні гарнізони для охорони порядку, мають складатися з місцевих людей. Щодо російського військового міністерства, воно повинно негайно визнати українські ради військових депутатів на тих же підставах, на яких діють організації всеросійські. Для цього пропонувалося при ГС створити спеціальний розпорядчий орган, підпорядкований верховній військовій владі. Ця резолюція була надіслана до Петрограду українській делегації, що вже виїхала для переговорів з Тимчасовим урядом у справі затвердження виробленого УЦР «Статуту вищого управління Україною»⁹. Треба сказати, що на цей момент Секретаріат був перший раз реорганізований, його склад збільшився до 14 секретарств, посаду військового секретаря й надалі займав С. Петлюра.

Однак, як відомо, цей статут не був затверджений петроградським урядом. Замість нього останній видав «Інструкцію» (4 серпня), яка обмежувала не тільки територію юрисдикції УЦР (на 5 з 9 українських губерній), а й сферу компетенції її виконавчого органу, вилучивши з нього такі важливі генеральні секретарства, як продовольчих та судових справ, відмовивши йому в праві порядкувати шляхами, поштою і телеграфом, а також військовими справами. Отже, діяльність військового секретарства перервалася через півтора місяця після оголошення про його створення. Резолюція, ухвалена УІ сесією УЦР 9 серпня з приводу Інструкції, у військовій справі містила лише вимогу порушення перед петроградським урядом питання війни і миру, скасування смертної кари та інших заходів репресивного характеру¹⁰.

⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 179–180.

¹⁰ Там само. — С. 249.

Цікавим є той факт, що за свідченням вже цитованого вище В. Кедровського, на вимогу УГВК та Всеукраїнської ради військових депутатів С. Петлюра мав продовжувати свою роботу у складі ГС. Після переговорів з цього приводу з В. Винниченком та М. Грушевським, було домовлено, що С. Петлюра буде підписувати свої розпорядження та звернення як секретар військових справ, одночасно виступаючи у зносинах з російським командуванням та державними установами як голова УГВК¹¹. 25 вересня за пропозицією голови Секретаріату В. Винниченка голова УГВК С. Петлюра отримав змогу брати участь в засіданнях ГС з правом дорадчого голосу. Однак, 2 жовтня С. Петлюра відмовився від цього права до часу формального затвердження військового секретарства¹². Документи свідчать також, що в кінці серпня 1917 р. при узгодженні бюджету Генерального секретаріату Малою радою, для роботи секретарства військових справ було асигновано 19840 карбованців, хоч на цей час офіційно цього секретарства вже не було у складі ГС.

Продовжував працю у військовій сфері Генеральний комітет, однак його правова позиція була невизначеною. Після невдалої спроби затвердити вироблений ним статут з боку Тимчасового уряду, УГВК так і залишився засадах громадської інституції¹³. 6 серпня 1917 р. С. Петлюра доповідав УІ сесії УЦР про справу українізації у військах. За його словами на той момент було українізовано вже до 20000 осіб і на думку деяких бойових генералів націоналізація війська є бажаною і корисною на фронті. Це підвищувало свідомість та боєздатність військових. Однак, як підкреслював голова УГВК, існувало багато людей, які категорично проти процесу українізації, тому, насамперед, треба взятись до роз'яснювальної роботи, аби розвіяти вороже ставлення до неї та як найширше розгорнути культурно-просвітницьку працю серед українських військових¹⁴.

¹¹ Кедровський В. Згад. праця. — С. 393–394.

¹² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 273, 317, 331.

¹³ Нариси історії Української революції... — С. 179–180.

¹⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 225.

10 серпня С. Петлюра представив на затвердження МР кандидатури українських представників у Генеральному штабі — полковника О. Пилькевича, О. Жуковського і прапорщика М. Полозова. Кандидатури були запропоновані УГВК, однак ще не були підготовлені відповідні директиви які саме функції вони мають виконувати¹⁵. За відомостями З. Стефаніва, О. Пилькевич став представником при Головному штабі у Петербурзі, О. Жуковський — при Генеральному штабі, а М. Полозов — при військовому міністерстві. Представником УГВК при штабі Південно-Західного фронту – П. Скрипчинський¹⁶.

Згідно чергової декларації ГС (29 вересня 1917 р.) частково перебирало на себе функції військового секретарства відомство внутрішніх справ. У його структурі передбачалося створення окремого демобілізаційного відділу для проведення останньої по загальному плану та у співробітництві з відповідними військовими й громадськими установами¹⁷. В документі також вказувалося, що через хвилю грабежів, анархічних виступів, самосудів постала нагальна потреба в організації загонів самооборони, для чого секретарство внутрішніх справ брало на себе підготовку законопроекту про утворення «Вільного козацтва», яке вже само організовувалося на теренах України. За задумом козацтво мало стати головною опорою секретарства внутрішніх справ у боротьбі з розрухою та підпорядковуватися органам місцевого самоврядування.

Ця ж декларація вказувала і на успішну організацію українських військових частин, яка була органічною потребою відродження української нації та наполягала на потребі відновлення роботи військового секретарства з правом впливу на процес формування українських військових частин з одночасним

¹⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 256.

¹⁶ Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. — 1947. — С. 19.

¹⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 324.

визнанням влади Верховного військового командування і російського військового міністерства¹⁸.

Жовтневий переворот у Петрограді докорінно змінив ситуацію в Україні. У Києві був створений Крайовий комітет по охороні революції, куди увійшли представники 12 партій і організацій. 28 жовтня постановою Малої ради загальне керівництво всіма розпорядженнями в Україні переходило до Генерального секретаріату. Військове керівництво віддавалося штабу військового округу під контролем комісарів від Комітету охорони революції¹⁹.

В результаті подій останніх днів жовтня у Києві УЦР взяла владу до своїх рук. У перший день листопада вона звернулася до громадян України з повідомленням, що в ніч на 1 листопада начальник КВО зі своїм штабом, без попереднього повідомлення залишив підлеглі установи, що поставило військові інституції у складне становище. Через те УЦР, приступаючи до організації вищої крайової влади в Україні, доповнила склад Генерального секретаріату 7 новими секретарствами, в тому числі й військових справ. Його знову очолив С. Петлюра, якому було доручено призначити нового начальника Київського військового округу (КВО). Головним їх завданням стало відновлення постачання армії на фронті і в тилу. Усім військовим і громадським інституціям приписувалося беззастережно виконувати розпорядження останніх²⁰.

Наступного дня була оприлюднена заява С. Петлюри про вступ на посаду генерального комісара військових справ. В ній підкреслювалося, що беручи на себе здійснення вищої військової влади в Україні, комісар стоїть на позиції невтручання у розпорядження головнокомандуючих фронтами, визнаючи повноту їх влади. Всі ж військові розпорядження у тилу належать виключно до компетенції військового комісара України²¹. 2 листо-

¹⁸ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 326–327.

¹⁹ Там само. — С. 369.

²⁰ Там само. — С. 384.

²¹ Там само. — С. 385.

пада ГС підтвердив призначення підполковника В. Павленка на посаду виконуючого обов'язки командуючого КВО та вирішив подати його кандидатуру на затвердження до Ставки верховного головнокомандуючого²².

2 листопада ГС доручив С. Петлюрі організувати Штаб та налагодити зносини зі Ставкою та всіма належними інституціями, а також разом з головою Секретаріату В. Винниченком з'ясувати у яких відносинах у сучасний момент має перебувати командуючий КВО зі Ставкою та снабсоюзом. Одночасно при голові ГС було утворено тимчасову комісію по охороні порядку у складі В. Винниченка, М. Ткаченка, М. Ковалевського, М. Порша, С. Петлюри та М. Зільберфарба²³. Наступного дня ГС зобов'язав генерального військового комісара розробити низку заходів для підвищення дисципліни у військах та відновлення єдності командування. Разом з секретарем внутрішніх справ вони мали також забезпечити охорону порядку у Києві й в цілому в краї за допомогою військової сили та міліції²⁴.

У відозві ГС від 3 листопада вказувалося, що доки не встановлено мир між воюючими країнами, армія мусить бути забезпечена усім необхідним, тому Секретаріат у згоді з верховною військовою владою буде вживати усіх заходів по задоволенню потреб армії. У документі повідомлялося й про підготовку плану військової охорони України від погромів, грабежів та інших проявів анархії, для чого передбачалося надати у розпорядження губернських і повітових комісарів військові частини²⁵.

6 листопада було оприлюднено домовленості представників Генерального секретаріату зі штабом Верховного головнокомандуючого. Згоди вдалося дійти по 9 пунктах. При штабі мав перебувати представник секретарства військових справ для узгодження роботи по українізації частин фронту та для забезпечення безпосереднього контакту військового секретарства

²² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 386.

²³ Там само. — С. 387.

²⁴ Там само. — С. 389.

²⁵ Там само. — С. 391.

зі штабом Главверха. Ставка брала на себе зобов'язання по переведенню українських частин на Південно-Західний і Румунський фронти з інших фронтів, а також не заперечувала принцип територіальної комплектації військових частин. Було також досягнуто домовленості по схемі формування українських частин; фронтові українські комітети дорівнювалися у правовому відношенні до загальноармійських комітетів. Призначення начальників Київського та Одеського військових округів, а також вищого командного складу українських частин фронту мало відбуватися тільки за згодою ГС. Секретар військових справ отримував право, по згоді з командуванням, викликати на роботу до свого штабу офіцерів та інших робітників. Від Ставки документ був підписаний заступником верховного головнокомандуючого генерал-лейтенантом М. Духоніним²⁶.

Ухвалою Генерального секретаріату 10 листопада при штабі округу був утворений комісаріат у складі представників Секретаріату, УГВК, Всеукраїнської ради військових депутатів, рад солдатських депутатів, робітничих депутатів, міської думи, виконкому Південно-Західного фронту та південно-західних залізниць²⁷. І вже 17 листопада Секретаріат розглянув представлений С. Петлюрою проект створення генерального секретарства військових справ, який був прийнятий в цілому. Остаточне його затвердження відбулося наступного дня. Того ж дня Секретаріат дозволив Ставці переїхати в Україну, якщо остання надішле офіційне звернення з таким проханням і погодиться перебувати не у Києві, а у Чернігові, або у Ніжині²⁸.

На жаль, не збереглися архівні документи, які б давали змогу докладно реконструювати внутрішню структуру військового секретарства у листопаді 1917 р. У своїх споминах В. Кедровський стверджує, що основою для формування його апарату став Генеральний військовий комітет. Дослідник Я. Тинченко у роботі «Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 —

²⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 393–394.

²⁷ Там само. — С. 406.

²⁸ Там само. — С. 455–459.

березень 1918)» наводить матеріали газети «Народня Воля» про склад військового секретарства, за якими в листопаді — грудні 1917 р. він налічував одразу 11 відділів: стройовий, артилерійський, зв'язку, постачання, інтендантський, відділ військових шкіл, мобілізаційний, санітарний, військово-юридичний, політичний та військово-комісарський²⁹. А з аналізу документів за березень — квітень 1918 р. можна зробити висновок, що більшість з них навесні були реорганізовані, або знову засновані як управління Головного штабу та Головного начальника постачання.

Генеральний штаб був створений 16 листопада 1917 р. для координації дій усіх українських формувань на території України, а також для переведення українських частин в Україну з інших фронтів та організації національного війська за територіальним принципом. За відомостями, що подаються у виданні «Велика українська революція: (матеріали до історії відновлення української державності)...», Генеральний штаб також був заснований шляхом переформування УГВК³⁰. Очолив його генерал-майор Б. Бобровський (його помічниками стали — підполковник Є. Кельчевський, який вже в лютому 1918 р. перейшов на бік армії М. Муравйова, та підполковник О. Сливинський). Начальником організаційного відділу Генерального штабу був призначений капітан О. Данченко, відділу зв'язку — полковник О. Козьма, артилерійського відділу — полковник В. Пашенко³¹. З. Стефанів у своїй роботі «Українські збройні сили 1917–1921 рр.» наводить свідчення про існування ще й наступних відділів Генерального штабу: постачання армії, який очолював підполковник В. Матяшевич, військових шкіл — генерал М. Омелянович-Павленко, загального — підполковник

²⁹ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — Київ-Львів, 1996. — С. 109.

³⁰ Велика українська революція: (матеріали до історії відновлення української державності): календар історичних подій за лютий 1917 р. — березень 1918 р. — Н.-Й., 1967. — С. 36.

³¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — К., 1997. — С. 338.

Пономаревський, військово-політичного — хорунжий Ф. Селецький, «військово-комісарського» — старшина Колос, інспекції артилерії — генерал С. Дельвіг³². Говорячи про головні труднощі, з якими довелося зіткнутися при складанні апарату військового управління, В. Іванис у дослідженні про С. Петлюру вказував, насамперед, на брак національно свідомих українських офіцерських кадрів, які, до того ж, «...були розкидані головно по фронтових частинах, підлеглих російському командуванню»³³.

Можна сказати, що формування і складання керівних органів збройних сил УНР, які, в свою чергу, були також у цей період тільки на стадії організації, проходило у дуже складних умовах внутрішніх і зовнішніх обставин, коли планувати та чітко дотримуватися схеми в роботі як окремих секретарств, так і українського уряду в цілому, було майже неможливо.

III Універсал УЦР, проголосивши Українську Народну Республіку (УНР), виклав програму політичних, соціальних та економічних реформ. Кілька рядків документу приділені військовому питанню: «Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»³⁴.

За переконанням провідників Центральної Ради право ведення переговорів про мир мав тільки загальноросійський уряд. Тому у зверненні 11 листопада військового секретаря С. Петлюри до всіх військових-українців (воно було передано до штабів фронтів, армій, корпусів і дивізій) із закликом твердо обороняти фронт і порядок, містилося повідомлення про проведення українською владою переговорів з приводу формування нового центрального уряду, до якого увійдуть представники

³² Стефанів З. Згад. праця. — С. 52.

³³ Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — К., 1993. — С. 46.

³⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 400.

УЦР та інших народів і областей Росії і яке одне й буде правочинним розпочати переговори про перемир'я³⁵.

Але під впливом обставин вже 21 листопада було вирішено вступити у переговори в справі тимчасового перемир'я від імені УНР та відрядити своїх представників на Південно-Західний та Румунський фронти. Проводити переговори планувалося у порозумінні із союзними державами, одночасно вживаючи усіх заходів до негайного створення центрального уряду³⁶.

Через 2 дні, 23 листопада, Південно-Західний та Румунський фронти були об'єднані в один Український фронт, який, однак, залишався поділеним на дві частини. Одночасно український уряд брав на себе зобов'язання по переведенню усіх українських частин інших фронтів на Український, з урахуванням загального військового стану перших³⁷. Вже 4 грудня у відозві Генерального секретаріату, підписаній В. Винниченко та С. Петлюрою, до Південно-Західного та Румунського фронтів про створення єдиного Українського фронту повідомлялось, що ГС через неспроможність російського більшовицького уряду забезпечити стабільність фронту та через загрозу його розвалу, бере на себе справу ведення переговорів про перемир'я у тісному контакті зі Ставкою верховного головнокомандуючого як технічним центром російської армії: «...Мир повинен бути встановлений негайно». Український уряд перебирав на себе функції постачання та забезпечення Українського фронту. В документі вказувалося й на підготовку реорганізації армії на демократичних принципах. До впровадження заявленої реформи мали утворитися комісаріати, яким усі військово-революційні комітети передавали свої повноваження³⁸.

Однак, події розгорталися все більш швидким темпом. Свідомо намагаючись уникнути конфлікту з новим більшовицьким урядом Росії Радою Народних Комісарів (РНК), Центральна

³⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 410.

³⁶ Там само. — С. 465.

³⁷ Там само. — С. 472.

³⁸ Там само. — С. 501.

Рада неухильно втягувалася у збройний конфлікт. Після обміну низкою документів 6 грудня, згідно відомого ультиматуму РНК, Україна опинилася у стані війни з радянською Росією.

13 грудня, звітуючи УІІ сесії УЦР про діяльність Генерального секретаріату В. Винниченко відзначив, що військова справа, що є опорою державного існування, знаходиться під пильною увагою, а військове секретарство працює над формуванням української армії для забезпечення утримання Українського фронту. Він також додав, що всі українські військові, що перебувають за межами краю, повертаються в Україну і з них формуються нові частини³⁹. У резолюції УЦР по звіту ГС було підкреслено, що останній має «поклопотатись про ліквідацію конфлікту з Радою народних комісарів шляхом об'єднання сил української демократії з демократією всіх народів Росії»⁴⁰.

Вочевидь УЦР та її виконавчий орган виявилися неготовими до військової боротьби, яку їй нав'язували. І хоча був створений Український фронт та Генеральний штаб, ці зусилля не могли завадити стрімкому погіршенню військової ситуації в краї. Вже 15 грудня генеральні секретарі В. Єщенко та С. Петлюра на засіданні ГС вказували, що сил для боротьби з більшовизмом у них немає, становище з кожним днем стає все більш загрозливим і для протидії цьому явищу необхідні, перш за все, гроші, які, як висловився С. Петлюра, «треба конфіскувати ..., де б вони не були». А також виділити зі складу українського уряду групу секретарів з особливими уповноваженнями для охорони республіки⁴¹. Трохи пізніше С. Петлюра знову докладав українському урядові про брак українських частин і він змушений викликати війська з дієвої армії для охорони кордонів УНР. Військовий секретар запропонував нарешті визначитися, чи воює Українська республіка з РНК, чи ні. Його підтримав М. Шаповал, розповівши про ситуацію у Харкові, і закликав розпочати рішучу боротьбу з більшовиками, оголосив-

³⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 19.

⁴⁰ Там само. — С. 34.

⁴¹ Там само. — С. 38–39.

ши Україну на військовому стані. У відповідь В. Винниченко назвав запропоновані заходи надто серйозними і вніс пропозицію запитати РНК, чи воює вона з Україною. На це М. Порш рішуче висловився в тому сенсі, що проти УНР вже виступає вороже військо і треба негайно скласти колегію по охороні України, утворити штаб та надіслати до Росії ультиматум з вимогою припинити війну та, нарешті, оповістити населення про реальний стан речей. Генеральний секретаріат ухвалив обрати особливий комітет по обороні України у складі М. Порша, С. Петлюри та В. Єщенка⁴².

18 грудня С. Петлюра пішов з посади військового секретаря. Його обов'язки було доручено виконувати М. Поршу. За докладом останнього того ж дня полковник Ю. Капкан був призначений командуючим усім українським військом у боротьбі з більшовиками, а загони вільного козацтва були передані у розпорядження військового секретарства. Генерал В. Кирей був затверджений начальником Генерального штабу і на потреби військового відомства Секретаріат дозволив асигнувати 5 млн. карбованців⁴³. На цей час, за свідченням М. Порша, українські війська були поділені на три частини: Київ та прилеглі території під командуванням генерала О. Грекова, війська на правому березі Дніпра під орудою генерала П. Скоропадського та на лівому березі — полковника Ю. Капкана.

Ще через кілька днів, 26 грудня, військовий секретар М. Порш знову повідомляв Секретаріат про стан справ на фронті і в тилу. Його інформація була невтішною — «армія з кожним днем розвалюється». Українізовані частини російського війська не виправдали покладених на них сподівань. На думку доповідача, необхідно було негайно перейти до організації власної армії за принципом добровільності та почати платити гроші за військову службу. Ця пропозиція й була ухвалена:

⁴² Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 39–40.

⁴³ Там само. — С. 44–45.

«...приступити до організації добровольческої армії на платних підставах, яко начаток міліційної армії»⁴⁴.

Вже 30 грудня М. Порш представив проект формування української «міліційної» армії та основні положення по формуванню гайдамацьких корпусів, як інструкторських кадрів цієї армії. Проект в цілому був схвалений⁴⁵. Малося на увазі, що армія повинна була утворюватися за зразком міліції для оборони краю від зовнішніх ворогів. При цьому існуючі військові частини поступово демобілізувалися. Підготовлені інструктори мали розпочати роботу по формуванню окремих частин народної міліції на місцях.

Нарешті, 2 січня 1918 р. Генеральний секретаріат звернувся до солдат з оповіщенням про те, що петроградський більшовицький уряд оголосив Україні війну та висловив впевненість, що український народ знайде в собі сили протистояти контрреволюції, яку б маску вона не себе не вдягала⁴⁶.

Наступного дня М. Галаган представив Малій раді законопроект про утворення українського народного війська. Воно мало формуватися з метою оборони України від зовнішніх ворогів, для чого військовому секретарству доручалося негайно приступити до підготовки закону про народну міліцію. Але до прийняття останнього, документом передбачалося утворення штату інструкторів для проведення підготовчої роботи. Для цього інструктори об'єднувалися в окремі військові одиниці, що комплектувалися за територіальним принципом. Кадри інструкторів мали набиратися по вільному найму у трьох військових округах — Київському, Одеському та Харківському. Одночасно, згідно закону, військове секретарство мало розпочати демобілізацію, після завершення якої регулярна армія скасовувалася. Саме цим, існуючим ще на папері, кадровим (інструкторським корпусам) доручалася охорона республіки від зовнішньої агресії та охорона здобутків революції. Законопроект був ухвалений

⁴⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 68–69.

⁴⁵ Там само. — С. 79.

⁴⁶ Там само. — С. 86–87.

з дрібними правками і оприлюднений 3 січня. Військо в законі називалося «народною міліцією». Окремо обумовлювалися підстави служби інструкторів усіх родів військ. Цим документом також чітко вказувалося на два головних напрямки роботи військового відомства: підготовка необхідної документації по організації української народної міліції й корпусів інструкторських кадрів; та початок демобілізації армії з її наступною ліквідацією⁴⁷.

11 січня 1918 р. УЦР оголосила свій IV-ий і останній Універсал, в якому вказувалося, що петроградський більшовицький уряд, розпочавши війну з УНР, затягує підписання мирного договору. Через те УНР оголошується незалежною самостійною державою. Раді Народних Міністрів, таку назву відтепер мав український уряд, пропонувалося вести цілком самостійні переговори про мир, без оглядки на можливе конструювання загальноросійського уряду, та твердо і рішуче взятися до боротьби з більшовиками. В документі також повідомлялось про поступову демобілізацію армію, майбутній розпуск армії та створення народної міліції, яка буде служити інтересам робітничого люду⁴⁸.

Однак, більшовицькі війська, що розпочали наступ на території України 25 грудня, все ближче підходили до Києва. Спротив українських сил був слабким, частина з них взагалі оголошувала нейтралітет. Поводження більшовицьких військ, як завойовників, врешті змусила населення розпочати оборону. Однак, як відзначає вже згадуваний вище дослідник В. Верстюк, цей спротив «мав локальний партизанський характер»⁴⁹. І зрештою, Центральна рада та український уряд змушені були залишити Київ 26 січня 1918 р.

Підписання Брестського мирного договору між країнами Четвертого союзу та УНР, його публікація 27 січня 1918 р., поклала початок новому етапу боротьби за існування Україн-

⁴⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 88–91.

⁴⁸ Там само. — С. 103.

⁴⁹ Нариси історії Української революції... — С. 233.

ської Народної Республіки. Його укладення дозволило Україні вийти на арену міжнародної політики як суб'єкта права, вирішити болюче питання про замирення на фронті та підняти питання про військову допомогу з боку Німеччини та Австро-Угорщини. Воно було порушено міністром М. Поршем 30 січня. Того ж дня члени української делегації у Брест-Литовську подали спеціальне звернення з проханням допомоги. У відозві від 10 лютого 1918 р. український уряд повідомив людинність краю про військову допомогу Німеччини та Австро-Угорщини, по яку звернулася Україна для боротьби з військами РНК. «Вони (тобто, іноземні війська — *О.К.*) йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя та завести спокій і добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді народних міністрів творити велике діло — будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України»⁵⁰.

8 лютого німецькі війська вступили на територію України, через кілька днів теж саме зробили й частини Австро-Угорщини. І вже у перших числах березня УЦР та її уряд змогли повернутися до Києва та відновити свою діяльність.

15 лютого, у зв'язку з підписанням миру, була скасована посада головнокомандуючого Українським фронтом. Генерал Д. Щербачов звільнявся з посади, помічник командуючого Румунським фронтом і командуючий Південно-Західним також, вони залишалися у розпорядженні військового міністерства. Комісаром при німецькому головнокомандуванні було призначено О. Комірного.

Під час евакуації з Києва Центральної Ради та її інституцій, військові установи залишилися в місті, в тому числі військовий міністр І. Немоловський й Генеральний штаб. Як вказує дослідник Я. Тинченко, посилаючись на свідчення М. Порша, під час більшовицької окупації частина працівників апарату загинула⁵¹; частина — відмовилася від виконання своїх обов'язків. 30

⁵⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 161.

⁵¹ Тинченко Я. Згад. праця. — С. 323.

січня рішенням РНМ міністром військових справ стає О. Жуковський, а 2 лютого замість отамана Б. Бобровського начальником Генерального штабу був призначений отаман О. Осецький. Останньому було доручено скласти Польовий похідний штаб у складі відділів: оперативного, мобілізаційного, демобілізаційного, інспекторського та пересування військ. Він був розформований 5 березня 1918 р.⁵²

Отже, після повернення до столиці України у перших числах березня 1918 р. довелося відновлювати, або ж заново створювати вищий керівний апарат. 15 березня РНМ знову слухала справу організації військового міністерства і підготовки призиву до армії, яку доповідав новий військовий міністр О. Жуковський. За його словами у цей час йшла організація усіх відділів управління міністерства, формувався технічний апарат на місцях — губерніях і повітах у вигляді губернських і повітових комендантів, які мали виконувати роботу військових комендантів з обліку військової сили. Для підготовки офіцерського корпусу мала працювати спеціальна інструкторська школа. Передбачалося, що вона випустить 1200 офіцерів. У планах було відкриття академії Генерального штабу та проведення першого українського призиву до армії на додаткову службу весною 1919 р. Ще раніше, 3 березня, за розпорядженням РНМ оперативний центр мусив бути відокремлений від міністерства військових справ. Міністр підкреслив, що робота його відомства не була спрямована на створення постійного війська і не суперечила принципу «міліційної армії». Це твердження було своєрідним реверансом у бік соціалістичних уподобань більшості членів уряду, тим більше, що активна і плідна праця нового військового міністра закладувала основи формування української армії. Після доповіді було ухвалено рішення про підготовку законопроекту по організації міністерства та військового управління, губернських й повітових комендантів та про формування нової армії⁵³.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1, 65.

⁵³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 208.

У черговій декларації голови нового кабінету міністрів В. Голубовича (24 березня 1918 р.) відносно завдань військового відомства було чітко вказано, що воно працює над організацією саме регулярної армії на демократичних принципах, яка згодом зможе переформуватися за принципом «міліційним»⁵⁴.

Отже, протягом осені 1917 р. — зими 1918 р. УНР проходила тяжкий шлях свого становлення. Йшло поступове формування українських військових частин та апарату управління. Розпочавши свою діяльність з керування процесом українізації частин російської армії та ставлячи перед собою завдання майбутнього переходу від регулярної армії до народної міліції, міністерство військових справ під впливом соціальних, політичних та військових чинників еволюціонувало до окреслення плану створення власної української армії.

Наявні документальні матеріали не дозволяють прослідкувати сам процес складання апарату військового міністерства, але вони свідчать, що на квітень 1918 р. воно мало вже цілком визначену, досить складну структуру, і було організоване за наступним принципом. У його складі працювали три великих підрозділи — Генеральний штаб, Головний штаб та Управління постачання армії. За визначенням дослідника В. Голубко, Генеральний штаб перебирав на себе справу структурної побудови армії, Головний штаб — мав здійснювати оперативне керівництво⁵⁵.

Генеральний штаб поділявся на сім підрозділів:

- I Управління отаман-квартирмейстера з відділами — оперативним, розвідки, зв'язку, геодезичним та загальним;
- II Управління отаман-квартирмейстера; відділи — мобілізаційний, організації військової служби, служби Генерального штабу і загальний;
- Служба помічника Генерального штабу у складі відділів закордонного зв'язку та загального;
- Управління пересування військ;

⁵⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 228.

⁵⁵ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — С. 195.

- Управління гарматного інспектора;
- Управління інспектора повітряного флоту, яке поділялося на відділи повітроплавний і головної авіації;
- Управління інспектора технічних частин з підрозділами: радіо-телеграфним, інженерним, автомобільним.

Головний штаб складався з 5 управлінь (управ):

- Шкільна з відділами: інспекторським, освітнім, господарським, загальним;
- Особистого складу — відділи: особового складу, призначень на посади, довідковий та загальний;
- Пенсійна управа у складі відділів: пенсій за військову службу, матеріальної допомоги, пенсій родинам військово-службовців і загального;
- Демобілізаційна;
- Управа помічника начальника Головного штабу з відділами архівним та загальним.

Третій великий підрозділ міністерства мав назву **«Головний начальник постачання»**. Він мав 9 управлінь:

- Управління гарматного постачання у складі відділів — гарматного, озброєння, особистого складу і загального;
- Інтендантське постачання з відділами одягу і ремонту, фінансів, технічного, продовольчого, загального;
- Технічний комітет;
- Управління ремонту армії — відділи: запасних полків, ремонту кінноти та ремонту кіннозаводства;
- Управління розташування військ з трьома відділами — земельно-господарчим, будівельним і рахунковим;
- Санітарна управа складалася з відділів: загального, господарського, особового складу, санітарно-гігієнічного, формаційного, евакуаційного та санітарно-статистичного;
- Ветеринарна управа — відділи: адміністративно-господарський, ветеринарно-санітарний, мобілізаційний, загальний;
- Головна військово-юридична управа з відділами: військово-карним, статистичним, кодифікаційним, юрисконсультським, старшого прокурора, старшого слідчого, загально-господарчим і інспекторським;

- Головна геодезична управа у складі 1-го та 2-го геодезичних загонів та відділів загального і картографічного.

Діяла канцелярія військового міністерства. Вона мала управління загальних справ з відділами: загальним, адміністративним та комендантським. Три підрозділи — видавничий, друкарський та редакційний — мало видавництво канцелярії міністерства⁵⁶.

Окремо працювали політичне управління, юридичний та господарський відділи, а також відділ по справах військової Ради.

При військовому міністерстві діяла Рада військового міністра. Її компетенція та склад були ухвалені Радою Народних Міністрів 22 квітня 1918 р. Вона визначалася як вища військова інституція по вирішенню фінансових і господарських справ міністерства; виконувала функції дорадчого органу при міністрі і працювала як інформаційний та узгоджувальний орган в межах діяльності всіх підрозділів міністерства. Розгляду військової Ради підлягали документи, що торкалися штатів, прав і обов'язків військових, а також змін у кошторисах (як збільшення, так і зменшення загальних обрахунків).

До складу Ради із вирішальним голосом входили: військовий міністр, його товариш, начальники основних управлінь та отаман корпусу, що дислокувався у Києві. З частково вирішальним голосом у Раді працювали представники міністерства фінансів, закордонних та внутрішніх справ, промисловості, шляхів, пошти і телеграфу у межах їх компетенції. Право дорадчого голосу мали представники державного контролю та члени, кооптовані самою Радою.

Скликався цей орган за розпорядженням міністра, або його товариша, а його рішення остаточно затверджувалися військовим міністром. Два рази на місяць відбувалося загальне зібрання Ради для поінформування голови міністерства про біжучу роботу підрозділів інституції та узгодження їх роботи⁵⁷.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22–22 зв.

⁵⁷ Там само. — Спр. 24. — Арк. 52–57.

Технічний бік роботи Ради покладался на секретаря та двох стенографістів. Передбачалося, що секретар відає окремою канцелярією та надсилає до кодифікаційного відділу Головної військово-юридичної управи копії усіх проектів, законів та статутів, що вносяться на розгляд Ради. На початку квітня 1918 р. у канцелярії, включаючи секретаря, працювали коректор, 2 діловоди, 2 урядовця, 3 друкарки та 2 кур'єра, тобто 11 осіб⁵⁸.

З початку діяльності генерального секретарства, згодом міністерства, військових справ його очолював С. Петлюра. 18 грудня 1917 р. він подав у відставку і його обов'язки було доручено виконувати М. Поршу, який очолив військове відомство і в першому складі РНМ. У кабінеті В. Голубовича військовим міністром призначено А. Немоловського, цивільну людину. Він пробув на цій посаді не більше тижня. Його функції з 29 січня 1918 р. виконував товариш (заступник) міністра О. Жуковський, який працював на цій посаді з 8 листопада 1917 р. Після чергової реорганізації кабінету міністрів навесні 1918 р. останній став міністром військових справ. Товаришем військового міністра до 13 березня працював В. Кедровський. Він був звільнений зі служби за власним бажанням розпорядженням О. Жуковського. Замість нього 23 березня до виконання обов'язків заступника приступив отаман О. Греков. Наприкінці березня старшим і молодшим значковими при військовому міністрі були О. Базілевич та Сенюк; отаманом і старшиною для доручень працювали — П. Веселовський і Малик; значковими товариша міністра — Саєнко та Филипович⁵⁹.

Таким чином, військове відомство мало чотирьох очільників — двох членів УСДРП С. Петлюру та М. Порша, двох членів УПСР О. Жуковського та А. Немоловського. При військовому міністрі працювали помічники — ад'ютанти (значкові) та урядовці для доручень; його заступник (товариш), у розпорядженні якого також були значкові — всього 6 осіб.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 13.

⁵⁹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 41, 53, 79, 81.

Великою була структура канцелярії військового міністерства. Згідно наказу О. Жуковського на початку лютого в ній формувалися три відділи — справ загальних, господарських та скарбничих. Однак, як свідчать документи, аналогічне розпорядження було видано начальником канцелярії Ковалевським ще й 20 березня. Тож можна припустити, що її організація у повному обсязі не була здійснена і відновилася навесні.

Вже у квітні місяці вона працювала у такому складі: відділи — адміністративний, загальний, комендантський, справ військової Ради канцелярії, господарський, юридичний, видавничий та скарбничий. Канцелярія мала у своєму розпорядженні гараж, при ній діяли й наступні структури: експедиція, «стіл вирізок» та їдальня. До начальника канцелярії приписувалися вартові старшини, старшина для доручень⁶⁰ та значкові: з 19 березня Пирогов й з 31 березня О. Боровицький.

Відповідно до архівних матеріалів, що збереглися не в повному обсязі, можна скласти певне уявлення про наступні підрозділи канцелярії. Видавничий відділ очолювали: В. Варницький з 8 березня, та Ф. Селецький у другій половині квітня. Останньому доручалося не пізніше 23 квітня сформувати відділ, підготувати план його діяльності та розробити штати. 27 квітня був виданий статут видавничого відділу, яким визначалося, що останній утворений з метою видання необхідної для армії наукової, популярної, перекладної літератури. Для цього він мав скласти списки видань та каталоги військових книгозбірень для козаків і старшин; видавати і замовляти фахову літературу, а також різні періодичні часописи для війська і широкого громадянства. До завдань відділу входило складання міністерської профільної бібліотеки. Передбачалося також створення при ньому постійної комісії для розгляду та ухвали до друку видань, до якої входили начальник видавничого відділу, представники від Генерального штабу, шкільної управи та канцелярії. До

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 13.

компетенції комісії входило визначення переліку видань, на які мали обов'язково підписуватися військові частини⁶¹.

Начальник видавничого відділу безпосередньо відповідав за своєчасну розсилку видань по військових частинах і книгозбірнях та за розповсюдження продукції військового видавництва серед населення.

Завідуючим друкарнею при відділові працював В. Варницький (його помічником до 13 квітня був Крамков, котрого замінив В. Линник). У середині квітня видавництво звернулося до всіх військових установ з пропозицією взяти участь у його науковій, теоретичній праці та у справі поширення ідей творення міцної національної армії⁶².

Загальний відділ канцелярії, у складі якого була й їдальня, в основному, комплектувався протягом весни 1918 р. 10 березня помічниками начальника відділу призначалися М. Каковський, Олійник, молодшими помічниками — Г. Ткаченко та К. Ганжа. Затверджувалися на посадах діловоди, архіваріуси, перекладачі, урядовці, експедитори, друкарки — всього 33 особи. Відзначимо, що тільки двоє з них (урядовці П. Галета та Ф. Боронило) працювали у канцелярії з часу її заснування; а з лютого ще два співробітника — архіваріус Я. Васильчук і діловод С. Літовченко. У квітні місяці відділ було реформовано в управління загальних справ, очолював яке отаман Курило. Завідуючим їдальнею з березня працював Т. Дзенчук, у підпорядкуванні якого було 16 робітників — кухарів, швейцарів, оповісників, прибиральниць⁶³.

У господарському відділі канцелярії з 1 лютого по 26 березня 1918 р. були затвержені на посадах скарбників, діловодів, бухгалтерів, конторщиків, друкарів, механіків та ін. технічних працівників 22 особи.

Гаражем завідував М. Рожановський. На кінець квітня у ньому працювало 50 робітників — шофери, їх помічники, слюсарі, сторожа та ін.

⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 40–41 зв.

⁶² Там само. — Спр. 44. — Арк. 41.

⁶³ Там само. — Спр. 13. — Арк. 2 зв.–3.

При канцелярії військового міністерства в лютому 1918 р. до вироблення штатів як окремий відділ працювала комендатура, очолювана Ровинським. У березні його замінив Сакало (помічник М. Писаренко). За наказом начальника канцелярії від 28 березня, до цього підрозділу призначалися діловоди, урядовці, кур'єри та інші працівники у кількості 11 осіб⁶⁴. 8 квітня були затверджені на різних посадах ще 10 осіб, в тому числі й В. Мачех — помічником начальника. У квітні комендатуру очолював Бучак, його помічниками були — В. Мачех, Боржковський та І. Нагорний. До обов'язків комендантського відділу входила пересильна частина роботи канцелярії з видачею проїзних паперів, особистих посвідчень, прав на носіння зброї. Згідно архівних документів в березні 1918 р. існувало Головне комендантське управління, яке очолював отаман Корнієнко. На жаль немає відомостей кому з керівництва військового міністерства вона підлягала і чи була вона створена внаслідок реформування комендантського відділу канцелярії.

Наприкінці березня начальник канцелярії Ковалевський зробив розпорядження до всіх голів відділів надіслати списки всіх працюючих співробітників. Через кілька тижнів, 11 квітня, ним був виданий наказ вжити заходів до повного комплектування їх штатів. Справа, вірогідно, просувалася повільно, оскільки 20 квітня він знову пропонував закінчити організацію відділів свого відомства до 25 числа⁶⁵. Отже, штати канцелярії склалися, в основному, протягом березня — квітня 1918 р. і цей процес за доби Центральної Ради так і не був завершений.

З початку існування Генерального штабу його очолював генерал Б. Бобровський, якого в січні 1918 р. замінив генерал О. Осецький. 5 березня на цю посаду було призначено полковника О. Сливинського.

Начальником І Управління отаман-квартирмейстера був генерал Л. Дроздовський, а саме управління сформоване 10 березня.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 3 зв.

⁶⁵ Там само. — Арк. 20, 31 зв.

Управління технічних частин (Головна інженерна управа) у квітні 1918 р. мала наступний склад. Автомобільний (у документах він ще називається самохідним) відділ мав 11 співробітників та працював під головуванням Ф. Станчулова (його попередником був полковник Завадський). У середині квітня старшині Ермолаєву було доручено скласти проект положення автомобільного відділу⁶⁶. Помічником начальника працював Є. Минде, старшинами для доручень — І. Ткаченко, О. Тимченко та М. Рожановський. У його складі були підвідділи: рахунково-контрольний (голова — з 15 березня старшина П. Шабельников, з 18 квітня — старшина Снігуровський та 12 співробітників), матеріально-технічний (з 12 березня голова — Р. Бібер та 5 співробітників), самохідний (помічники голови — В. Цецюра, Ф. Воеводський (з 12 березня) та у квітні Мясін)⁶⁷. Очолював управління отаман Матяшевич.

Військово-залізничий відділ управління технічних частин очолював С. Опацький, під його началом працював технічний підвідділ (голова — І. Павлов). Виконував обов'язки начальника загального відділу з підвідділом особистого складу Скрипниченко (квітень). Працював також відділ автомайстерень з хімічною лабораторією, якою керував М. Салатко-Петрище. Йому підлягали місцеві майстерні у Білій Церкві (начальник О. Кутько), Умані (Стебловець), Житомирі (П. Клишин)⁶⁸.

Про Управління інспектора Повітряного флоту України відомо тільки, що наказом міністра О. Жуковського 9 березня начальником управління був призначений льотчик В. Павленко⁶⁹.

5 березня Головний штаб очолив отаман О. Осецький, у квітні його замістив отаман О. Галкін (за визначенням М. Омелянвича-Павленко, досвічений штабіст). Помічником начальника з березня працював Каратієв, першим значковим — В. Радзівський, другим — П. Левинський; секретарем — О. Виговсь-

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 15.

⁶⁷ Там само. — Арк. 11–11 зв.

⁶⁸ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 4.

⁶⁹ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 37 зв.

кий. При начальникові Головного штабу старшинами для доручень були С. Кузнеців та Т. Мойса (з 15 березня), юрисконсультом — І. Стріжак (з 13 березня). Комендантом Головного штабу у квітні призначений Чекмарін, скарбником — М. Непомящий, бухгалтером — Ф. Тимофієнко і зав. господарством — О. Добржанський.

При помічниках начальника Головного штабу діяли наступні підрозділи.

Загальний відділ працював під головуванням Г. Гордієнка (з 3 березня). Помічниками начальника відділу були М. Гладкий, Я. Миколаєнко (з 23 березня) та Я. Савченко (з 22 березня). Документи свідчать, що у відділі передбачалися також посади журналістів.

Архівний відділ, очолюваний Х. Хорищенко, складався з загального столу (з 15 березня завідуючий Я. Савченко) та особистого столу (з 13 березня завідуючий К. Білоконний).

Пенсійним управлінням Головного штабу управляв В. Пашенко. Під його керівництвом працювали: I відділ управління – голова Д. Третяков; II відділ — очолював Б. Бракер; у III відділі керував О. Оляк, його помічниками були з 2 квітня А. Макуха та з 3 квітня М. Бахмач.

Управління персонального складу отримало керівника 9 березня, ним став М. Удовиченко. З 18 квітня виконував обов'язки начальника полковник Д. Ярошевський. У його складі працювали чотири відділи. I відділ очолював у березні К. Руденко, згодом старшина — І. Петрушевський; помічниками голови були: з 16 квітня В. Ева, старшина С. Лемпицький, який з 19 квітня виконував обов'язки голови відділу, старшина А. Ольшевський (з 19 квітня переведений на роботу до ІУ відділу) та Ефромов (з 24 квітня).

У II відділі керували послідовно І. Петрушевський, Д. Ярошевський, з 19 квітня — осавул Каменський. Помічниками завідуючого працювали з 19 квітня — Д. Ярошевський та П. Пирогов. III відділ очолював старшина М. Токарський (спочатку він виконував обов'язки помічника голови, а з 19 квітня став голо-

вою). У IV відділі помічниками голови були старшина Харченко, та П. Черненко (з 19 квітня)⁷⁰.

В наказі по військовому міністерству від 5 березня повідомлялося, що для продовження праці по демобілізації армій Південно-Західного і Румунського фронтів, їх штабів, управлінь, установ і частин тилу у складі Головного штабу був організований спеціальний демобілізаційний відділ, виконуючим обов'язки голови якого призначений Кудря. Відтепер відділ видав всіма справами по демобілізації армії в Україні і розформуванням військових частин і установ постійної армії. Однак, проіснував він недовго, 10 квітня він був скасований і його справи передавалися до відповідних відділів Управління постачання армії⁷¹.

Головним начальником третього великого підрозділу військового міністерства — Управління постачання армії (Головний начальник постачання) — наказом від 30 січня 1918 р. було призначено Г. Адамовича, з 10 березня його замістив отаман В. Стойкин (помічник — отаман Сенча). У перших числах лютого керівник військового відомства О. Жуковський видав розпорядження про формування в управлінні трьох відділів: інтендантського, гарматного і технічного⁷².

Через місяць (10 березня) це розпорядження було продубльовано начальником постачання армії В. Стойкимим, який, повідомляючи про свій вступ на посаду, пропонував усім начальникам підлеглих йому управлінь почати формування відділів та розпочати роботу⁷³.

Штат Управління інтендантського постачання у березні 1918 р. складався з наступних відділів: продовольства — помічник голови відділу А. Волошин, з 20 квітня — В. Ключарев; одягу і ремонту (речового) — начальник старшина М. Хитро, його помічники М. Черняхівський та В. Юшкевич; технічного — голова старшина П. Брандт; рахункового — начальник старшина

⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 41.

⁷¹ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 21; Спр. 4. — Арк. 4.

⁷² Там само. — Арк. 1.

⁷³ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 2.

П. Краченко (з 12 березня), помічник начальника В. Маліновський, та мобілізаційно-статистичного. Працювали також юрисконсультська частина та канцелярія (помічник начальника В. Мізерницький)⁷⁴.

На кінець квітня 1918 р. при головному інтенданті мали працювати його помічник та чини до доручень (старші для особливо важливих справ й молодші)⁷⁵.

Начальником Головної геодезичної управи 8 квітня був призначений учений-геодезист отаман М. Медзевський. Ще 10 березня пройшло призначення голів відділів: картографічного — геодезист Бражкін, 1-го геодезичного відділу — геодезист Насібов, 2-го геодезичного відділу — геодезист Сердюк, загального відділу — з 1 квітня правник П. Василевський. Завідуючий загальним складом карт став геодезист Іванів; редактором карт — геодезист Андрієв⁷⁶.

Технічне управління (або Технічний комітет), як підрозділ УГВК, був організований ще в серні 1917 р. Згідно списку його співробітників за 23 грудня (вже як відділу військового міністерства), в ньому працювало 27 осіб, серед них Ю. Бондарь — на посаді молодшого урядовця з 8 серпня, Ю. Симонів — з 28 вересня, прапорщик П. Кітновський — з 4 жовтня. 20 співробітників підрозділу були переведені на роботу до військового секретарства з різних військових частин (дивізій, полків), штабів, робітничих дружин фронту, школи хорунжих протягом листопада — грудня 1917 р. Начальником управління на той момент був Востряков⁷⁷.

З 14 лютого 1918 р. головою Головної військово-юридичної управи був призначений В. Буйницький, який до того займав посаду товариша польового прокурора при Окремій армії. Згідно наказу останнього вона розпочала роботу 20 березня⁷⁸. У складі

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 1 зв.–3 зв.

⁷⁵ Там само. — Арк. 38 зв.–39.

⁷⁶ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 24; Спр. 14. — Арк. 29.

⁷⁷ Там само. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 5–6 зв.

⁷⁸ Там само. — Ф. 2232. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 2.

цього підрозділу міністерства були відділи: загальний (голова — Кульчинський, з 30 березня його обов'язки виконував Орловський); юрисконсультський (голова — Ясногурський); карний (голова — Коленко); експедиторський підрозділ (голова до 7 квітня Гутман). Старшим військовим прокурором був Киркиченко⁷⁹.

Вже у квітні Головна військово-юридична управа наказом міністра О. Жуковського переформовувалася у Головне управління військово-судових справ. В. Буйницький залишався на посаді голови, його помічником ставав отаман Ясногурський, помічниками до доручень — М. Варламів та Яковлів. До цього часу в управлінні з'явилися нові підрозділи, які теж називалися управами. Головна загальна управа під началом отамана Кульчинського (його помічники — Орловський та Ненадкевич) складалася з відділів: персонального складу (начальник — отаман Решко, секретар — полковник Багнюк), господарчого (голова — отаман Загребин, помічники голови — урядовці Я. Сокіл, Пахолок, секретар — полковник Васькевич, скарбник — Лісніченко), експедиторського (помічник голови — Васильєв). Працювала законодавча управа (начальник — отаман Коленко) з відділами: карним (помічник голови — Нечаївський, секретар — полковник Іванів), процесуальним (голова — отаман Лучанінов, секретар — Іртегов), статутним (голова — отаман Богдашевський, помічник голови — Рачковський, згодом урядовець Степаненко, секретар — полковник Єгоров), кодифікаційним (голова — отаман М. Томілін, його помічники — Ходорковський і Чухрієв, секретар — полковник Ясинський). Касаційна управа на чолі з отаманом Киркиченко складалася з відділів: 1-ий — голова отаман Лазаревський, секретар полковник Янушкевич; 2-ий — голова отаман Царьков, секретар полковник Кармадій. Окремо працював юрисконсультський відділ, очолюваний отаманом Мошинським при секретарях М. Варламіві та Мустафіні.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2232. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 2 зв.

Всі призначення на посади відбулися протягом березня — квітня 1918 р.⁸⁰.

У підрозділі Головного начальника постачання армії працювало Санітарне управління. Це управління існувало ще у складі генерального секретарства військових справ під назвою «Генеральна військово-санітарна управа» (створена 13 грудня 1917 р.), яку до 23 березня очолював лікар Д. Одрин⁸¹. З 6 лютого, за наказом міністра О. Жуковського, це відомство очолював Я. Зозуля, з дорученням терміново скласти санітарний поїзд з наявного залізничного складу станції Сарни. З поверненням українського уряду до Києва він 4 березня передав свої функції Д. Одрині⁸². Останньому довелося відновлювати діяльність санітарної управи. На цій посаді його заступив лікар Карабай, якому доручалося організувати два відділи — медичний та ветеринарний⁸³. Для цього було асигновано 5000 карб.⁸⁴

Наприкінці березня 1918 р. у складі управління діяли відділи:
загальний — голова К. Захаренко, його помічники — С. Ясько і В. Урбанович-Пілецький;

фармацевтичний — голова А. Майборода;

господарський відділ — голова Радченко, його помічник — Г. Несвячений;

евакуаційно-демобілізаційний (голова П. Петровський) з підвідділом санітарно-статистичним (очолював К. Брезгун, з 21 квітня — лікар Іваницький);

санітарно-гігієнічний — голова лікар Златковський⁸⁵;

відділ персонального складу — з 21 березня голова лікар Ф. Левинський, 8 квітня начальником відділу призначено лікаря А. Іскру, його помічником - лікаря Ф. Левинського.

⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 77 зв.–78.

⁸¹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 52.

⁸² Велика українська революція. — С. 55.

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1.

⁸⁴ Там само. — Арк. 51.

⁸⁵ Там само. — Арк. 51; Спр. 14. — Арк. 32.

Восени 1917 р. діяла Головна військово-ветеринарна управа, яка до кінця березня 1918 р. мала назву «Головний військово-ветеринарний уряд». Начальником цього управління 22 листопада 1917 р. було призначено ветеринарного лікаря К. Вротновського-Сивошапку. Його помічником 19 березня став ветеринарний лікар Ф. Клісенко (через деякий час і до 24 квітня останній працював начальником адміністративно-господарського відділу управління). Наприкінці квітня помічником голови став А. Журавель. У цей же період прийняті на роботу ветеринарні лікарі В. Панащатенко (з 30 березня став помічником голови адміністративно-господарського відділу) та М. Леонтович, а також ветеринарні фельдшери М. Коваленко, М. Тимон й Г. Непийвода⁸⁶.

Військово-ветеринарна управа мала у своєму складі такі відділи — адміністративно-господарський, обов'язки голови якого з 4 березня тимчасово виконував начальник управи; 24 квітня відділ очолив ветеринарний лікар А. Фальчевський; з 30 березня помічником голови відділу призначено лікаря В. Панащатенко. 27 березня ветеринарні лікарі Д. Затворницький та І. Селіцький (до 24 квітня виконував обов'язки голови адміністративно-господарського відділу; його замістив В. Панащатенко) очолили відповідно відділи статистичний та мобілізаційний. Їх помічниками стали Л. Невський і Д. Мацій. 22 квітня на посаду помічника голови мобілізаційного відділу призначено Н. Гончаренко⁸⁷.

Про інші підрозділи Головного управління постачання є тільки короткі відомості. Навесні 1918 р. Управління ремонту армії і державних конюшень очолював отаман Адамович. 15 квітня наказом по міністерству воно передавалося зі складу Головної управи постачання до Головного штабу військового міністерства⁸⁸. Начальником Головного управління по розташування військ був отаман Голубятников; Управління гармат-

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 3–4; Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 48; Спр. 4. — Арк. 87.

⁸⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 70.; Спр. 14. — Арк. 160–162.

⁸⁸ Там само. — Спр. 4. — Арк. 40.

ного постачання (гарматного управління) з 10 березня — отаман Пашченко.

Політичне управління до 1 квітня 1918 р. очолював Ф. Се-
лецький, його помічником був С. Колос. Воно складалося з інформаційного відділу (помічники начальника М. Каковський, П. Ганжа); організаційного — голова М. Веденський, його поміч-
ники: до 10 березня Г. Ткаченко, до 13 квітня — Гапонів-
Нестеренко⁸⁹. При політичному управлінні працювало довідкове
бюро, очолюване спочатку А. Пржигодським, з 23 березня —
В. Сухиною. Треба сказати, що штат бюро не був набраний,
принаймні, до другої половини квітня, оскільки 15 квітня В. Су-
хині доручалося укомплектувати його співробітниками⁹⁰.

Існувала також практика створення окремих комісій при
міністерстві. Так, з 16 квітня розпочинали роботу три комісії.
Комісія про пенсійний статут під головуванням отамана Ясніко-
ва (члени: отаман Кіслицин, полковники Кондра і Кохно). Комі-
сію по виробленню засад проведення військової служби очолив
отаман Кушакевич (члени: полковники М. Омелянович-Павлен-
ко, Генішта, а з 24 квітня — полковник Долінський). Комісія по
виробленню засад діловодства також складалася з чотирьох
осіб: голова отаман Терлецький, члени — полковники Лотоць-
кий, Пузницький та Голубанко⁹¹.

У цей же час при Головному штабі засновувалася постійна
комісія по справах військово-полонених. Головою її тимчасово
призначався В. Байлов, якому доручалося приступити до форму-
вання персонального складу комісії з загальним відділом та
інформаційно-статистичним бюро. Помічником голови комісії
з 22 квітня став Д. Андріюк; помічником голови загального
відділу — А. Есаул; референтом працював у комісії М. Печорин⁹².

Зрозуміло, що через брак національних військових кадрів
більшу частину командних постів займали колишні офіцери

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 61, 86.

⁹⁰ Там само. — Спр. 4. — Арк. 42; Спр. 12. — Арк. 78; Спр. 14. — Арк. 157.

⁹¹ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 38.

⁹² Там само. — Арк. 44.

російської армії, які мали досвід проведення бойових операцій або штабової служби. За підрахунками М. Литвина та К. Науменко протягом осені 1917 р. — весни 1918 р. на службу до української армії було прийнято 68 генералів та адміралів, більшість з яких склали українці за походженням⁹³.

Таким чином, початок складання структур військового міністерства (секретарства) було покладено у серпні 1917 р. створенням Технічного комітету. Однак, формування його як інституції було перервано з виключенням його зі складу Генерального секретаріату того ж місяця. Відновився цей процес лише з доповненням виконавчого органу Центральної Ради цілою низкою генеральних секретарств, в тому числі й секретарством військових справ на початку листопада 1917 р. Ядром апарату військового управління, як згадують учасники подій, стала вже працююча структура — УГВК. Одночасно утворювався Генеральний штаб. Розпочалася розробка документів, які визначали структуру й компетенцію військового відомства, згодом затверджені УЦР. Навесні 1918 р. найбільших зусиль по організації військового відомства доклав міністр О. Жуковський, якому довелося керувати процесом відтворення та складання важливих підрозділів інституції за новим планом. Протягом двох місяців — березня–квітня 1918 р. — вона визначилася зі своїми головними структурами, управліннями, відділами. Основні напрямки його праці було поділено між Генеральним штабом, що відповідав за військові питання в армії, Головним штабом, що опікувався, перш за все, персональним складом, та Управлінням Головного начальника постачання, яке відповідало за технічні частини та обслуговування армії. Проте, процес комплектації штатів військової інституції не був завершений. Відбувалося реформування, перейменування, доповнення цілих управлінь. Доволі часто проходила ротация та перепризначення керівного складу підрозділів відомства. Цікавими у цьому зв'язку

⁹³ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. — Львів — К., 2007. — С. 14.

є спостереження М. Омелянович-Павленко, який писав у своїх споминах, що «Головний штаб тоді уявляв собою оригінальну установу. Передовсім вражала мішанина в його особистім складі. З одного боку, тут були старшини вищої службової кваліфікації, а з другого — військові, які ніколи й нічого спільного не мали з штабною службою. Через те штабова машина «кульгала на всі чотири», а видатність її праці була значно менша, ніж вимагав час, коли вперше на Україні почали працювати над основами військової справи»⁹⁴. Для координації роботи окремих підрозділів відомства отаман О. Осецький ввів практику проведення засідань його керівного складу за участі кандидатів на високі посади у міністерстві, на яких опрацьовувалися питання теоретичного та організаційного характеру. За свідченнями згаданого вище М. Омеляновича-Павленка, такі збори на кінець квітня стали систематичними й «... підготовка по будівництву української армії наближалася до кінця»⁹⁵. На початок травня планувався початок практичної роботи новопризначених військових чинів безпосередньо на місцях дислокації українських частин.

Отже, можна сказати, що на кінець квітня 1918 р. військове міністерство знаходилося на стадії активного впорядкування та налагодження своєї роботи, яка продовжилася з певними змінами за часів гетьмана П. Скоропадського.

⁹⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. — К., 2007. — С. 86.

⁹⁵ ЦДАВО України.— Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 44. — С. 87.

Руслан Пиріг

Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень—грудень 1918 року)

Розпочати виклад результатів дослідження цієї проблеми необхідно з зауважень загального і термінологічного характеру. Під реставраційними тенденціями в Гетьманаті Павла Скоропадського маються на увазі тогочасні явища і процеси, пов'язані з відновленням інститутів, політичних, соціальних, правових атрибутів дореволюційного ладу. Автор не оцінює їх як однозначно негативні. Більше того вважає їх об'єктивним продуктом, детермінованим сутністю гетьманського правління і характером планованих консервативно — ліберальних реформ.

Сам термін «реставрація» (від латинського *restavratio* — відновлення, відбудова) має кілька сфер обігу. Перша і найбільш природна — культурно-мистецька. Під політичною реставрацією розуміють відновлення існуючого раніше політичного ладу або його сегментів.

Як це поняття тлумачать різні словники? Історичний — досить нейтрально: «Відновлення чогось у первісному або близькому до первісного стану». Політичний словник подає у цілком марксистському дусі: «Відновлення поваленого революцією суспільного ладу... Тимчасова перемога реакції». Погодитися з такою однобокою оцінкою, безперечно, важко.

У світовій історії відомо багато політичних і соціально-економічних процесів у рамках певних державних організмів, які кваліфікуються як «реставрації». Реставрація Медічі в Італії, реставрація Бурбонів у Франції, реставрація Стюартів в Англії, реставрація Мейдзі в Японії. До речі, остання має й інше визначення «революція Мейдзі».

Гетьманська держава постала як альтернатива Українській Народній Республіці. Власне як антиреволюція, або контрреволюція. Все залежить від шкали ідеологічних координат. Питання

про реставраторський характер гетьманського правління в Україні 1918 р. постало відразу після приходу генерала П. Скоропадського до влади. Вже 6 травня на підставі перших інформацій з Києва голова радянського уряду В. Ленін радіограмою до Курська повідомляв російську делегацію для мирних переговорів з УНР: «На Україні державний переворот. Цілком відновлено буржуазно-поміщицьку владу»¹. 10–12 травня він працював над проектом тез ЦК РКП(б) «Про сучасне політичне становище». Поза сумнівом, на той час йому вже був відомий зміст перших публічних актів Гетьмана і персональний склад нового уряду. Це дозволило В. Леніну зробити більш розширену оцінку політичної ситуації: «реставрація буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько — октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ»². Таку характеристику з огляду на оперативність її появи можна вважати доволі точною. Адже відновлення права приватної власності повертало до влади промислову і аграрну буржуазію, кадетсько-октябристські елементи склали кістяк уряду, а допомога німецького командування у справі державного перевороту була дійсно визначальною.

Українські соціалістичні партії, не домігшись від німецького командування і П. Скоропадського поступок у конструкції державно-політичної моделі, стали в опозицію до влади. 21 травня вони оприлюднили меморандум, який містив різкі оцінки перших кроків діяльності гетьманського уряду. Зокрема, у ньому наголошувалося: «В новий Кабінет Міністрів увійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й української державності, поборювали їх з усіх сил в ім'я «єдиної, неділимої Росії»³. На карб Раді Міністрів ставилися заборона проведення земського, робітничого, селянського з'їздів, у той час коли зібрання представників капіталу, торгівлі і ве-

¹ В.І. Ленін про Україну. У двох частинах. Ч. II. — К., 1969. — С. 128.

² Там само. — С. 137.

³ *Чикаленко Є. Щоденник.* — Т. 2. — К., 2004. — С. 38.

ликої земельної власності проходили за участю міністрів. Далі йшлося про «заміну по всіх міністерства українського елементу неукраїнським елементом, головним чином великоруським», «панування російської мови в суді», «реставрацію цензових дум і земств» тощо⁴.

Очолювана Симоном Петлюрою управа Всеукраїнського земського союзу у меморандумі, переданому у червні П. Скоропадському, зазначала, що новий уряд «політикою безоглядної реакції та реставрації старого ладу викликав нові хвилі анархії, заколотів, збройного повстання і стихійного аграрного терору, викликав до себе повне недовір'я і гостру ворожість широких кіл людности і захитав підвалини Української Державности»⁵.

Лідери українських партій, провідні діячі Центральної Ради у своїх творах вже ретроспективно оцінювали гетьманський режим як антиукраїнський, контрреволюційний, реставраторський. Зокрема, Володимир Винниченко гетьманщину 1918 р. називав «національною контрреволюцією» у порівнянні з УНР⁶. Інший учасник тих подій Ісаак Мазепа писав: «йшла рішуча й безоглядна реставрація старого дореволюційного ладу як в соціальному, так й національному розумінні»⁷. Слід відзначити, що цей автор частіше за інших послуговується терміном «реставрація» при характеристиці внутрішньої політики Української Держави⁸. Ще один ідейний опонент Гетьманату Микола Галаган стверджував: «Відновлено було по суті «старий режим» тільки під іншою назвою»⁹.

Радянська історіографія й УНР доби Центральної ради, і Гетьманат, і УНР часів Директорії вважала «контрреволюційними» відносно більшовицької Жовтневої революції. Представник української зарубіжної історіографії О. Субтельний пише,

⁴ Чикаленко С. Щоденник. — Т. 2. — С. 38–39.

⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії.. — Т. 3. — С. 83.

⁶ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ–Відень, 1920. — С. 61.

⁷ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції (1917–1921). — К., 2003. — С. 63.

⁸ Там само. — С. 60, 61.

⁹ Галаган М. З моїх споминів. 1880–1920 рр. — К., 2005. — С. 378.

що П. Скоропадський намагався відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою¹⁰. А. Жуковський і О. Субтельний у «Нарисі історії України» дають вже більш критичні оцінки Гетьманату, наголошуючи, що «новий устрій держави наслідував систему, що існувала за царату»¹¹.

Сучасні вітчизняні дослідники підкреслюють антиреволюційну спрямованість встановлення Гетьманату. В. Верстюк кваліфікує державний переворот як спробу загасити полум'я революції¹². В. Солдатенко стверджує, що гетьманський режим «був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським»¹³. Прикметно, що сьогодні для характеристики Гетьманату термін «контрреволюційний» майже не вживається, оскільки у суспільній свідомості це поняття містить стійкий негативний сенс і не пропонує варіантів. Контрреволюційний — значить антиреволюційний, антинародний, реакційний тощо. Крім того, Гетьманат отримав загальне визнання одного з етапів Української революції 1917–1921 рр.

Гетьманський державотворчий проект формально також можна кваліфікувати як революцію, адже він зламав попередній суспільний устрій. Саме як «консервативну революцію» трактує Гетьманат Ю. Терещенко¹⁴. Але, як вже зазначалося, вся справа в шкалі ідеологічних цінностей. Зауважимо також, що в лексиконі гетьманських актів і урядових документів термін «реставрація» не зустрічається. Найчастіше вживаються — «відбудова», «відновлення», «відродження».

В сучасній українській історіографії автором цієї публікації була зроблена спроба в узагальненому вигляді охарактеризувати Українську гетьманську державу як прояв соціально-політичної

¹⁰ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1993. — С. 442.

¹¹ *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 148.

¹² *Історія України: нове бачення. У двох томах.* — Т. 2. — К., 1996. — С. 54.

¹³ *Солдатенко В.* Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х томах. — Т. II. Рік 1918. — К., 2009. — С. 189.

¹⁴ *Терещенко Ю.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 19–37.

реставрації¹⁵. Дана ж стаття ставить за мету проаналізувати деякі конкретні напрямки внутрішньої політики Української Держави, в яких реставраційні тенденції проявилися найбільш рельєфно:

- формування конституційних засад Гетьманату;
- конструювання державно-політичної моделі;
- проведення земельної реформи;
- реорганізація місцевого самоврядування.

Як відомо, 29 квітня 1918 р. у Києві з'їзд хліборобів проголосив генерала П. Скоропадського Гетьманом усієї України. Цим же днем були датовані й два основоположних документи нового глави держави: «Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий устрій України»¹⁶. Грамотою П. Скоропадський проголосив себе Гетьманом всієї України. Він пояснював, що до такого кроку його примусила загроза нової катастрофи Україні і категоричні домагання трудових мас населення «негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». Головним завданням Грамоти було інформування населення про підстави зміни державного ладу та декларування програмних засад нової влади.

«Закони про тимчасовий державний устрій України» склалися з семи актів: «Про Гетьманську владу», «Про віру», «Права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони», «Про Раду міністрів і про Міністрів», «Про Фінансову Раду», «Про Генеральний Суд». У преамбулі наголошувалося на чинності законів лише до обрання Союму та початку його діяльності¹⁷. Цей звід законів увесь період функціонування Української Держави виступав її фактичною конституцією. У своїй сукупності ці закони мали забезпечити максимальну концентрацію влади в руках однієї особи — Гетьмана.

¹⁵ Україна: політична історія. XX — початок XX ст. — К., 2007. — С. 313–352.

¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

¹⁷ Там само.

Підготовка перших державних актів Гетьманату в історичній літературі пов'язується з іменем правника Олександра Палтова — уродженця Санкт-Петербурга, випускника юридичного факультету столичного університету. Під час Світової війни він був юрисконсультом дирекції Галицько-Буковинської залізниці. Через керуючого справами Подільської залізниці Б. Бутенка познайомився з членами Української народної громади.

П. Скоропадський у спогадах досить детально описує роль О. Палтова у складанні звернення майбутнього гетьмана до населення. Познайомилися вони 25 квітня за рекомендацією одного з найактивніших діячів Української народної громади М. Гіжицького. Занотувавши побажання генерала, О. Палтов пішов додому і через півтори години повернувся з вже майже готовою основою Грамоти. П. Скоропадського вразила «ця ясність розуму і швидкість роботи у такому складному питанні» і він запропонував О. Палтову подумати над можливою посадою «у випадку удачі перевороту»¹⁸. Вже на початку травня він був призначений заступником міністра закордонних справ, фактично виконуючи аж до 20 листопада 1918 р. обов'язки політичного радника Гетьмана. Проте у спогадах П. Скоропадського зовсім обійдені обставини розробки Законів про тимчасовий державний устрій України. Цілком очевидно, що для їх підготовки було потрібно більше часу і праця кількох осіб. На наш погляд, участь О. Палтова у підготовці проекту Законів про тимчасовий державний устрій України досить вірогідна.

П. Гай-Нижник, якому належить одна з перших розвідок життєвого шляху О. Палтова, стверджує, що саме він автор не лише гетьманської Грамоти до всього українського народу, але й Законів про тимчасовий державний устрій України. О. Палтов був переконаним монархістом і впродовж всього функціонування Української Держави не полишав надію на перетворення її в ту чи іншу форму монархії¹⁹.

¹⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 149.

¹⁹ *Гай-Нижник П.* Олександр Палтов — заступник міністра закордонних справ Української Держави (1918 р.) // Україна дипломатична. — Вип. XII. — К., 2011. — С. 869–881.

Поза сумнівом, тільки ідейний монархіст і адепт російської імперської моделі міг у такий доволі простий, по суті плагіаторський спосіб підготувати проект Законів про тимчасовий державний устрій України. Сучасники відразу після оприлюднення «Законів» звернули увагу на те, що складені вони були за взірцем «Свода законов Российской империи» у редакції 1906 р. Київський правник, колишній член Малої Ради О. Гольденвейзер писав: «Коли стали читати вголос, статтю за статтею, цю надзвичайно швидко спечену конституцію, вона видалася мені підозріло знайомою. Я взяв з шафи т. 1, ч. 1 зводу законів і почав порівнювати читане з Основними законами за вид. 1906 року. Виявилось, що за небагатьма відступами гетьманська конституція відтворювала ці Основні закони»²⁰.

Як відомо, «Основные государственные законы Российской империи» — це звід законів про загальні засади державного ладу Російської імперії, який включав попередні джерела права. Вперше вони були кодифіковані під керівництвом М. Сперанського і набрали чинності у 1833 р. 23 квітня 1906 р. в Основні закони були внесені зміни у зв'язку з утворенням Державної Думи та реорганізації Державної Ради. Вони склалися з двох розділів, 17 глав і 223 статей²¹.

Незаперечну правоту міркувань О. Гольденвейзера про компліятивний характер гетьманської конституції підтверджує складена нами порівняльна таблиця статей «Свода законов Российской империи» і «Законів про тимчасовий державний устрій України». Для прикладу взято лише один з семи законів — «Про гетьманську владу».

²⁰ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930. — С. 37.

²¹ http://www.gumer.info/Bibliotek_Buks/History/Article/svod_zak.php.

Закони про тимчасовий державний устрій України. Тимчасово до обібрання Союму і відкриття його діяльності, державний устрій України і порядок керування ґрунується на слідуєчих законах:	Свод законов Российской империи. Изд. 1906 г. Т. 1., Ч. 1. Раздел первый. Основные государственные законы.
Про ґетьманську владу.	Глава первая. О существе Верховной Самодержавной Власти.
1. Влада управління належить виключно до Ґетьмана України в межах всієї Української Держави	4. Императору Всероссийскому принадлежит Верховная Самодержавная Власть.
2. Ґетьман стверджує закони і без його санкції ніякий закон не може мати сили.	9. Государь Император утверждает законы и без Его утверждения никакой закон не может иметь своего совершения.
3. Ґетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман міністрів складає кабінет і представляє його у повному складі на затвердження ґетьмана. Ґетьман затверджує і скасовує кабінет у повному його складі. Ґетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.	17. Государь Император назначает и увольняет Председателя Совета министров, Министров и Главноуправляющих частями, а также прочих должностных лиц, если для последних не установлено иного порядка назначения и увольнения.
4. Ґетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.	12. Государь Император есть верховный руководитель всех внешних сношений Российского Государства с иностранными державами.

5. Гетьман є верховний воєвода української армії і фльоти.	14. Государь Император Державный Вождь российской армии и флота.
6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.	15. Государь Император объявляет местности на военном или исключительном положении.
7. Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних дій скасуванням проти них переслідування і висвобождення їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і дарування милості в особих випадках, коли цим не порушуються нічий охоронені законом інтереси і громадянські права.	23. Государю Императору принадлежит помилование осужденных, смягчение наказаний и общее прощение совершивших преступные деяния с прекращением судебного против них преследования и освобождения их от суда и наказания, а также сложение, в путях Монаршего милосердия, казенных взисканий и вообще дарование милостей в случаях особых, не подходящих под действие общих законов, когда сим не нарушаются ничьи огражденные законом интересы и гражданские права.
8. Накази і розпорядження Гетьмана закріплюються Отаманом-міністром або відповідним міністром.	24. Указы и повеления Государя Императора, в порядке верховного управления или непосредственно Им издаваемые, скрепляются Председателем Совета Министров или подлежащим Министром либо Главнокомандующим отельною частью и обнародываются Правительствующим Сенатом

Як бачимо, з 24 статей глави першої «Свода» до Закону про Гетьманську владу було взято лише 8. Технологія конструювання статей була досить примітивною: замість словосполучення «Государь Император» чи «Император Всероссийский» ставилося «Гетьман», а текст перекладався українською мовою. Пер-

шим законом оголошувалася виключність влади Гетьмана в межах усієї Української Держави. Він призначав голову уряду, затверджував та звільняв його склад. За ним закріплювалося право призначення і звільнення інших урядових осіб. Гетьман здійснював керівництво зовнішньою політикою держави, був верховним командувачем збройних сил, йому належало право амністії громадян тощо. Накази та розпорядження гетьмана мали контрасигнуватися підписами голови уряду чи відповідного міністра.

У такий спосіб були «написані» майже всі статті гетьманських «Законів про тимчасовий державний устрій України». Природно, що до них не потрапили статті російського аналога про Державну Раду і Державну Думу як механізм протидії владі імператора. У політичній системі Гетьманату представницькі органи були відсутні, надаючи повноваженням глави держави абсолютистського характеру. Хоч залежність від німецьких військових та дипломатів істотно обмежувала владні прерогативи П. Скоропадського.

Забезпечувати функціонування Ради Міністрів як вищого органу законодавчої і виконавчої влади мала Державна канцелярія, очолювана державним секретарем. Вона створювалася за взірцем «Государственной канцелярии Российской империи» і в основних елементах повторювала її структуру. Згідно з статутом, затвердженим Гетьманом, до її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ з термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат Ради Міністрів і державна друкарня. Державний секретар на засіданнях уряду мав право дорадчого голосу, а з питань, внесених Державною канцелярією, йому надавалося право вирішального голосу. На юридичну раду, склад якої затверджувався гетьманом, покладалося опрацювання особливо складних законів. З точки зору організації державної служби Державна канцелярія виступала вищим органом виконавчої влади у цій сфері: формування законодавчої бази, ведення реєстрів органів державної влади,

службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо²². Слід зазначити, що перший вибір П. Скоропадським на посаду державного секретаря Михайла Гіжицького виявився невдалим. Зате наступні — Ігор Кістяковський, відомий адвокат, учений-правознавець та Сергій Завадський, заступник обер-прокурора Сенату, сенатор — були не тільки відомими правниками, але й вмілими адміністраторами. До речі, останній державний секретар Російської імперії Сергій Крижановський влітку 1918 р. перебував у Києві і відігравав помітну роль у створенні Ради державного об'єднання Росії.

Серед невідкладних заходів по формуванню централізованої владної вертикалі особливе місце займали органи місцевої адміністрації. Указом Гетьмана посади губернських комісарів Центральної Ради та їх помічників ліквідовувалися, вводився інститут губернських старост. Наказом міністра внутрішніх справ від 14 травня були відправлені у відставку всі повітові комісари. Їх місце займали повітові старости²³. МВС Української Держави відкинуло плановану Центральною Радою адміністративно-територіальну реформу з поділом України на землі і залишив стару схему: губернія-повіт-волость. Однак повертатися до посад губернаторів царських часів, як і залишати посади комісарів доби Центральної Ради не стали. Зупинилися на назві «староста», властивій давньоруській традиції.

Губернськими старостами були призначені: Волині — Дмитро Андро, поміщик; Катеринославщини — Іван Черніков, генерал; Київщини — Іван Чарторижський, колишній царський губернатор; Полтавщини — Сергій Іваненко, земський діяч; Поділля — Сергій Кисільов, поміщик; Харківщини — Петро Залеський, генерал, поміщик; Херсонщини — Семен Пищевич, поміщик; Чернігівщини — Микола Савицький, поміщик, земський діяч. Для наведення «спокою і порядку» вони отримали повноваження ширші за права колишніх царських губернаторів:

²² Державний вістник. — 1918. — 22 червня.

²³ Там само. — 26 травня.

проведення обшуків, арештів, вислать терміном до двох років, в тому числі й за межі України.

Заступник державного секретаря Української Держави Микола Могілянський наголошував на складнощах формування апарату місцевої влади, коли «з фатальною неминучістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, які були до того ж дуже озлоблені усіма попередніми діями»²⁴.

Фактична передача влади на місцях поміщикам була, на наш погляд, принциповою помилкою гетьмана. З одного боку завдяки їх підтримці він став главою держави і мав би й надалі шукати в них опори, з іншого — саме земельні власники своїми «відшкодувальними» акціями, каральними експедиціями проти селян інспірували потужний повстанський рух, загальне невдоволення гетьманським режимом.

В управлінні найбільшими містами уряд фактично повернувся до дореволюційної моделі. Зокрема, законом від 1 серпня 1918 р. в Києві встановлювалося Управління столичного отамана на зразок колишнього російського градоначальства²⁵. При цьому посилення робилося на відповідні статті «Общего учреждения губернского» (Свод законов. Т. 2, изд. 1892 г.). Услід за Київським були створені Одеське і Миколаївське отаманства. Керівниками їх управлінь були призначені: у Києві — генерал Олександр Хануков, у Миколаєві — генерал Едуард де Бонді, в Одесі — генерал Володимир Мустафін. Відомий російський політичний діяч Венедикт Мякотін у своїх спогадах писав: «В. Мустафін намагався встановити в Одесі порядки дореволюційної епохи, цей градоначальник домігся закриття Одеської міської думи, обраної 1917 р., і передачі міського господарства дореволюційній управі»²⁶.

²⁴ Могілянський Н. Трагедия Украины // Революция по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 130.

²⁵ Державний вістник. — 1918. — 8 серпня.

²⁶ Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 233.

Вже в Грамоті Павла Скоропадського до всього українського народу від 29 квітня 1918 р., яку чимало дослідників вважають інавгураційною, міститься надзвичайно важлива, і вже хрестоматійна теза: «Права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відмінюються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі»²⁷.

На наш погляд, це положення є ключовим в ідеології ліберально-консервативних перетворень гетьмана П. Скоропадського. Найбільш яскраве відображення це знайшло у проведенні земельної реформи. Її філософія була цілком прогресивною — забезпечити землею малоземельних селян і у такий спосіб створити потужну соціально-політичну базу гетьманської влади.

На своєму шляху ця реформа мала пройти три стадії. Перша — повернення землі колишнім власникам. Друга — викуп у них землі через спеціальний банк. Третя — за його посередництва продаж землі малоземельним селянам.

Однак трапилося так, що реформа не просунулася далі першої стадії — відновлення поміщицького землеволодіння. Рада Міністрів ухваленням закону про земельно-ліквідаційні комісії від 6 липня створила правове підґрунтя для необмежених «відшкодувальних» акцій поміщицтва проти селян. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне дозволялися приблизні підрахунки їхніх збитків. Уряд відновив чинність «Положення о землеустройстве» 1912 р.²⁸.

Влітку ця «відновлювальна» практика з боку поміщиків набрала масового характеру та інспірувала зворотну реакцію селянства, яка вилася у масштабний повстанський збройний опір, спрямований не тільки проти поміщиків, але й державної влади, уособлюваної Гетьманом. У серпні глава МВС І. Кістя-

²⁷ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 61; Державний вістник. — 1918. — 19 липня.

ковський був змушений надіслати губернським старостам циркуляр, спрямований на обмеження поміщицької сваволі. У документі наголошувалося: «У багатьох місцевостях все ще й досі проводять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби дратують людність»²⁹.

Тільки у вересні вдалося створити Земельний банк, проте він не був задіяний в операціях з землею. Дмитро Донцов у цей час занотував у щоденнику: «З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажі — закладна»³⁰.

Отже, вірне з теоретичної точки зору положення про непорушність права приватної власності в конкретно-історичних умовах вилізло у реставрацію поміщицького землеволодіння і не привело до парцеляції латифундистських володінь та продажу їх малоземельним селянам.

Слід відзначити, що напрацювання комісій В. Колокольцева і В. Леонтовича створили законодавчу базу проведення ліберальної земельної реформи. Це дало підстави П. Скоропадському пізніше стверджувати: «Ще ніколи аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні»³¹. На наш погляд, гетьман дещо оптимізував ситуацію. І був правий лише з юридичної точки зору. Насправді ж, на шляху реалізації реформи у листопаді залишалися старі і постали нові перепони. Тільки у кінці року закінчувався, визначений законом термін владнання земельно-майнових відносин селян з поміщиками. Після якого вони повинні були продавати землю.

Однак на той час П. Скоропадський не мав можливості подолати опір у земельному питанні таких потужних корпоративно-власницьких об'єднань, як Союз земельних власників і

²⁹ Нова Рада. — 1918. — 14 серпня.

³⁰ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — К., 2002. — С. 111.

³¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 287.

ПРОТОФІС. Поразка держав Четверного союзу у Світовій війні стала очевидною. Поміщики очікували приходу військ Антанти та їх російських союзників, сподіваючись, що ті похоронять саму ідею гетьманської реформи. І нарешті, українське селянство, розбещене спокусами безоплатної «соціалізації» землі, не було готове викладати за неї свої кошти. Та й апокрифічність гетьманського режиму таїла потенційну небезпеку зміни влади, а відтак — й можливої експропріації куплених земель.

Таким чином, незавершеність аграрної реформи обернулася реставрацією поміщицького землеволодіння. Не дарма в іншому місці своїх спогадів П. Скоропадський висловився більш емоційно: «Це прокляте земельне питання».

Ще однією сферою, де процеси повернення до дореволюційної практики виявилось найбільш повно, була судова гілка влади. Вона зазнала суттєвих змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши у бік відновлення російської системи судочинства. Законами про тимчасовий державний устрій України передбачалося створення Генерального суду як «вищого охоронителя і захисника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних». Слід відзначити, що Генеральний суд був вищою судовою інстанцією Гетьманщини XVII–XVIII ст., а також Української Народної Республіки. Однак на початку липня 1918 р. уряд ухвалив закон про створення за взірцем «Правительствующего Сената Российской империи» найвищого судового органу — Державного сенату Української Держави³². Його діяльність регламентувалася актами Російської імперії — «Учреждением Російского Правительствующего Сената», «Учреждением Судебных Установлений», «Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства». Він складався з трьох генеральних судів — цивільного, карного і адміністративного³³. Президентом Сенату Гетьман призначив міністра освіти, віце-прем'єра М. Василенка. Як у царській Росії, так й в Українській Державі сенаторами могли ставати державні діячі, котрі не мали юри-

³² Державний вістник. — 1918. — 4 серпня; 6 вересня.

³³ Там само. — 22 липня.

дичної освіти і відповідного фахового стажу. Це дало змогу працевлаштувати значну кількість колишніх російських сенаторів, працівників прокуратури та суду. Так П. Скоропадський призначив членами Загального зібрання Державного сенату колишніх прем'єр-міністра Федора Лизогуба, київського міського голову Іпполіта Дьякова та інших.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у скасуванні закону Центральної Ради про апеляційні суди і утворенні, як і раніше, трьох Судових палат — Київської, Харківської та Одеської. Для забезпечення їх функціонування відновлювалася чинність російського закону від 3 липня 1914 р.³⁴

Природно, що не маючи змоги розробити у короткий час власне кримінально — процесуальне законодавство, державна влада змушена була широко застосовувати «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1885 р. з доповненнями 1912 р. У сфері боротьби із спекуляцією Міністерство фінансів отримало право тлумачення відповідних статей та видання інструкцій. Як правило, у такий спосіб колишнє російське законодавство адаптувалося до українських реалій. Згадане «Уложение...» поширювалося фактично на всі види правопорушень.

Відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд продовжити перебування на посадах працівників колишніх російських судових установ, направлених в Україну під час війни. Дана обставина стала нездоланим бар'єром у запровадженні української мови в судах. Це були вимушені, тимчасові заходи, породжені кадровим дефіцитом правників і нерозвиненістю власної законодавчої бази. Однак надто широке їх впровадження, поглиблене станом іноземної окупації, діяльністю німецьких і австрійських військово-польових судів, об'єктивно підживляли засади формування Гетьманату не тільки як правової, але й національної держави.

Серед правоохоронних органів однією з найбільш потужних стала Державна варта — комплекс озброєних підрозділів, який

³⁴ Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

поєднав у собі функції дореволюційної поліції і жандармерії. Вже у травні уряд ухвалив постанову, якою скасував рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на Державну варту, яка підпорядковувалася МВС. Тривалий час йшло опрацювання статуту цього відомства. При цьому було використане законодавство Російської держави, зокрема «Устав уголовного судопризводства»³⁵.

Кадровий склад підрозділів Державної варту формувався за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. Повернувшись на службу, вони принесли досвід охоронних структур царських часів, відновили функціонування старої агентури. Прокурорський нагляд за діяльністю чинів Державної варту був формальним.

Такий сегмент політичної системи, як місцеве самоврядування під час революції зазнав суттєвих змін. Обрані за законом Тимчасового уряду земські зібрання і міські думи були значною мірою політизовані, до їх складу входило чимало посланців лівих партій, людей не фахових, то й не пов'язаних з місцевими громадами. І прем'єр Ф. Лизогуб — один з найавторитетніших земських діячів Росії, і Гетьман П. Скоропадський вбачали у такому стані самоврядних органів небезпеку проведенню планованих реформ. Очевидно, не останню роль відіграла й та обставина, що Всеукраїнський земський союз очолював відомий український діяч С. Петлюра.

Від самого початку земські органи були піддані утискам з боку місцевої адміністрації. Широко практикувався розпуск земських зібрань та управ. Нерідко замість них відновлювалася робота старих цензових органів. Гоніння органів місцевого самоврядування набули таких масштабів, що примусили голову уряду і водночас міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба терміново направляти губернським старостам обіжники з заборонаю розгону земських та міських самоврядувань, дозволивши при-

³⁵ Державний вістник. — 1918. — 29 серпня.

зупиняти їх діяльність лише у випадках явно революційної агітації проти існуючого ладу³⁶.

У травні була створена комісія по розробці нового закону про вибори земського самоврядування на чолі з князем О. Голіциним — великим землевласником, головою ПРОТОФІСУ, колишнім членом Державної думи. Комісія подала законопроект скалькований з дореволюційного, базованого на куріальній системі. Більшість міністрів-кадетів усвідомлювали, що «вона поглиблює різницю між окремими класами» і є недемократичною, але визнали «державно — доцільним» обмежити доступ до земських виборів «елементів, небезпечних у політичному відношенні»³⁷.

Слід відзначити, що у цьому питанні міністри — кадети істотно відступали від програмних положень партії, які передбачали — «загальне, рівне, пряме і закрите голосування без різниці статі, віросповідання і національності» при виборах земських і міських зібрань³⁸. Водночас уряд затвердив нове виборче законодавство, за яким відмінявся закон Тимчасового уряду від 21 травня 1917 р. про вибори земств і вводилися суттєві цензові обмеження: майнові — до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості — не менше 1 року; вікові — 25 років; за статтю — лише жінки-власниці майна; соціально-професійні — позбавлялися права участі у виборах військові, студенти, ченці та інші категорії³⁹. Аналогічним був й закон про вибори міських дум, розроблений комісією І. Дьякова. Після затвердження цих законів гетьманом у вересні діяльність органів місцевого самоврядування взагалі була призупинена до нових виборів, призначених на листопад — грудень 1918 р. Провести їх, як відомо, не дозволили час і обставин.

Отже, розгляд лише кількох аспектів внутрішньої політики Української Держави дозволяє зробити висновок про наявність

³⁶ Державний вістник. — 1918. — 29 липня.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 180–183 зв.

³⁸ Непролетарские партии в России. — Вып. 1. — Гомель, 1990 // <http://his95.narod.ru/party/kadet.htm>.

³⁹ Державний вістник. — 1918. — 21 вересня.

у її проведенні доволі виразних реставраційних тенденцій. Тимчасовий і надзвичайний характер Гетьманату виступали для керівництва держави певним імперативом у використанні окремих елементів з арсеналу російської імперської спадщини, яка була близькою і зрозумілою місцевій правлячій еліті. Конституція, державні інститути, судові установи формувалися і функціонували на російському дореволюційному законодавстві, дещо адаптованому до українських умов. Дефіцит національних кадрів фахівців компенсувався широким залученням до органів юстиції та прокуратури російських правників.

У сфері економічної політики відновлення примату права приватної власності, наміри здійснення ліберальної аграрної реформи привели до повернення землі власникам та інспірували соціальний реванш поміщиків щодо селян. Втягнення у цей процес на боці землевласників владних структур і окупаційних військ налаштувало проти гетьманського правління наймасовішу соціальну верству — малоземельне та безземельне селянство.

Задеклароване урядом наведення ладу і спокою, соціальне партнерство усіх класів фактично вилалося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію органів місцевого самоврядування, посилення репресивних функцій держави. Це привело до гострого суспільного конфлікту між двома інститутами політичної системи — місцевим самоврядуванням і виконавчою гілкою влади, завершився фактичною ліквідацією демократичних органів місцевого самоврядування.

Проблема соціально-політичного компромісу у працях В'ячеслава Липинського

Науково-публіцистична спадщина видатного українського громадсько-політичного діяча, історика і дипломата В'ячеслава Липинського дедалі більше привертає увагу сучасних істориків та публіцистів. Для багатьох вона асоціюється виключно з його концепцією української «класократичної» трудової монархії. Водночас поза увагою залишаються головні принципи, на які власне мала спиратися новопостала українська держава. Насамперед, слід звернути увагу, що в основі суспільно-політичної доктрини В. Липинського були засади: суспільного плюралізму — Україна повинна розвинути диференційовану класову структуру, що охоплювала б усі верстви, потрібні для забезпечення існування зрілої нації та самостійної держави; відродження національної аристократії, яка могла б стати сполучною ланкою між «старою» і «ною» Україною і внести елемент стабільності в національне життя; політичного плюралізму — необхідності існування політичної опозиції владі, яка своїм тиском на державний апарат не допустить його бездіяльності; територіального патріотизму — всі мешканці України є її громадянами, без огляду на їх етнічне походження, віровизнання, соціальну приналежність та національно-культурну свідомість; релігійного плюралізму — рівність всіх віросповідань і неможливість отождолення національності з будь-яким віросповіданням. Більшість з цих принципів не втратили своєї актуальності і понині. Тому, звернення до проблеми соціально-політичного компромісу, яка була наріжним каменем розробленої В. Липинським теорії класократичного громадянства та законом його існування, нам виявляється надзвичайно актуальним.

Більшість з дослідників його творчості наголошують на тому, що при усіх його заявах про власний антидемократизм, він постійно демонстрував соціальний, політичний і релігійний

плюралізм. У ґрунтовних працях представників українського зарубіжжя (Л. Біласа, Т. Гунчака, В. Ісаїва, Р. Залуцького, І. Лисяка-Рудницького, Я. Пеленського, Є. Пизюра, О. Прицака та ін.)¹, сучасних вітчизняних вчених² читало уваги присвячено формуванню політичної концепції В. Липинського. На думку багатьох з них, його політичні погляди протягом життя залишалися незмінними. Так, Л. Білас вважає, що еволюція політичної позиції В. Липинського була дуже незначною, — все своє життя він дотримувався консервативно-монархічних поглядів, Є. Пизюр вважав, що В. Липинський ніколи не був демократом. Натомість Я. Пеленський стверджує, що консервативні погляди В. Липинського сформувались в процесі накопичення життєвого досвіду та під впливом розчарувань від поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. і виокреслює «демократичний» період в діяльності В. Липинського. Розглядаючи різні точки зору на це пи-

¹ *Босий В.* В'ячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. — Торонто, 1951; *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський // Збірник «Української літературної газети» за 1956. — Мюнхен, 1957. — С. 197–213; *Гришко В., Базілевський М., Коваль П.* В'ячеслав Липинський та його творчість. — Нью-Йорк, 1961; *Рудницький І.* В'ячеслав Липинський (історик, політичний діяч і мислитель) // Сучасність. — Мюнхен, 1961. — № 6. — С. 74–90; *Білас Л.* В. Липинський і «територіалізм» // Там само. — 1962. — № 2–3; *Пизюр Є.* В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Там само. — 1969. — № 9. — С. 103–115; *Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // В. Липинський. Архів. — Т. 7. — Філадельфія, 1976. — С. XV–XCVIII; *Білас Л.* Краків, Женева і філіяція «Кричевського». До родовідної мислення Липинського // Вячеслав Липинський. Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980. — С. VII–XCVIII; *Ісаїв В.* Політична соціологія В. Липинського // Сучасність. — 1984. — № 6. — С. 81–95; *Harvard Ukrainian Studies.* — 1985. — Vol. 9. — № 3/4 та ін.

² *Потульницький В.* Нариси з української політології (1819–1991). — К., 1991; *його ж.* Теорія української політології: Курс лекцій. — К., 1993; *Галушко К.* Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». — К., 2002; *Масненко В.* Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — К.–Черкаси, 2000; *Терещенко Ю.* В. Липинський і український суспільно-політичний рух в Галичині у 1907–1917 рр. // В'ячеслав Липинський в історії України. — К., 2002. — С. 209–222 та ін.

тання, В. Потульницький схиляється до думки Я. Пеленського, зазначивши, що «демократичний період у творчості Липинського дійсно існував», але висловлює сумнів, що він «відповідав його внутрішнім переконанням», а був лише «результатом необхідного в умовах народницького оточення компромісу, певної гри в демократа, оскільки інакше в тогочасних умовах на Україні консервативні ідеї Липинського не знайшли б підтримки і розуміння серед українського громадянства»³.

Метою пропонованої статті є спроба проаналізувати головні засади суспільно-політичного компромісу, розроблені В. Липинським у вигляді української класократичної трудової монархії, дослідити наскільки трансформувалися його політичні погляди на демократію загалом та демократичний республіканський устрій в Україні, як його розуміли провідники української національної еліти в добу визвольних змагань, в процесі формування його політичної позиції.

Від часу становлення національної свідомості, який сам В. Липинський відряховує від 1900 р., він, за власним визначенням «був завжди самостійником, але не належав до РУП», натомість брав «участь в аспіраціях державницьких, що формувалися тоді в Галичині»⁴. На відміну від більшості своїх ровесників, які вивчали класику соціал-революційного та соціал-демократичного руху, В. Липинський студіював історію України і прагнув протиставити «ідейним соблазнам» соціалізму та радикалізму національно-державницьку ідею. Не виключено, що на формування політичної свідомості В. Липинського суттєво вплинули самостійницькі погляди М. Міхновського. Як і лідер Української народної партії (УНП), В. Липинський відкрито і постійно демонстрував свої самостійницькі уподобання: «Хто не за самостійність, той нищить ідею нації. Я був самостійником, есть і буду ним до смерті»⁵. Ідея самостійної України впер-

³ *Потульницький В.* Нариси з української політології (1819–1991). — С. 154.

⁴ Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. — Т. 1. — Київ–Філадельфія, 2003. — С. 290.

⁵ Там само. — С. 765.

ше була публічно сформульована В. Липинським на таємній нараді гуртка емігрантів з Великої України і галицьких діячів, яка відбулася 4–6 березня 1911 р. у Львові. У ній взяли участь також А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський і В. Кушнір. В. Липинський прибув на нараду з Кракова на запрошення Л. Юркевича, який знав його з часів спільного навчання у 1-й київській гімназії як «викінченого самостійника й націоналіста»⁶. Приблизно в цей же час В. Липинський задекларував і своє ставлення до демократії. Зокрема, на вказаній нараді він заперечував політичне майбутнє для соціалістичної демократії в Україні, вважаючи її шкідливою в контексті боротьби за українську державність. В. Липинського виступав рішуче проти участі українців у демократичному русі в Росії, оскільки останній, на його думку, працював тільки на велику Росію. «Сили при сім ми тратимо, а нічого не зискуємо, — відзначав він. — Російська революція годується, головним чином нашими соками, нам же приносить тільки дальшу русифікацію»⁷. Основний наголос він робив на «зміцненні національної сили, пропаганду революційної ідеї [...] її (України — *Т. О.*) повного національного визволення»⁸. У дискусії з національного питання, яка виникла на нараді з приводу ймовірної самостійності, чи федерації України у складі Росії, В. Липинський доводив необхідність створення власної незалежної держави, за що деякі з учасників наради, зокрема, Л. Юркевич, порівнювали його погляди із сіонізмом⁹.

Як відомо, ідея самостійності України в той час ще не сповідувалася більшістю українського політикуму, який зростав на ґрунті драгоманівської концепції федералізму. Остання була джерелом автономістсько-федералістичного погляду на перспективи стосунків України з Росією більшості українських полі-

⁶ Жук А. До історії української політичної думки перед [Першою] світовою війною // Визволення (Відень–Прага). — 1923 р. — Березень. — Ч. 11. — С. 33.

⁷ Там само.

⁸ Цит.: Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною. — С. 39.

⁹ Там само. — С. 36.

тичних течій — від соціал-демократів до лібералів-поступовців. Після відокремлення від Української революційної партії УНР на чолі з М. Міхновським РУП дедалі виразніше еволюціонувала у соціал-демократичну організацію, яка все більше підпадала під вплив загальноросійського соціал-демократичного руху, проймаючись марксистською ідеологією.

Таким чином напередодні 1917 р., на відміну від переважної більшості українських громадсько-політичних діячів, які підтримували автономістсько-федералістську програму, В. Липинський чітко стояв на позиціях самостійності України. Він допускав можливість існування демократичного республіканського устрою в Україні, але за умови створення власної держави, і тому сприймав демократію виключно як засіб досягнення незалежності.

У 1917 р. В. Липинський разом з С. Шеметом, як він сам згадував, «політично організовував хліборобські консервативні елементи» на Полтавщині¹⁰ і став одним із засновників Української демократично-хліборобської партії (УДХП). Він відзначав, що в перших часах революції «ми — віддаючи “дань духові часу” — на превеликий жаль прийняли були. “республіканську форму правління з Президентом на чолі”»¹¹. В. Липинському належить авторство політичної програми УДХП, виданої у жовтні 1917 р. У цьому документі він значно поглибив і розширив політичні та економічні програмові засади діяльності, прийняті при заснуванні партії у травні 1917 р. Новими стали положення про необхідність формування провідної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної та приватновласницької форм землеволодіння, встановлення державного контролю за національним господарством і т. ін.¹².

¹⁰ В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 2. — К., 2010. — С. 461.

¹¹ В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 1. — К., 2010. — С. 28.

¹² Вячеслав Липинський. Матеріали до програми [Української демократичної хліборобської партії]. Передмова. Нарис програми української демократичної хліборобської партії // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Київ-Філадельфія, 1994. — С. 253–266.

Провідні українські діячі із соціалістичного табору постійно демонстрували своє фактичне небажання послідовного творення державної незалежності України навіть після проголошення УНР. Їх головною метою було намагання будь-що втілити в життя свою партійно-класову доктрину, хоч би й всупереч загальнонаціональним інтересам. При цьому у середовищі українських соціалістів не було чіткої уяви, як саме мав реалізовуватися автономістсько-федеративний принцип державного устрою у майбутній Росії.

Про діяльність В. Липинського у добу Української Центральної Ради маємо обмаль інформації. Відсутні також прямі вказівки на те, як він сприйняв гетьманський переворот, але судячи з того, що він писав вже у 1919 р., Гетьманат П. Скоропадського постав «помимо» нього та його однодумців — «одиноких тоді в дійсності переконаних та свідомих гетьманців». Новітню Гетьманщину він називає стихійною, «котра удержатись власне через свою стихійність не змогла»¹³. Судячи з цих слів, можна припустити, що для В. Липинського та його однодумців прихід до влади консервативних сил на чолі з П. Скоропадським був несподіванкою.

За доби Гетьманату послідовна державницька позиція В. Липинського отримала широке визнання у тогочасному політикумі. «Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партіях взагалі, — підкреслював його близький приятель Д. Дорошенко, — що ім'я В. К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів, як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого одначе він ухилявся з власної волі»¹⁴. Д. Дорошенко і В. Липинський у той час належали до різних політичних таборів. Перший був членом Української партії соціалістів-федералістів, другий — Української демократично-хліборобської партії і обидва брали діяльну участь у цих політичних організаціях.

¹³ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 28.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. — Т. II. Українська Гетьманська Держава. — К., 2002. — С. 105.

Однак праця в державному апараті Гетьманщини фактично поставила їх в опозицію до своїх партій, які вважали Українську Державу витвором реакційних і проросійських кіл. Водночас і Д. Дорошенко, і В. Липинський доклали чимало зусиль, щоб залучити свої партії до участі в державотворчому процесі за доби Гетьманату, проте подолати вузький партійний корпоративізм своїх колег по партії їм не вдалося. Опозицію до Української Держави постійно нав'язували українському суспільству провідники лівих українських партій (УСДРП і УПСР), а також деякі представники УПСФ, які не бажали миритися з владою П. Скоропадського і всіх українських діячів, які працювали в державному апараті, вважали зрадниками української справи. Як зазначає Д. Дорошенко, позиція гетьманського уряду, висловлена його головою Ф. Лизогубом, полягала у подоланні «того вузького погляду, що монополія називатися українцем належить тільки маленькій кучці вибраних і що українцем є лише той, хто належав до якоїсь партійної групи, тим часом, як люди, що цілий свій вік прожили на Україні й працювали задля неї [...], носять в душі заповіді Шевченка — то “неукраїнці”; що давно пора поглянути на українське життя не з якоїсь сектлярської точки погляду, а з широкого державного штандпункту...»¹⁵.

21 червня 1918 р. відбулося офіційне призначення В. Липинського українським послом у Відні¹⁶, і на цій посаді він виявив себе вмілим дипломатом і справжнім політиком. Після протигетьманського повстання Директорії, яке В. Липинський вважав трагічною помилкою в українській історії, він продовжував залишатися дипломатичним представником УНР в Австрії. В автобіографії він писав, що не погоджувався з політикою українського республіканського уряду, але «остався на своїм становищі, зазначивши, що він робить це, не міняючи своїх гетьмансько-монархічних поглядів, бажаючи допомогти зберег-

¹⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — К., 2007 — С. 330–331.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 3766, оп. 1, спр. 27.

ти рештки української державності і тому, що гетьман звільнив державних урядовців і офіцерів від складеної йому присяги...»¹⁷.

В. Липинський доклав чимало зусиль для міжнародного визнання нової державної влади в Україні. Однак його політичні опоненти з українського республіканського уряду намагалися будь-що дискредитувати його і відкликати з посади посла у Відні. У квітні 1919 р. В. Липинський відвідав Станіславів — місце осідку уряду ЗУНР та Рівне – Директорії. Повернувшись із Рівного, В. Липинський, за свідченням Д. Дорошенка, втратив останню надію, що «УНР може зберегти хоч якусь тінь української державності»¹⁸. Проте він зробив ще декілька спроб використати міжнародну ситуацію на користь Україні і вживає дипломатичні кроки для отримання допомоги країн Антанти. У цьому йому допомагав А. Жук, який за дорученням В. Липинського 27 травня 1919 р. надіслав листа міністру закордонних справ УНР із пропозицією звернутися до урядів країн Антанти із заявою, що українці, домагаючись визнання державної самостійності України, тим не менш не відкидають ті чи інші форми зв'язку з російськими урядами, визнаними державами Антанти. Пропонувалось також знайти спільну мову з представниками адмірала О. Колчака на Паризькій конференції для здійснення спільної військової акції проти поляків у Східній Галичині та інші акції для здобуття міжнародного визнання ЗУНР, не ускладнюючи справи міжнародного визнання Великої України¹⁹.

Варто звернути увагу, що В. Липинський не прагнув політичної конфронтації ні за часів Української Центральної ради, ні Директорії. Він дозволяв собі критикувати українську владу лише тоді, коли вона діяла на шкоду консолідації політичних сил, веде фактично політику самознищення. Непослідовні політичні кроки Директорії, її репресії проти державницьки налаштованих діячів зрештою змусили його вдатися до демісії. Останнім поштовхом до цього кроку став розстріл талановитого

¹⁷ В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 2. — С. 461.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 460.

¹⁹ *Жук Ю.* Спогади про батька // Політика і час. — 1994. — № 4. — С. 61

воєначальника П. Болбочана, який наважився виступити проти політичного курсу С. Петлюри. 26 липня 1919 р. В. Липинський звернувся до міністра закордонних справ УНР В. Темницького з проханням про відставку з посади голови українського посольства у Відні. У заяві про демісію він підкреслював, що «взятий послідніми часами курс внутрішньої політики Директорії і Правительства Української Народньої Республіки веде Державу до загибелі» і зазначив, що не може «репрезентувати таке Правительство, котрого діяльність... стала державним і національним злочином»²⁰.

У розгорнутому листі до нового міністра закордонних справ УНР А. Лівичького 16 жовтня 1919 р. В. Липинський писав, що підставою до «лояльного відношення до нового Уряду була тверда надія, що Уряд сей, научений гірким досвідом нещасливої класової політики послідних часів Центральної Ради, не повторить старих своїх помилок, не повторить також помилок тих українських правих та поміркованих кругів, котрі, сотворивши Гетьманщину, не зуміли однак найти дороги до порозуміння з лівими українськими колами, а тим самим не зуміли піднятися до загально національної ідеології і витворити того міжкласового національного цементу, без котрого будова держави нашої абсолютно неможлива»²¹.

В. Липинський зазначав, що не зважаючи на важке становище, в яким опинилась УНР, республіканський провід, «ще менше як давній Уряд Гетьманський (бо там хоч проби бували) спромігся зробити над собою те моральне зусилля, котре дало-б йому змогу об'єднати коло себе всі верстви і всі класи України для оборони своєї Батьківщини». За його словами, уенерівські лідери пішли «по лінії вузько-класової партійності і безвідповідальної демагогії», вони не повели «народ за собою, як се личило-б в ті критичні часи Урядові Народному і тій інтелігенції, котра за ним стоїть, а сам дає себе вести темній, неволею

²⁰ The Political and Social ideas of Vjaceslav Lypyn's'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — Volume IX. — Number 3/4. — December 1985. — P. 154.

²¹ Ibidem. — P. 155.

довгою здеморалізованій масі». На цій дорозі, на переконання В.Липинського, нищилася не тільки держава, але й сама нація та національна ідея²².

В. Липинський написав ці рядки наприкінці 1919 р., коли український республіканський провід вже фактично втратив контроль над українською територією. Але судячи з текстів його листів до міністрів закордонних справ УНР В. Темницького та А. Лівницького, він ще зберігав надію на те, що республіканський провід знайде компроміс з усіма патріотичними українськими силами і здобуде шанс для врятування України як держави. Тому в цих листах так часто зустрічаємо поряд з критикою на адресу уряду і слово «компроміс». На думку В. Липинського, небажання такого компромісу «витворило масову еміграцію» різних політичних сил з України. При цьому він звертав увагу, що поряд правими силами (УДХП і УПСС) поза державотворчим процесом опинилася і частина соціалістичних партій, які виявилися непотрібними республіканському проводу. «...За кордоном, на еміграції, Ви бачите не тільки гетьманців, хліборобів-демократів, самостійників, але і соціалістів “занадто правих” і соціалістів “занадто лівих”, – наголошував В. Липинський, – на еміграції бувші міністри правих і лівих кабінетів, на еміграції провідники партій, одно слово всі, хто не може працювати в атмосфері, затруєній ядом злоби, ненависті, взаємних підозр, інтриг, безпідставних обвинувачень, постійного цькування – всі, хто не може працювати, не будучи певним, чи не прийдеться згинуть завтра не з рук ворога, не за Батьківщину, а від безглузлого наклепу, якогось пройдисвіта авантюриста, з каїновим п’ятном “зради”, з ім’ям “ворога народу” на собі»²³.

Фактично, публічний лист В. Липинського до міністра закордонних справ УНР А. Лівницького від 16 жовтня 1919 р. є першим публіцистичним твором, в якому автор звинувачував українські демократичні сили у неспроможності досягнути

²² The Political and Social ideas of Vjaceslav Lypyn'skyj. — P. 156–157.

²³ Ibidem.

компромісу як у своєму власному політичному середовищі, так і з опонентами. Прикметно, що він зробив порівняльний аналіз з іншими новопосталими європейськими державами, які виникли після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій (Чехословаччиною, Польщею, Литвою, Латвією і т. д.), де демократичні провідники «в часах державної небезпеки на бік відкидають всякі класові, партійні і внутрішні незгоди...»²⁴. Одночасно, цей лист В. Липинського можна вважати і першою пересторогою республіканському проводу, в якому автор з великим занепокоєнням передбачав найгірші перспективи для майбутнього України. Розпорощення українського суспільства, сполучене з безконтрольною діяльністю в державі монопольних «партій», на думку В. Липинського, загрожувало врешті не тільки державно-політичною, але й національно-культурною катастрофою.

В. Липинський застерігав тогочасний український провід від спокуси заради приватних, класових, чи будь-яких інших хвилимих політичних інтересів жертвувати спільним для нації ідеалом національної волі і національної солідарності в обороні цієї волі.

На початку листопада 1919 р. після прийняття урядом УНР відставки з посади посла в Австрії В. Липинський розпочав новий етап своєї політичної діяльності. Насамперед він звернувся до своїх партійних однодумців по Українській демократично-хліборобській партії з статтею «Дорогі друзі», датованою 8 листопада 1919 р. Стаття написана у формі листа і фактично стала прелюдією його політичного трактату «Листи до братів-хліборобів». В. Липинський наголошував, що УДХП через переслідування та партійну нетерпимість до них державних чинників УНР не мала можливості скликати свій з'їзд. Саме тому він був змушений звернутись до однопартійців у такий спосіб і підтвердити існування партії, її моральну та ідейну єдність²⁵.

Одне з найперших питань, на які він шукав відповіді, було питання в чому причини поразки української нації у визвольній

²⁴ The Political and Social ideas of Vjaceslav Lypyn'skyj. — P. 156–157.

²⁵ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 28.

боротьбі двадцятого століття, «котре розпочалося і мабуть ще довго буде продовжуватись під знаком направлених до ясно означеної цілі, тобто глибоко продуманих, всебічно теоретично уgruntованих і організаційно добре підготовлених масових соціальних рухів». На його думку, всяка позбавлена цих прикмет, тобто глибокого теоретичного і організаційного підґрунтя, діяльність, попри патріотизм і енергійну активність, опиниться зрештою в трагічній залежності від чужих, краще організованих політичних сил. В. Липинський підкреслював, що сектантська гризня і взаємна нетерпимість між собою політичних партій завели українське суспільство в глухий кут²⁶.

Коли до нього звернулися з пропозицією скласти новий проект партійної програми УДХП, він рішуче відмовився. На його думку, політичні партії тільки тоді можуть дати у своїх програмах відповіді на актуальні політичні питання, коли вони борються за владу в умовах парламентаризму. Україна переживала затяжну політичну кризу, не мала єдиної влади на всій своїй території, тому для ведення парламентської боротьби, намагань дати через партійну програму відповідь на злободенні питання не було потреби й можливості. На той час В. Липинський вже розумів, що їх партія на довгий час позбавлена перспектив парламентської діяльності. Саме тому він запропонував не деталізовану партійну програму, а точно і ясно означені головні цілі політичної боротьби. В. Липинського вважав, що суспільство чекає попереду довга і уперта боротьба не партійних програм, а головних засадничих напрямів: за Українську Державу, чи проти Української Держави і визначення на яких фундаментах вона має бути збудована. Він висунув тезу про необхідність групування політичних сил не в формі партій, а в формі політичних союзів чи блоків, для яких головним було б «мислити життя української нації не інакше, як тільки в формах власної Української Держави»²⁷.

²⁶ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 26.

²⁷ Там само.

У своїй наступній публіцистичній праці «Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта)» В. Липинський в алегоричній формі описав взаємини між провідною верствою — Дон Кіхотом і народом — Санчо Панчо, проаналізував взаємозв'язок реалізму та ідеалізму в українському та європейському суспільному житті. Одночасно підсумував наслідки поведінки провідної верстви у добу національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.).

Порівнюючи позиції західноєвропейської і вітчизняної еліт, В. Липинський зазначав, що в Європі Дон Кіхот — тобто аристократична верства, зберігаючи свою «традиційну віру предків..., лицарську традицію», культуру, досвід минулих поколінь, прагнула передати «цей скарб» Санчо Панчу — новій генерації прагматиків, яких народжували різні верстви європейського суспільства. За його словами, без Дон Кіхота «не можна би було помислити собі існування модерної європейської нації». В. Липинський зауважував, що, коли європейським недемократичним національним Дон Кіхотам повірили «примітивні Санчо Панчі, і почали за ідею своєї нації класти своє життя, тоді повставали європейські нації, повставали ті складні духові людські колективи, котрих своїми реалістичними методами жоден новий Санчо Панчо збагнути не в силі»²⁸.

Натомість, в Україні, на його думку, де українська еліта втратила свою національну духовність, «задержались тільки тілесні Дон Кіхоти, Дон Кіхоти без віри в себе, в свою культуру, в своє призначення». Без української віри, без української культури українська еліта – «наші Дон Кіхоти йшли в чужі віри, ставали чужими Дон Кіхотами, ...гинули за Польщу..., творили міць і силу Великої Російської Імперії». В. Липинський вважав, що національне відродження в Україні застало українських Дон Кіхотів, які трансформувалися в «каючихся дворян і поповичів», непідготовленими. Замість того, щоб зберегти свою соціальну сутність і дати «провід і науку» решті суспільства, вони просили

²⁸ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 31.

у Санчо Панча — селянства — вибачення за те, що належали до «поганого панського роду», якого «предки все Санчо Панча кривдили...» і т. д. Ця алегорія В. Липинського, спрямована проти тієї категорії українського аристократичної верстви, яка замість того, щоб стати міцною опорою народу, служити йому проводом, переклала на нього «непосильні завдання» шукати самостійний шлях. Однак без національного ідеалізму, носієм якого були верстви, що репрезентували національну традицію, відновити державність, на думку В. Липинського, було неможливо. «Без свого Дон Кіхота, без віри в націю, без віри в національну ідею застала нашого Санчо Панча година, коли нація повинна була сказати своє слово, — писав В. Липинський. — І в цю страшну годину, коли ні хвилини гаяти не можна — повторили Санчо Панчо з каючимся дворянином і смиренным поповичем — всю пройдену вже ними дорогу». В. Липинський різко критикував непослідовність української демократії, її автономізм, «залицання» з російськими демократичними колами і апеляції до народу «за порадою». «Все це знов до нічого не довело, — зауважує він. — Скінчилось тим, з чого почалось, що Санчо Панчо викинув за двері нікчемного Дон Кіхота, а сам пішов за вірою в сусіди-босяки, бо своєї власної у нього не стало, бо цієї віри йому свій Дон Кіхот не дав»²⁹.

Отже В. Липинський переконував читача, що втрата українською аристократією свого соціального обличчя, перехід її у лави т. зв. демократії призвели зрештою до загальнонаціональної трагедії. Позбавлене проводу, який міг прищепити усьому суспільству і селянству — Санчо Панчо — ідеалістичне «донкіхотське» прагнення до власної національної держави, українське селянство не пішло за кволим прагматичним українським Дон Кіхотом — демократом і опинилося в обіймах чужого московського Дон Кіхота.

Водночас в цей драматичний період української історії, коли суспільством, здавалося, тотально опанували «демократич-

²⁹ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 36.

ний» хаос і соціальна деструкція, В. Липинський побачив і конструктивні компоненти розвитку. Вони були пов'язані з тим, що «відродився був на хвилину старий український Дон Кіхот Гетьманщини і на західних рубежах України, де не дійшов був культ каючогося дворянина і ідеалізованих босяків, створив він Галицьку Армію». На його думку, це були самотні конструктивні моменти доби українських національно-визвольних змагань, коли український Санчо Панча відчув гордість за свого Дон Кіхота. «Але не стало в Дон Кіхота сили» і тому, за словами В. Липинського, «знов почалася трагедія Санчо Панча... і він в слухній обурені ремствував з цілою люттю на свого Дон Кіхота, що він був слабкий, що він не зумів його повести за собою». Ця трагедія буде продовжуватися доти, поки замість українського демократа — «схамілого, босяцького, самоопльованого українського інтелігента із каючихся дворян і смиренних поповичів» не з'явиться Дон Кіхот з «непохитною вірою... в себе, в свою стару зброю, в свою стару традицію, в свою стару культуру...»³⁰.

Тобто в реанімації українських консервативних сил, на Сході і Заході України, які зуміли відновити національну форму державності — Гетьманщину, створити регулярну Українську галицьку армію, В. Липинський побачив реальний шлях подолання загальнонаціональної деструкції. Лише політична і духовна активізація національного консерватизму, перехід до його рук всеукраїнського проводу могли повернути українське селянство — «нашого Санчо Панчо» на шлях національно-державного усвідомлення і покласти край його страшній трагедії. В. Липинський наголошував, що український Дон Кіхот мусив залишити демократичні шати, стати самим собою і повернути віру в самого себе і в заховані в собі завіти національно-державного існування.

Якщо у згаданих вище листах, замітках, публіцистиці В. Липинський визначав головні причини поразки українського наро-

³⁰ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 37.

ду у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр., у найбільш загальному вигляді критикував окремі аспекти діяльності української демократії, то у «Листах до братів-хліборобів» він розглянув ці питання системно. На думку відомого українського вченого І. Лисяка-Рудницького, згадана праця стала «унікальним явищем» в новітній українській суспільній думці, яка вміщує «виклад водночас його (В. Липинського — *Т. О.*) філософії та його практичної політичної програми»³¹. Зважаючи на те, що велику частину свого трактату він присвятив порівнянню трьох політичних режимів (Центральної ради, Гетьманату і Директорії) в Україні в добу національно-визвольних змагань, можна стверджувати, що саме вони покладенні в основу зробленого ним аналізу типології форм державного устрою — класократії, охлократії, демократії. В. Липинський доходить висновку, що суспільно-політичний устрій майбутньої української держави має бути плюралістичним і виступає проти будь-яких обмежень соціальних верств і політичних напрямків у процесі державотворення. За його словами, Україна повинна мати диференційовану класову структуру, яка охопила б усі верстви, потрібні для існування зрілої нації та самостійної держави. Усі вони повинні стати співучасниками творення нової еліти, яка «рекрутується» з «найкращих людей» основних класів суспільства.

Звертаючись до «братів-хліборобів», тобто представників полонізованого та зросійщеного українського панства, В. Липинський наголошував, що тільки в співпраці з народом і у взаємовпливах під час цієї співпраці і «пани», і народ зможуть позбутись своїх хиб. Власне спільними зусиллями і співпрацею цих верств може бути створена Україна. У протилежному випадку обидві верстви приречені на взаємне винищення: «підлі раби, вирізаючи періодично підлих панів; і підлі пани, продаючи свою панську честь тій чи іншій метрополії та накладаючи знов при її помочі намордник на збунтованих рабів»³².

³¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 153.

³² В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 97.

Апелюючи до інтелігенції, В. Липинський зазначав, що народ і демократія — це не синоніми, оскільки «народ був, єсть і завжди буде і йому завжди належить будучина», але народ ніколи сам не править, а лише висуває з своїх лав народну еліту. І найкраще народові тоді, коли народні обранці керуються «вірністю, честю, розумом і організаційним досвідом провідників старих». Таку демократію В. Липинський вітав. В той же час він не бажав миритися з претензіями інтелігенції на верховну політичну владу, як це мало місце у 1917 р. Замість того, щоби дати «своїй нації одну об'єднуючу політичну ідеологію», вона породила «паразитарне розбивання нації на множество взаємно себе пожираючих партій та ідеологій»³³.

Характеризуючи матеріальне підґрунтя — спосіб життя і праці української демократичної інтелігенції, яка постачала основні кадри т. зв. свідомого українства перед революцією 1917 р., В. Липинський звертав увагу, що вона «належала до всяких так званих вільних російських професій» і «себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла». Тому, на його думку, «ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими класами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа». Натомість вона прагнула «використати виключно для себе одну ролю, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною — ролю посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати»³⁴. Саме це обумовило ту обставину, що українські соціалісти всіма силами намагались і далі виконувати посередницьку роль, чіпляючись за останні «фікції» старої російської держави. В. Липинський наголошував, що самостійність українських соціалістичних партій, які домінували в Українській Центральній раді, сформувалася не як органічний факт їх політичної еволюції, а виникла буквально за кілька днів і осмішували вони це самостійництво як «буржуазне балакун-

³³ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 132.

³⁴ Там само. — С. 151.

ство». Орган УПСР «Народна воля», зауважував він, ще за тиждень до появи Четвертого універсалу писала, що «самостійність це контрреволюційне гасло панів», а в кінці тижня, — що «самостійність це гасло соціалреволюціонерів, і що найбільшими його ворогами є ті самі пани кровопивці поміщики». В. Липинський переконливо доводив, що українські соціалістичні партії проголосили самостійність не тому, що «раптом відчували непереможне бажання має мати свою власну державу, а просто тому, що нова Росія більшовицька не захотіла з ними, як репрезентантами української нації, говорити». За його словами, «не стало раптом того, перед ким можна було посередничати» і саме «російські більшовики, а не національна ідея українська», примусили тодішній провід України стати на шлях національної самостійності і державного будівництва³⁵.

В. Липинський підкреслював, що «весь перший період Центральної ради в унутрішній політиці пройшов [...] під гаслом боротьби з самостійниками взагалі і з самостійниками несоціалістами зокрема»³⁶. Характерно, що позицію В. Липинського поділяв його опонент М. Грушевський. «Тільки “по довгих і великих ваганнях, — писав він, — головні українські партії, соціал-революціонери й соціал-демократи, рішили проголосити незалежність України» — та й то так, «щоб відпали всякі підозріння чи надії на те, що самостійність України буде формою української реакції, чи української національної виключності»³⁷. В перекладі на звичайну мову, зазначав В. Липинський, ця остання фраза означала, що «соціалістичні українські партії порішили в певний момент ідею самостійности змонополізувати виключно для себе, викинувши просто як “реакціонерів та гетьманців”, всіх давніх самостійників за межі української нації, котра від дня проголошення четвертого універсалу мала стати вільною й незалежною нацією — промінявши автономію

³⁵ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 152.

³⁶ Там само. — С. 157.

³⁷ Там само. — С. 150.

на самостійність — соціал-революціонерів»³⁸. В. Липинський підкреслював, що самостійники-несоціалісти, включившись у державну працю в часи Гетьманату П. Скоропадського і взявшись за реалізацію цих своїх намірів, відчували рішучий опір українських соціалістів і демократів.

Посилаючись на М. Грушевського, В. Липинський наголошував, що для тогочасних українських демократів гадки про відновлення гетьманства, відродження козацького війська, української національної аристократії, сильну українську владу, поширення української держави трактувалися як загроза «свободі й демократії»³⁹. В. Липинський підкреслював, що самостійники-несоціалісти, включившись у державну працю в часи Гетьманату П. Скоропадського і взявшись за реалізацію цих своїх намірів, відчували рішучий опір українських соціалістів і демократів. У листі до М. Гехтера — українського публіциста єврейського походження, він зазначав, що «ніколи не уявляв собі можності існування Української Нації без власної Української Держави і в цьому основна психологічна різниця між мною і українською демократією»⁴⁰. Натомість, за словами В. Липинського, протягом своєї двадцятирічної політичної діяльності постійно чув від українських соціалістів, що «самостійництво це буржуазна видумка і що тільки моєю “буржуазною породою” пояснюється моя політична “самостійницька позиція”». Однак в еміграції вони закидали В. Липинському та його однодумцям, що ті ніколи не були й не можуть бути самостійниками, бо «самостійництво це виключно соціалістична прикмета»⁴¹.

В. Липинський звертав увагу на сотні фактів української історії, які засвідчували, що демократія, «всі оці канцеляристи і писарі по фаху, демагоги по тактиці й кар’єристи по духу — всі оці Брюховецькі, Тетері, Петрики й їм же “несть числа” — представляла собою руйнівну силу, спрямовану проти державо-

³⁸ В’ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 151.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Вячеслав Липинський. Листування. — Т. 1. — С. 290–291.

⁴¹ В’ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 176.

творчих елементів українського суспільства. Як і в добу 1917–1921 рр. в часи Руїни, вони нищили «власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу». «Військово-хліборобський, козацько-шляхецький аристократичний клас, що відродився був і сформувався знов за Великого Гетьмана Богдана, — констатував В. Липинський, — потім був демократією нашою вирізаний і винищений до коріння». Єднає один і другий періоди української історії те, що «збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла». Причина цього, на думку В. Липинського, була не в тому, що між нею не було людей, які не змогли б зайняти місце старої знищеної аристократії, а в тому, що демократія, живучи з експлуатації «любви народу» може розвиватись й зростати лише доки в народі існує опозиція і ненависть до аристократії. Коли настає катастрофа і стара аристократія — об'єкт цькування й ненависті падає, — демократія одразу ж починає розкладатися. Повна залежність демократії «від любви того народу примушує її кинутись на своїх давніх товаришів, а тепер коли вже аристократії не стало — на своїх конкурентів» і вжити проти них тих же «противаристократичних засобів демократичної боротьби, доведених тільки до найвищих розмірів»⁴². В результаті в середовищі демократії панував «руйнуючий, завидуючий, злобний» дух, який унеможлилював державотворення. «Всі ці, поодиначі іноді й гарні, здібні й чесні люди, всі разом творили руйнуюче розкладове тіло, якому на ім'я — демократія»⁴³.

У складному переплетінні міжнаціональних взаємин в Україні В. Липинський дотримувався концепції територіального патріотизму, який передбачав міжнаціональну толерантність, взаємоповагу і співробітництво всіх народів України на ґрунті визнання її спільною батьківщиною. Поляк за походженням, В. Липинський все своє свідоме життя присвятив ідеї українського національного відродження. І тому, оцінюючи діяльність провідників

⁴² В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 186.

⁴³ Там само.

Центральної ради, він з особливим боєм підкреслював, що йому нічого було відповісти своїм однодумцям-католикам, які прагнули служити Україні, однак наштотувалися на нерозуміння з огляду на своє соціальне становище і національне походження. «Тоді ...неясно було для мене й моїх товаришів звідкіль узялись у Центральній раді сильніші від неї самої “національні меншості”, — підкреслював він, — й чому нас, українських національно свідомих хліборобів, туди, для збільшення хоча б сили національної, не пускають»⁴⁴. Оцінюючи сумний досвід державотворення, який здійснювала українська демократія, В. Липинський писав, що вона «тільки тоді може визнати члена українського хліборобського класу Українцем, коли він здекласується, стане як вона відірваним від усякого суспільного класу інтелігентом і побільшить своєю особою силу групи, що живе не з якоїсь продуктивної матеріальної класової праці, а з експлуатації української національної ідеї і з “любові до українського народу”»⁴⁵.

Аналізуючи як вплинула на українську демократію російська революція, В. Липинський зазначав, що вона «прийшла для нашої нації за рано», оскільки ще не був завершений процес розкладу Російської імперії. Водночас українська демократична інтелігенція, яка не знала європейських мов, погано орієнтувалася в західноєвропейському демократичному русі, була вихована на російській літературі, в якій панувала гостра критика російської буржуазії. Ці обставини, а також пануюча автономістсько-федералістична концепція в середовищі української інтелігенції, яка, на думку В. Липинського, була по російському «соціалістичною», у поєднанні зі зневірою у «загальнонаціональну, об'єднуючу всі класи ідею», не могли дати всенациональної віри українським народним масам. Водночас самі українські маси «в своїй чистоті духа власне під синьо-жовті прапори до такої ідеї йшли, такої всенациональної, визвольної, повстанської, “противочужинецької” ідеї шукали та її від проводирів своїх

⁴⁴ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 174.

⁴⁵ Там само.

сподівались». І зрештою, на думку В. Липинського, у 1917 р. «з боку державного перемога української демократії означала олігархію соціалістичних партій, що держатись могла тільки при допомозі якоїсь чужої сили». За його словами «з початку, за часів автономізму, це була не розложена ще вкрай армія російська, потім армія німецька до гетьманського перевороту й урешті в часах Директорії армія галицька»⁴⁶.

Розвиваючи тезу про головні засади державного націотворення, В. Липинський зазначав, що «нації творяться перемогами, або нещастями психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу». Натомість, за його словами, українці «побили себе ... самі», оскільки «ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх Українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили» і тому «не боролись і тому... така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла». Як наслідок такої боротьби, є «нова руїна національна зі старим поділом на різні орієнтації зовні, з безнадійною й безвихідною боротьбою бувших бідних і бувших багатих унутрі»⁴⁷.

В. Липинський зауважував, що «медовим місяцем» української демократії була доба Української Центральної Ради, кола вона була «сама й єдина, без “большовиків”, і без “гетьманців”», але цей час швидко минув і в еміграції «вона вже пересварилась» і знову поділилась на ліві і праві партійні фракції. Він задавався питанням: кого й що репрезентують такі партії? Чи «всі ці демократичні, більш або менш соціалістичні партії, це представниці якихось органічних, економічних і політичних класових інтересів чи просто хвилеві товариства демократичної інтелігенції формовані з одною метою — “попользоваться властью” при всяких можливих кон'юнктурах?». Цю думку В. Липинський підтверджував на основі аналізу політичної тактики цих партій щодо головної на той час фігури української демократії, лідера Директорії С. Петлюри. «Коли він виступив проти української

⁴⁶ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 161.

⁴⁷ Там само. — С. 63.

влади й “скидав Гетьмана” — всі як один муж були за ним і коло нього, — зазначає він. — Але як тільки він сам став владою, негайно “партії” без ніякої реальної, політично-національною ідеологією обоснованої причини стали повертати свій фронт проти нього». В. Липинський запитував: чому українська демократія відійшла від С. Петлюри й у більшості своїй виїхала за кордон, «коли його політика єсть абсолютно льогічною політикою, веденою від початку революції цілою українською демократією?». Він робить висновок, що, виступивши проти гетьмана П. Скоропадського — всенациональної української влади, українська демократія не спромоглася утворити іншої моделі національної влади незалежної від чужої сили, утворила «натомість тепер дві українські демократичні й соціалістичні самостійності... одна з них залежить од влади Пілсудського, а друга — Раковського»⁴⁸.

Такою ж логікою керувалась українська демократія, коли перейшла в опозицію до П. Скоропадського, який, за словами В. Липинського, дав «максимум» того, що на той час «могла здобути українська нація». Вчений наголошував, що українська демократія бойкотувала свою власну державу. За це, на його думку, вона несе «перед історією одвічальність не меншу, чим ті, що тоді на чолі української держави стояли...»⁴⁹.

В. Липинський звертав увагу на оцінку демократії теоретиком французького робітничого синдикалізму Сореля: «Зненависть, задрість і помста, се підстави кожної демократії». Без цих основних прикмет, на його думку, не можна було помислити і демократії української. За його словами, щоб існувати, вона мусила мати «внутрі нації об’єкт не тільки соціального, але й національного цькування». «Колиб раптом сталось таке чудо, що одного дня всі наші помосковлені та спольщені хлібороби стали Українцями — се була б для української демократії найстрашніша катастрофа», яка б означала кінець її провідної

⁴⁸ В’ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 171.

⁴⁹ Там само. — С. 154.

політичної й національної ролі⁵⁰. Саме тому свою головну мету вони бачили у боротьбі з «українською буржуазією». У листі до А. Жука від 14 березня 1924 р. В. Липинський звертав увагу на слова В. Винниченка у його промові у Празі 1924 р., де він висловився «проти української “реакції” і “української буржуазії”» і заявив про готовність «знов увійти в союз з Російською Комуністичною Партією»⁵¹.

В. Липинський критикував українську демократію за її настирливі намагання порозумітися з російською – «в часі російської революції» і будувати свій метод державної творчості на випадковому і «скороминучому досвіді цієї революції». При цьому він скептично оцінював спроби демократії спертися лише на т. зв. трудящі класи у державотворенні. «Державу не можна сотворити — як думає наша демократія — тільки одним революційним поривом неорганізованих мас або-ж якоюсь щасливою міжнародною комбінацією, — зауважував він. — Всяка держава, отже і Держава Українська, може повстати тільки тоді, коли на даній території єсть хоч один клас, посідаючий свою власну матеріальну силу і сильний своєю внутрішньою єдністю, який за цю державу буде боротись і на яким ця держава може опертись»⁵².

Таким класом В. Липинський вважав об’єднаний український хліборобський клас, який мав сполучити свої три роз’єднані частини: українську, зросійщену і спольщену. В результаті українські «пани» не тримались би в Україні за допомогою Москви і Польщі, а українське селянство не вирізувало б цих панів і не руйнувало б пов’язану з ними хліборобську техніку і культуру.

Селянство, яке демократія вважає опорою УНР, на його думку, було найбільшою, але й водночас найбільш пасивною та найменш організованою частиною хліборобського класу. Але «демократичний метод організації нації взагалі, а селянства зокрема, — метод, якого вживає для того, щоб дійти до влади,

⁵⁰ В’ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 174.

⁵¹ Вячеслав Липинський. Листування. — Т. 1. — С. 805.

⁵² Там само. — С. 291.

наша демократія, для реального державного будівництва не підходить», — констатував В. Липинський⁵³. Для того, щоб збудувати на Україні народну республіку «жмені політикуючої інтелігенції», на його думку, було недостатньо, потрібні були «своя національна буржуазія», національний державний апарат і армія. Без них влада демократичної інтелігенції — позбавлена реальної опори і тому безсила. Єдиною реальною опорою держави міг стати лише хліборобський клас, але українська демократія, замість того, щоб надати йому внутрішньої єдності та організації поділила його на «панів» і «народ»⁵⁴. На думку В. Липинського, об'єднання цього класу всередині, а також об'єднання і внутрішня організація в середині інших класів, які існували в Україні: робітників, промисловців, ремісників, інтелігенції дозволить в майбутньому створити класократичне суспільство. Проте, він був певен, що на це демократія українська була нездатна. «Тільки класова правова монархія, яка спірається на всі класи і персоніфікує в одній династії всі класи однаково обов'язуючу, з покоління на покоління переходячу, а тому сталу і незмінну, традиційну єдину національну і державну владу, в силі, як вчить історія, обмежити ріжні класові диктатури і класові апетити та обєднати всі класи в одну націю і в одну державу, обмеживши свободу кожного з них відповідно до потреб цілої нації і цілої держави, — наголошував В. Липинський. — Ось чому ми — організовані українські хлібороби — хочемо для України нашого національного, традиційного, правового монархічного Гетьманства, відновленого в 1918 році відродженим після вікового сна, найсильнішим в нашій нації українським хліборобським класом»⁵⁵.

І в складних умовах поразки національно-патріотичних сил у боротьбі за державну незалежність В. Липинський залишався реалістом і практиком. Він пропонував шукати дальші можливості для продовження боротьби і не поглиблювати конфронта-

⁵³ Вячеслав Липинський. Листування. — Т. 1. — С. 291.

⁵⁴ Там само. — С. 293–294.

⁵⁵ Там само. — С. 295.

цію між різними гілками української еміграції. «І наша гетьманська держава й їхня демократична республіка не вдержались, — наголошує він. — Чи тому ми тепер маємо кинутись на себе й вирізати себе взаємно...? Коли й це вкінці станеться, то вина за остаточне знищення та зруйнування України спаде на тих, хто ту взаємну різню пропагує, хто її хоче, хто з неї живе». Він пропонував українським демократам змиритися з думкою, що гетьманці мають право на існування: «Ми ще поки живемо й єсть тільки одна єдина Україна на якій ми всі разом, у купі з нашою демократією, жити мусимо»⁵⁶. Водночас В. Липинський закликав усвідомити помилки національно-визвольної боротьби і головні причини її поразки і прилучитися до тяжкої «будуючої» праці. Він звертав їх увагу на те, що в Україні залишився тільки одинокий клас, що «ніколи в революцію не вірив і її упадком не здеморалізувався — на хліборобський клас, що ладу й порядку найбільше потребує» і саме завдяки йому є шанс виконати завдання збудувати Українську Державу «такою, якою він по духу, по психології, по звичаям своїм привик державу мати й бачити»⁵⁷.

Об'єктом майбутньої боротьби цих політичних сил він бачив не лише владу, а «головним чином підставу трівки і сили влади: душа наша і земля наша». «Мислити життя української нації не інакше, як тільки в формах власної Української Держави», — закликав далі В. Липинський і наголошував, що «історично, економічно та соціально вірна національно-державна політична лінія — непохитна воля до переведення в життя цієї лінії — глибокий, некрикливий патріотизм і добре намічена організація — се єдиний певний залог тієї остаточної побіди...»⁵⁸.

Нездатність народних мас до самоорганізації В. Липинський вбачав у пасивності проводу — «національної аристократії». При цьому він уточнював, що вживає цей термін для «означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний

⁵⁶ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 180.

⁵⁷ Там само. — С. 192.

⁵⁸ Там само. — С. 27–28.

моменти являються організаторами, правителями і керманічами нації». Поняття «аристократії» не було для нього статичним, а тим більше «національна аристократія» і «родова аристократія» не були ототоженні. В. Липинський повністю сприймав потребу й неминучість далекосяжних соціальних змін. Він уважав, що аристократія мала б стати сполучною ланкою між «старою» і «ною» Україною і в такій спосіб внести елемент тягlosti в національне життя.

Більшість сучасних дослідників високо оцінюють «Листи до братів-хліборобів», наголошуючи, що це «одне з найвизначніших досягнень української суспільно-політичної думки ХХ століття»⁵⁹. «Завданням моїм було вплинути на зміну способу думання, світогляду української провідної верстви, — наголошував він у своїх “Листах до братів-хліборобів”. — Замість способу думання пасивного “фаталістичного” — мовляв, Україна сама зробиться — я хотів дати спосіб думання активний, динамічний: що і як ми, Українці, повинні робити, щоб була, щоб здійснилась Україна». Він зізнавався, що його книга не «короткий і популярний рецепт політичний, звільняючий од політичного думання і ділання», а розповідь про «довгий і тяжкий шлях», яким він пропонував пройти своїм землякам, для того, щоб вони «почали думати іншими категоріями», ніж ті, що привели «до руїни України»⁶⁰. Характеризуючи свою книгу, В. Липинський наголошував, що вона «становить цілість і замикає собою всю дотеперішню» його громадську працю⁶¹.

Попри все, слід зазначити, що В. Липинський не лише не заперечував традиційні демократичні інститути, що склалися історично, але й всіляко підтримував їх, наголошуючи на необхідності суспільно-політичної, національної і релігійної рівності в майбутній українській державі, де всі мали поважати закон державний і Божий. Забезпечити гармонійну співпрацю класів, національних і соціальних верств і створених ними суспільних інститутів, на його думку, могла лише класократія «з правовою —

⁵⁹ Терещенко Ю. До читача // Там само. — С. 9.

⁶⁰ В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 139.

⁶¹ Там само. — С. 143.

законом обмеженою і законом обмежуючою — монархією»⁶².

У сучасній українській літературі і досі панує некритичне ставлення до національної демократії, яку винесла на революційній хвилі доба визвольних змагань і яка очолила український провід у 1917–1921 рр. Напевне, потрібен час, для того, щоби усвідомити ті помилки, яких припустилася українська демократія в цей період, проаналізувати вади її діяльності та добре зрозуміти, що найголовніше в процесі державотворення є бажання побудувати державу і воно залежить лише від самих українців, їх волі стати нацією. Варто зрозуміти слова В. Липинського, якими він визначав свій власний світогляд : «Українська нація не поза нами, а в нас самих. Вона твориться повсякчасно творчою працею кожного з нас»⁶³.

Подекуди доводиться чути, що В. Липинський був ідеалістом та відірваним від життя теоретиком. Дозволимо собі не погодитися з цією думкою. Його влучні історичні характеристики минулого, логічний аналіз подій 1917–1921 рр., а також детальний розгляд української історії періоду Української революції 1649–1657 рр., порівняльні характеристики доби Хмельниччини і визвольних змагань українського народу в ХХ ст. дозволяють страждувати, що він чи не єдиний з українських істориків та політологів, хто реально розібрав соціально-політичні процеси в Україні, співвідношення політичних сил та їх залежність від зовнішніх чинників і на основі цього обґрунтував нову концепцію здобуття і розвитку української держави. Слід очевидно звернути увагу на ту обставину, що саме український хлібороб, якого В. Липинський вважав головним національним інструментом, став об'єктом жорстоких репресій радянського режиму 1930-х років. Саме ця верства українського соціуму — стихійний носій духовних та матеріальних традицій в Україні, на якого В. Липинський покладав надії у майбутній боротьбі за національну державність, стала головним об'єктом радянського геноциду в Україні 1932–1933 рр.

⁶² В'ячеслав Липинський і його доба. — Кн. 1. — С. 138.

⁶³ Там само. — С. 7.

Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень–листопад 1918 р.)

Становлення місцевих адміністративних структур в усі часи було і залишається одним з пріоритетних завдань влади в процесі організації державного життя. Доба Української революції 1917–1921 рр. суттєво змінила роль і місце земських та міських самоврядних органів. Питання формування та належного функціонування владних інституцій на місцях вагомо постало і в період Української Держави (УД), свідченням чого було продовження діяльності започаткованого за часів Української Центральної ради (УЦР) Департаменту місцевого самоврядування при Міністерстві внутрішніх справ.

В історіографічному плані дана проблема не була достатньо висвітлена. На окремі її аспекти звертали увагу безпосередні учасники національно-визвольних змагань В. Винниченко, П. Христюк, І. Мазепа, сучасні історики В. Солдатенко, Р. Пиріг¹. У даній науковій розвідці ставиться завдання показати специфіку становлення державної адміністрації на повітовому рівні в період УД.

На зміну демократичній владі 1917 р., загальним виборам до органів місцевого самоврядування та Установчих зборів із встановленням авторитарної влади П. Скоропадського прийшла система різнорівневих призначень. Після ліквідації інституту комісарів УЦР відповідно до наказу міністра внутрішніх справ

¹ *Винниченко В.* Відродження нації. — В 3-х томах. — К., 1990; *Христюк П.* Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — В 4-х томах. — Відень, 1922; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. К., 2003; *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1991; *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008; *Леміжанська О.* Діяльність Департаменту місцевого самоврядування МВС Української Держави (травень–грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 217–228.

Ф. Лизогуба від 14 травня 1918 р. були призначені губерніальні та повітові старости. Спочатку посаду Чернігівського губерньського старости отримав колишній голова губерньського земства М. Савицький, ніжинського повітового старости — голова повітового земського зібрання М. Висоцький². Невдовзі М. Савицький став товаришем міністра внутрішніх справ УД³, а М. Висоцький 28 червня обійняв посаду Чернігівського губерньського старости. За таких умов Ніжинським повітовим старостою став С. Синдаревський, який залишався на посаді до кінця правління П. Скоропадського.

Призначення М. Висоцького спочатку повітовим, а згодом губерньським старостою було обумовлено двома факторами. Перш за все, він належав до кола досвідчених земських діячів, подруге, окрім головування в земському зібранні та участі в роботі низки громадських організацій очолював союз землевласників Ніжинського повіту, що було гарантією прихильного ставлення до нової влади. Рада міністрів Української Держави при формуванні владних структур на місцях намагалася спиратися на досвідчених земців, котрі мали неабиякі управлінські здібності, набуті у своїй попередньої діяльності. Роблячи на них ставку, гетьманський уряд цілковито мав рацію, оскільки ці діячі добре знали специфіку свого регіону, користувалися авторитетом серед місцевої громадськості й населення, що мало велике значення для належного функціонування місцевих органів влади.

Стан економіки і господарства Ніжинського повіту після року революційної влади, спочатку Тимчасового уряду, а згодом Української Центральної Ради був, без перебільшення, скрутним. З ліквідацією органів поліції, які виконували не тільки функції забезпечення правопорядку, а й займалися фіскальною справою, налагодити належним чином збір податків революційним органам влади так і не вдалося. На 15 січня 1918 р.

² Черниговская земская газета. — 1918. — 4(17) травня.

³ Там само. — 29 червня.

недобір становив 330 000 карб.⁴ Земські органи неодноразово зверталися до громадян із закликом про сплату податків. Надзвичайні збори Ніжинської повітової народної управи*, розглянувши 4 березня 1918 р. доповідь про фінансовий стан і зазначивши відсутність грошей у скарбниці земства через велику заборгованість селянства, що загрожувало припиненням усякої праці, «в останнє» звернулися «до населення, котре і просили і благали виконати свій громадський обов'язок і негайно внести податки»⁵. Та справа із збором податків не поліпшувалася. Скрутне економічне становище посилювалося й від того, що земство не могло скористатися позикою, оскільки із січня 1918 р. в казначействі не було грошей. Їх відсутність в однаковій мірі позначилась і на всіх інших фінансових установах, де управа могла отримати позику. Вийти з цього замкнутого кола народній управі так і не вдалося.

Єдиними установами повіту, що втримали фінансову рівновагу, стали кредитні спілки. У звітах за 1918 р. у більшості з них хоча і зафіксовано скорочення чисельності членів та обігових коштів, проте воно було незначним. Застій у діяльності цих товариств поглиблювався частими примусовими вилученнями коштів на утримання хліборобських загонів, які сприяли підтримці гетьманської влади в повіті⁶.

Бездіяльність місцевої влади викликала потребу негайної перевірки та реорганізації земств гетьманською владою. Протягом семи з половиною місяців існування Української Держави Міністерство внутрішніх справ активно контролювало та нама-

⁴ Журнали Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1917 года и чрезвычайных собраний 4–7-го марта, 16-го апреля и 4 июля 1917 года. — Нежин, 1918. — С. 34.

* Відповідно до закону Центральної Ради «Про зміну назв земських інституцій» від 19 грудня 1917 р. повітові земські управи було перейменовано на повітові народні управи.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. 1785, оп. 1, спр. 65, арк. 5.

⁶ Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області (далі — НВДАЧО), ф. 1335, оп. 1, спр. 45, арк. 23.

галосся реорганізувати місцеве самоврядування. Ця обставина значно ускладнювала відносини земств з владними структурами гетьманату. Чимало земських діячів виявились неспроможними працювати за нових умов. П. Скоропадський пояснював це наступним чином: «Старости, що не бачили жодної можливості працювати зі старими земствами, утвореними з елементів, обраних під час революції, розпустили земські зібрання, призначивши тимчасово для провадження справ осіб з числа членів управи або поновлюючи старі дореволюційні склади земств, додаючи туди ще представників від усіх верств населення, котрі або взагалі не брали участі в земській справі, або ж брали участь у дуже обмеженій кількості»⁷. Очевидно, певна доля правди у такому поясненні була.

Для закріплення стабільної влади в повіті цілком слушним стало рішення нового уряду зосередити господарську та фінансову діяльність в руках земських самоуправлінь. Впроваджуючи його в життя, міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб 7 червня 1918 р. надіслав губернським старостам обіжник, в якому чітко зазначалося, що «самоврядування виконують серйозні державні завдання і несуть відповідальні обов'язки по місцевому господарству, а через це треба до них мати відносини по змозі обережні, з огляду на що пропоную брати супроти самоврядувань, як таких, рішучі заходи щодо розпуску міських дум та їх виконавчих інституцій лише у виключних випадках, сповіщаючи мені в подробицях висновки, на підставі котрих взято заходи і міркування Ваші про це для остаточного вирішення питання щодо стану цих самоупраудвань»⁸.

Протистояння земств та гетьманського уряду найповніше виявилось під час ревізії місцевих управ різного рівня, проведеної владою для з'ясування стану земського та міського господарства. Політичний підтекст ревізії чудово розуміли сучасники тих подій, адже представники волосних управ найчастіше були

⁷ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.—Філадельфія, 1995. — С. 206.

⁸ Державний вісник. — 1918. — 28–29 липня.

прихильниками соціалістичних партій, котрі відверто вороже ставилися до нової влади. Опускаючи певний політичний аспект ревізування земств, слід зазначити, що об'єктивна необхідність для їх перевірки існувала, оскільки в ході формування волосних управ до числа їх членів потрапляли й особи, цілком непридатні до управлінської роботи. Замість підвищення фахового рівня співробітників волосного рівня, надання їм кваліфікованої інструкторської допомоги (як це робили земства), уряд вирішив вдатись до більш жорстких заходів. Старостам було надано право розпускати волосні управи у випадках перевищення повноважень, безгосподарності та виявлення дій злочинного характеру⁹.

Наслідком таких ревізій стала повна апатія волосних управ до виконання своїх службових обов'язків. Так, тільки 30 червня відбулося перше після державного перевороту засідання Носівського земського зібрання. На ньому були присутні 22 особи з 50. Очікування нового закону про волосне земство цілком позбавило земців ентузіазму, на якому трималася останнім часом їхня робота. У зв'язку з тим, що голова волосної управи І. Галета перебував у ніжинській в'язниці, постало питання про вибори нового голови. Проте, вибори так і не відбулися. Натомість ревізійна комісія, ознайомившись з фінансовими звітами управи, виявила недостачу в розмірі 9 000 карб. Однак, під час роботи комісії до волосної скарбниці невідомими особами було внесено 5 300 карб. без відповідних на те доручень та посвідчень, що свідчило про явні попередні зловживання та повний безлад у фінансових справах управи¹⁰.

Не зважаючи на певні непорозуміння між виборними волосними земствами та повітовим старостою, протягом перших чотирьох місяців нової влади Дроздівська, Макіївська, Володько-Дівицька та Монастирищанська управи продовжували свою роботу у незмінному складі. Справжня хвиля швидкоплинних ротацій охопила усі без винятку волості повіту після провалу

⁹ Державний вісник. — 1918. — 11 липня.

¹⁰ Черниговская земская газета. — 1918. — 6(19) липня.

серпневого повстання проти гетьманської влади. Вона почалася 1 вересня й тривала до 18 листопада 1918 р. Тоді за наказом ніжинського повітового старости було повністю оновлено склад усіх волосних управ. Головами волосних управ в основному призначалися старші вартові державної варти, які довели свою вірність гетьманській владі¹¹. Склад Ніжинської повітової народної управи призначив особисто губернський староста у наступному складі: С. Шепель (голова), Г. Забіло, М. Моругій, М. Віницький, Д. Герасименко, П. Кононенко¹². До компетенції оновленого складу повітової управи відтепер додалося керівництво справами освіти у повіті. Тому з 12 вересня по 23 жовтня управа розглядала питання виключно освітнього характеру¹³.

Узагальнюючи головний зміст заходів щодо реорганізації управлінських структур на Ніжинщині, можна констатувати, що відбулось скасування інституту комісарів УЦР, місце яких зайняла більш чисельна когорта старост. Так, якщо комісари УЦР призначалися лише до повітового рівня, старости УД призначалися до волостей та навіть окремих населених пунктів. Це, безперечно, свідчило про врахування негативного досвіду роботи управлінських структур на місцях за Центральної Ради. Взаємодія із земськими установами була необхідною, адже налагодження нового адміністративного апарату вимагало значної кількості кваліфікованих кадрів та часу. Проте, призначені на швидку руку старости та члени волосних управ не завжди відповідали цим посадам, що в свою чергу вимагало повторного оновлення кадрів і тим самим послаблювало позиції гетьманської влади на місцях.

В той час, коли практично всі владні структури Ніжинського повіту зазнали системної реорганізації, Міська управа продовжувала свою роботу у попередньому складі. Свого ставлення до перевороту гласні так і не сформувавши¹⁴. Тільки

¹¹ НВДАЧО, ф. 1106, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

¹² Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1953, арк. 1.

¹³ Там само, арк. 1–36.

¹⁴ Там само, ф. 341, оп. 1, спр. 1404, арк. 51.

18 липня 1918 р. до міської управи надійшов лист повітового старости з вказівкою про складання гласними думи присяги на вірність УД. Проте, це питання навіть не обговорювалося, оскільки гласні самоуправлінь перебували на громадській, а не на державній службі, відтак присягати ніхто не став. За таких обставин управа продовжувала свою роботу до ухвалення закону про розпуск міських дум і про новий порядок обрання міського самоврядування. Закон вступав у дію з моменту його оголошення, отже 17 жовтня о 22 годині голова повідомив про розпуск думи і оголосив роботу гласних закінченою¹⁵. Внаслідок такого нововведення місто залишалось без звичних органів управління аж до падіння гетьманського режиму. Органи міського самоврядування відновили свою роботу 11 грудня 1918 р. із встановленням влади УНР.

Гетьманська адміністрація на місцях відчувала значну залежність від німецького командування. Останнє втручалось практично в усі сфери життя повіту, особливо у господарські питання. Не сприяли зміцненню авторитету гетьмана й конфлікти між німецькою армією та населенням. Ще за УНР, на початку квітня міська управа розглядала скарги жителів околиць Ніжина на розквартированих у місті німецьких військово-службовців¹⁶. Своєю поведінкою німецька військова влада скомпрометувала себе перед населенням, хоч неодноразово заявляла, що не буде втручатися у внутрішнє життя і побут мешканців.

Новою перепоною на шляху встановлення взаєморозуміння між владою та населенням повіту стала поява низки наказів, що обмежували громадянські свободи. 17 травня 1918 р. Ніжинський повітовий староста, посилаючись на телеграфне розпорядження міністра внутрішніх справ, заборонив проведення мітингів і зібрань. Заборона була продубльована 26 травня наказом німецького районного коменданта Ніжина барона фон-Россіна.

¹⁵ НВДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1404, арк. 153.

¹⁶ Там само, арк. 37.

У тому ж наказі комендант повідомив населенню, що він «за цілковитої згоди з українським губернським комендантом і командиром Чернігівського українського корпусу взяв на себе всю поліцейську владу в підлеглому районі»¹⁷. З цього часу контроль за дотриманням правопорядку на Ніжинщині належав до юрисдикції як німецького контингенту, розквартированого в межах повіту, так і гетьманських органів правопорядку — державної варти. З часом надійність такого контролю погіршилась. Перш за все, це стосувалося державної варти, оскільки вже з червня відчувався брак коштів на її утримання, а відтак, вартові просто кидали службу, чим ослаблювали дієздатність своїх підрозділів¹⁸.

З перших місяців існування УД існувала низка внутрішніх проблем, які потребували негайного вирішення. Найбільшу небезпеку становила продовольча криза. Нестача продуктів харчування відчувалася не лише у містах, а навіть у селах повіту. 26 травня 1918 р. голова виконавчого комітету с. Заньки Ф. Пилипенко-Сацок повідомляв ніжинському повітовому старості: «...Тепер же підходить червень місяць, все село кричить хліба, якого мається в хлібозаготівельній крамниці всього озимого — 150 пудів, а ярого (ячменю) близько 250 пудів. Хліб же цей притримується виключно для воїнів-інвалідів, полонених, найбідніших вдів та солдаток. Маючи на увазі сказане, виконком просить Вашого розпорядження про задоволення хлібних потреб, дозволити вилучити надлишки хліба, у кого такі є, після проведеного обліку, так як це питання на даний час є досить небезпечне. За відсутності хліба та інших засобів до існування такі родини можуть вдатися до грабунків»¹⁹.

Проте, для таких дій старости не мали відповідних повноважень, адже надлишки продуктів належали заможним землевласникам (хліборобам), й для їх вилучення необхідні були

¹⁷ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.). Сб. док. и мат. — Чернигов, 1957. — С. 156.

¹⁸ Там само. — С. 172.

¹⁹ НВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 3435, арк. 25.

спеціальні розпорядження або постанови. Аналогічна ситуація з продовольством склалася й у самому Ніжині. Не зважаючи на те, що губерньська продовольча управа рішенням від 24 червня виділила для потреб міста 27 вагонів збіжжя та ще 2 вагони з Полтавщини, отримати цей хліб було практично неможливо²⁰.

В той час, коли владі варто було вживати заходів по заспокоєнню наростаючого невдоволення населення, Рада міністрів 15 липня видала закон «Про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави»²¹, який на місцях доповнювався спеціальними розпорядженнями. 18 липня 1918 р. Ніжинський повітовий староста зробив відповідне оголошення населенню повіту: «Весною цього року велика частина приватновласницьких земель, як польових, так і городніх, у повіті була захоплена селянами самовільно за допомогою так званих земельних комітетів. Більшість городніх земель городники засадили картоплею, яку тепер починають копати для своїх потреб, не дивлячись на те, що вона ще молода і цим знижується загальна кількість врожаю. Маючи це на увазі, оголошую, що без дозволу власника землі ніхто не має права займати врожаю як на польовій, так і на городній землі. Всяка спроба загарбників заволодіти всім або частиною врожаю, в яких би овочах чи злаках вона не виражалася, без дозволу або згоди з власником, буде розглядатися як самоуправство і каратися німецьким військовим судом, згідно німецького оголошення від 6 червня 1918 р.»²². Такими діями гетьманська адміністрація викликала ще більше невдоволення селян повіту.

Наростання протягом перших місяців гетьманської влади масових соціальних протестів у повіті створило сприятливе підґрунтя для ведення більшовиками активної агітаційної роботи серед селянства. Перш за все йшла агітація за збройне повалення гетьманської влади. За таких умов у Ніжинському повіті назрівав масовий спротив селянства, невдоволеного земельною і

²⁰ НВДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1404, арк. 140.

²¹ Державний вісник. — 1918. — 19 липня.

²² Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.). — С. 165–166.

продовольчою політикою, а також присутністю німецького війська. І хоч організований більшовиками збройний виступ не набув широких масштабів і зазнав поразки, він значно ускладнив політичне становище у Чернігівській губернії та Ніжинському повіті, поглибив протистояння між владою та населенням.

Провал серпневого повстання спровокував переслідування учасників виступу та їхніх прихильників. Так, 18 серпня у Ніжині за законами військового часу було розстріляно 9 учасників повстання, а за захоплення ватажка партизан М. Кропив'янського призначалася винагорода у 50 000 карб.²³ Місцева адміністрація не знала, що ватажок з рештками свого загону давно покинув територію повіту і приєднався до більшовицького формування у нейтральній зоні.

Поряд з показовим покаранням учасників повстанського руху гетьманська адміністрація все ж намагалася дотримуватися принципів законності при розгляді справ осіб, що потрапили до ніжинської в'язниці за підозрою у причетності до повстання. За відсутності доказів при проведенню судовому слідстві із тюремних застінків було звільнено багато ні в чому неповинних мешканців повіту. Часом звільнення відбувалося за прямого втручання у справу губернського старости. Зокрема, після отримання наказу М. Висоцького було звільнено заарештованих Ніжинським повітовим комендантом М. Колодія, Є. Березанського, Д. Крутька. 23 вересня 1918 р. за постановою Ніжинського повітового старости було звільнено колишніх моряків Г. Євтуха, Ф. Галату, І. Самойленка та І. Литвина, мешканців Ніжина. 11 вересня було звільнено М. Федченка, якому приписували участь у нападі на Ніжин. 16 жовтня 1918 р. дочекався справедливого рішення місцевого суду ще один колишній моряк, мешканець Ніжина В. Солобай²⁴. Подібна судова практика дає можливість зробити висновок, що гетьманська влада намагалася наочно довести населенню принципи дотримання законності, проголо-

²³ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. — С. 178–179.

²⁴ НВДАЧО, ф. 1106, оп. 1, спр.1, арк. 6; ф. 1131, оп. 1, спр. 1559, арк. 25, 26; 49.

шені у гетьманській грамоті і низці звернень до українського народу.

Ведення боротьби партизанськими методами відкривало широкі можливості перед охочими розжитися зброєю, яку так ревно вилучали німці. Наслідком цього стала поява збройних формувань з місцевих жителів. Одна з таких груп активно діяла до початку жовтня в районі Носівських лісів. Жертвами носівської банди стали заможні мешканці Носівки та околиць сіл, що доводить поінформованість грабіжників, а звідси і їх походження²⁵.

У боротьбі з анархією і бандитизмом місцева адміністрація посилила державну варту. На підставі затвердженого штату резервної кінної сотні у Ніжинському повіті повітовий староста С. Синдаревський видав наказ про зарахування до неї 95 осіб та затвердив командний склад. Виконуючим обов'язки командира став поручик М. Буримов, півсотенним — О. Лешков, старшими вартовими — Г. Веселуха, Є. Бражников, Д. Озеровський, В. Григор'єв²⁶. Але штат сотні не був постійним. Після нетривалого перебування на службі семеро вартових молодшого розряду подали прохання про звільнення. Охочих потрапити до лав вартових не меншало, тому 15 жовтня 1918 р. до козаків було зараховано ще 29 осіб²⁷. Таким чином, у Ніжинській повітовій резервній сотні на початку жовтня 1918 р. перебувало 117 вартових. Проте, 16 жовтня 1918 р. лави вартових покинуло 53 особи²⁸. Ймовірно, пов'язана із дисципліною служба була до вподоби далеко не всім, про що свідчили подані козаками резервної сотні масові прохання про звільнення. Це призвело до зменшення загальної кількості вартових, яка від того часу становила 64 службовця. Дана цифра впродовж подальшого існування самої сотні зазнавала змін через окремі звільнення та призначення, проте ці зміни не були суттєвими.

²⁵ Черниговская земская газета. — 1918. — 5(18) жовтня.

²⁶ НВДАЧО, ф. 1106, оп. 1, спр. 1, арк. 18–19.

²⁷ Там само, арк. 49.

²⁸ Там само, арк. 58.

Така плінність кадрів серед службовців державної варті послаблювала її дієздатність, відповідно виникала потреба у створенні якоїсь громадської сили (окрім німців та гетьманських вартових), яка б стала на оборону Української Держави. Такою силою стали добровільні загони хліборобів, які формувалися в основному із числа заможних господарів-землевласників. Майновий статус учасників цих загонів в повній мірі розкриває мотивацію позиції господарів, яка в першу чергу зводилася до захисту власного майна від нападів більшовиків та кримінального елемента. Загонам надавали підтримку губернський та повітові старости. Так, керуючись телеграмою Чернігівського губернського старости від 17 серпня, інспектором хліборобських загонів Ніжинського повіту було призначено поручика А. Голобородька. Матеріальну базу загону забезпечувала повітова земська управа²⁹. Хлібороби, маючи підтримку місцевої адміністрації, вдавалися до тиску на існуючі фінансові установи з метою отримати гроші на власне утримання. Така самодіяльність аж ніяк не сприяла порозумінню населення повіту з гетьманською адміністрацією.

Найтяжчим тягарем, що ліг на плечі селянства, стало виконання продовольчих поставок німцям за їх союзницьку допомогу. Окрім цього, населення мало забезпечувати постачання продовольства для німецьких залог по округам. На виконання цього 12 волостей Ніжинського повіту мали доставити в Ніжин продовольство для тижневого утримання німців: 8,5 т картоплі та понад 1,5 т сала³⁰. На початку жовтня постачання продовольства на кожні півмісяця було покладено на Вертіївську та Монастирищанську волості. Так, з Вертіївки раз на два тижні мали поставляти 25 пудів сала, 88 пудів картоплі, 300 пудів сіна та 100 пудів соломи; з Монастирища — 15 пудів сала, 88 пудів картоплі, 200 пудів сіна та 300 пудів соломи³¹.

²⁹ НВДАЧО, ф. 1106, оп. 1, спр.1, арк. 30; ф. 342, оп. 1, спр. 3420, арк. 58.

³⁰ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.). — С. 179.

³¹ Там само — С. 181.

Масштабні побори ставали найбільш вагомим рушієм у посиленні спротиву гетьманській владі. Населення повіту, перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, все більше прислухалося до більшовицької агітації. До неї були причетні працівники волосних управ та вчителство, які найбільше потерпали від скрути. 16 вересня 1918 р. на засіданні повітової земської управи було розглянуто подання Ніжинського повітового старости щодо учителя с. Хотинівки Іваненка, як «палкого більшовика і ворога існуючого ладу», що вів агітацію серед населення про повалення влади. Було запропоновано звільнити Іваненка з посади вчителя с. Хотинівки³². Так, за ведення агітаційної роботи вчитель позбувся єдиного заробітку. Та це було ще досить м'яке покарання, за таку діяльність більш звичним було застосування арешту та покарання через суд.

На початку жовтня 1918 р. Чернігівський губернський староста М. Висоцький оцінював становище в губернії наступним чином: «Боротьба з бандитами в губернії йде на спад. У багатьох місцях, як наприклад у Ніжинському, Козелецькому та Глухівському повітах, створено добровільні партизанські загони з хліборобів, які ведуть успішну боротьбу з більшовицькими бандами. Місцева влада займається посиленням нагляду за демаркаційною зоною, через яку провозиться контрабандний хліб до Великої Росії. Органи місцевого самоврядування працюють при цілковитій згоді з місцевою владою»³³. Проте така характеристика представляла становище в губернії лише з формального боку, адже жодного слова не прозвучало про настрої населення, його ставлення до гетьманської влади. В умовах «спаду боротьби з бандитами» Чернігівська губернія перебувала протягом осені 1918 р., до початку широкомасштабних дій, ініційованих Директорією та більшовиками. Попри несумісність політичних орієнтирів, ці дві сили мали спільного ворога в особі П. Скоропадського. Ситуація ускладнювалася зовнішнім фактором. Листопадова революція в Німеччині похитнула надійність німець-

³² НВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1953, арк. 7.

³³ Черниговская земская газета. — 1918. — 4 жовтня (21 вересня).

ких військ, які погоджувалися на нейтралітет у випадку чергової зміни влади в Україні.

Виданий гетьманом 10 листопада 1918 р. наказ про оголошення військового стану на Чернігівщині, Київщині і Полтавщині вже не зміг попередити збройний виступ, таємно підготовлений українськими соціалістами. 16 листопада Директорія розпочала повстання проти гетьманської влади. Цілком свідоме уникнення проводом повстання соціально-політичних гасел сприяло підтримці не лише національного табору, а й інших ворожих гетьманській владі сил. Обрана тактика забезпечила швидкий розвиток та масову підтримку виступу.

Головною силою повстанців на Чернігівщині стала Перша стрілецько-козацька (Сіра) дивізія, чотири полки якої були розквартировані по різних містах губернії. В ніч на 18 листопада в дивізії стався переворот, в результаті якого офіцери-гетьманці були усунуті з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. Протягом двох тижнів частини дивізії під командою полковників А. Пузицького, М. Крата, сотників В. Палія, С. Морозевича та інших старшин встановили владу Директорії в Конотопському, Кролевецькому, Сосницькому повітах та містах Ніжині, Бахмачі, Глухові, Шостці. 10 грудня 3-й полк «сірих» зайняв Чернігів. На цей час вся Чернігівщина контролювалася Республіканським військом³⁴.

Перші оцінки діяльності гетьманської адміністрації дали учасники відновлених земських та міських органів самоврядування. 24 грудня 1918 р. на засіданні Ніжинських повітових народних зборів голова зібрання І. Кузьменко охарактеризував стан земських справ, зробивши наголос на ті важкі умови життя, в яких перебувала демократія за часів гетьманщини. Він закликав збори розробити заходи по дотриманню спокою на місцях, запобіганню репресій з боку відновленої влади відносно гетьманців, давши змогу осудити їх історії. Демонструючи свою при-

³⁴ *Бойко О.Д.* Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги. // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років.* — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 222.

хильність до нової влади, голова повітової народної управи запропонував надіслати Директорії УНР вітальну телеграму: «Ніжинські надзвичайні повітові збори, захоплююче вітають Проводирів визволеного з під гніту ненависного гетьманського режиму працюючого Українського народу, поборників великої ідеї волі, праці і народного щастя. Слава народним героям, Слава українському народові»³⁵, що й було зроблено.

Таким чином, політика гетьманського уряду не змогла досягти головного завдання — здобути підтримку широких селянських мас, які становили основу тогочасного суспільства. Натомість, невдоволення гетьманською владою перейшло будь-які допустимі межі, про що переконливо свідчило серпневе повстання в Ніжинському повіті, а також думка відновлених демократичних органів самоврядування. Безперечно, у прагненнях П. Скоропадського було й раціональне зерно, але ті складні умови, у яких він та уряд спробували його посіяти в широкі маси, не дали очікуваного результату.

³⁵ ДАЧО, ф. 1785, оп. 1, спр. 45, арк. 3.

Українське громадське життя Києва під владою білогвардійців (1919 р.)

В короткому періоді перебування Києва під владою військового режиму Збройних сил Півдня Росії привертає увагу активізація українського громадського життя. Причому громадська активність українців залишалася доволі високою й після спроби більшовиків 14–17 жовтня захопити Київ, коли серед решти киян запанували суцільна апатія й безнадія. В сучасній вітчизняній історіографії існує певний стереотип, згідно якого у відповідних дослідженнях згадується лише про антиукраїнську політику і дії влади. Про життя української громади не йдеться, тому складається враження, ніби його взагалі не існувало. Мета даної статті — показати громадське життя українців у нестабільний у військово-політичному аспекті період, непрості стосунки із владою, яка декларувала відновлення законності й порядку, певний рівень демократії і, водночас, залишалася на антиукраїнських позиціях. Джерельною базою статті слугувала тогочасна київська преса та свідчення українських діячів.

Національна політика командування Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) щодо України була ідеологічно обґрунтована у зверненні Денікіна «До населення Малоросії», оприлюдненому 25 серпня. Відмовивши «малоросам» у праві на самовизначення, «білий» режим обіцяв поважати «особливості місцевого побуту». Вживання української мови допускалося у місцевих урядових установах, земстві і суді. Національна освіта була дозволена, але позбавлена державного фінансування. Також було обіцяно не вводити обмежень щодо українського друкованого слова¹. Фактично, це було задоволення вимог «національно-культурної автономії», наданої українцям ще Лютневою революцією. Ідео-

¹ *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К.: Інститут історії України, 2002. — С. 37.

логи білого руху вважали, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби українці підтримали денікінську владу.

Водночас головною метою Київського відділення Осваг² була визначена боротьба з «українством»³. На будь-які прояви «самостійництва» та «мазепинства» влада реагувала миттєвою забороною. З 6 вересня 1919 р. заборонялося приймати на роботу чиновників, які працювали в урядових структурах УНР та Української Держави⁴. З тих же міркувань була ліквідована неполітична організація Український Червоний хрест, створена в часи української державності. Часопис «Вільна українська школа» притягався до суду за розсилку попередніх номерів 1918–1919 рр., у яких, на думку влади, було «багато агітаційних матеріалів». Однією з причин відмови влади фінансувати українську освіту також фігурували «самостійницькі настрої», які вона поширювала.

Відновлене із встановленням денікінської влади громадське життя Києва у перші тижні було надзвичайно активним. Відновили діяльність місцеве самоврядування, політичні партії і профспілкові об'єднання. Відбулись загальні збори київських адвокатів, вчителів, лікарів, журналістів. Декларований демократичний характер білої влади, попри її «єдинонеділимську» спрямованість, викликав в українській громаді певні ілюзії. Про них свідчив надрукований в офіціозі УНР, газеті «Україна» (Кам'янець-Подільський) «Бюлетень № 1 Комітету українських громадських організацій м. Києва» від 6 вересня (24 серпня) 1919 р., у якому повідомлялося: «Події останнього тижня в Києві дуже розворушили місцеве українське громадянство. Розпорощене за часів більшовицького терору, воно робить спробу нового об'єднання». Йшлося про те, що 6 вересня представники українських політичних партій та громадських організацій

² «Осведомительное агентство» — відділ білого уряду, що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням внутрішньої політики.

³ Киевская жизнь. — 1919 — 25 авг. (9 сент.).

⁴ Чубинский М.П. На Дону // Донская летопись. — 1924. — № 3. — С. 274.

провели спільну нараду, де обговорили сучасне становище й визначили свої завдання. Вони позиціонували себе як демократичні організації, що стоять на антибільшовицькій платформі. Нарада виробила умови й спільну для всього громадянства платформу для об'єднання: українська державність; Установча українська рада; боротьба з більшовиками; загальне виборче право на демократичних підставах; аграрна реформа; забезпечення громадянських та національних прав.

На основі цієї платформи був створений Комітет об'єднаних українських громадських організацій. Своїм першим завданням він визначив об'єднання найширших кіл українського громадянства, порозуміння з українськими колами по той бік фронту. Другим — захист українських культурних цінностей, оскільки національна політика режиму «загрожує їм повною руйнацією та знищенням»⁵.

Уявити подальшу долю новоствореного об'єднання нескладно. Оскільки Київ жив за законами військового часу, на нього розповсюджувалася Обов'язкова постанова військової влади від 29 серпня 1919 р., яка регламентувала громадське життя міст. Без дозволу влади було заборонено проведення мітингів, зборів і з'їздів; утворення товариств, союзів і т.п. організацій; навіть на постановку театральних спектаклів та кінематограф вимагалася згода державної варті⁶. Дозвіл на створення громадських товариств давав військовий губернатор, отже про подальшу діяльність українського об'єднання у пресі не згадувалося, ймовірно, його перше засідання стало й останнім.

І все ж українське громадське життя у місті поступово відновлювалося, хоча й обмежувалося колом культурно-освітніх питань. Серед національних організацій найбільш активною і помітною була діяльність Всеукраїнського товариства шкільної освіти та Всеукраїнської учительської спілки. Діяла «Просвіта», яка на власний кошт утримувала міську бібліотеку, 4-ту київську гімназію та два дитячих садки. З музично-вокальною комі-

⁵ Україна. — 1919. — 19 вересня.

⁶ Киевская жизнь. — 1919. — 27 августа (9 сентября).

сією «Просвіти» співпрацювали всі відомі українські композитори, що на той час перебували в Києві.

Вже у першій декаді вересня розпочалися вистави Товариства українських акторів у Другому міському театрі (колишньому театрі Садовського). У Троїцькому народному домі також виступала українська трупа, у якій брала участь М. Заньковецька. 14 вересня у Купецькому зібранні відбувся перший концерт української церковної музики. 21 жовтня були відновлені український клуб і театральна трупа в Лук'янівському народному домі. Протягом вересня-жовтня театральне й музичне життя було відновлено, щоправда, газети констатували його невисокий рівень порівняно з добою національних режимів.

Позбавлені державної матеріальної підтримки, продовжували попередню наукову діяльність окремі установи УАН. Дівав Український геологічний комітет на чолі з проф. В.І. Луцицьким, персонал якого скоротився втричі. Вдалося зберегти Український геологічний музей, готувалася до видання геологічна карта України. Відновило діяльність Українське наукове товариство, виходили друком нові книжки «України», «Літературно-наукового вісника», «Книгаря», «Нашого минулого»⁷. Було створено Українське релігійно-філософське товариство ім. П. Могили, до якого приєдналося багато російських релігійних філософів.

Комітет охорони пам'яток історії та культури, який існував при УАН, тепер був переданий університету Св. Володимира. В результаті перевиборів головою став М. Довнар-Запольський, товаришем голови — М. Василенко, секретарем — В. Романовський. Археологічну секцію очолила Н. Полонська, архівну — М. Ясинський, секцію мистецтв — Г. Павлуцький. Комітет неодноразово захищав інтереси українців перед денікінською владою, зокрема, виступив за збереження бібліотеки при УАН та виділення для неї приміщень. Він також засудив діяльність комісії Б. Будиловича, яка мала вилучити з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» біля 70 назв українських книжок. У телеграмі, надісланій до Ростова, комітет вказував,

⁷ Промінь. — 1919. — 21 вересня (4 жовтня).

що до списку «протидержавної» літератури потрапили твори С. Єфремова «Єврейська справа на Україні», М. Короленка «Конец царской власти», Н. Григорієва «Історія українського народу» та ін., у яких не було нічого «самостійницького», і навіть повість В. Винниченка «Солдатики», у якій йшлося про сумну солдатську долю у царській армії⁸.

Відновилася українська демократична преса. 16 вересня під редакцією А. Ніковського та С. Єфремова вийшла газета «Рада», 23 вересня — нова щоденна громадсько-політична і літературна газета соціал-демократичного спрямування «Слово» (редактор і видавець О. Мишта). Серед її кореспондентів були В. Міяковський, Л. Абрамович, В. Садовський, О. Гермайзе та інші діячі. 25 вересня друкування «Ради» було призупинено наказом київського губернатора Г. Чернявського за «самостійницький напрям», який суперечив політиці чинної влади. Натомість 27 вересня з'явилася нова щоденна газета «Промінь», навколо якою гуртувався попередній творчий актив «Ради» — відомі українські діячі Л. Абрамович, М. Вороний, С. Єфремов, П. Зайцев, М. Зеров, М. Івченко, В. Міяковський, А. Ніковський, В. Прокопович, Н. Романович-Ткаченко, Ол. Саліковський, П. Стебницький, П. Тичина⁹. З 1 листопада почав виходити тижневик «Кооперативне слово».

Офіційно політична цензура була скасована й розповсюджувалася лише на питання, пов'язані з армією та воєнними діями. Але вона існувала у видозміненому вигляді. Зокрема, зарубіжні новини можна було подавати лише з російських джерел. Влада жорстко ставилась до «самостійництва» і «мазепинства», у яких апіорі підозрювала українців. Українські газети нерідко виходили з білими плямами від вилучених цензурою матеріалів. З тих же причин інформація про життя УНР була обмеженою. І все ж газета «Промінь» констатувала, що «становище преси після більшовицького одходу безперечно покращало... Тоді власне преси не було. Незалежна громадська думка не мала

⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 17 (30) сентября.

⁹ Промінь. — 1919. — 2–9 (15–22) грудня.

спромоги вийти на світ і мусила ховатись, збираючи матеріали тільки для майбутнього». Водночас газета звертала увагу, що нинішня влада вдається до обмеження свободи слова в інший спосіб: або визнанням «невірного напрямку» видання, або створенням технічних перешкод — обмеженням постачання паперу для українських видань, закриттям друкарень і т. ін.¹⁰

Оскільки влада упереджено ставилася до громадських акцій українців, вбачаючи в усіх без винятку протидержавне спрямування, вони використовували будь-яку нагоду, щоби зібратися разом. Серед громадських подій, що гуртували українців, в газетах є згадка про похорон 15 вересня померлого від тифу українського поета-«неокласика», секретаря товариства “Музагет” В. Кобилянського. Зібралося багато українських громадських діячів, письменників, артистів, школярів в національному вбранні. Урочиста траурна процесія пройшла від Олександрівської лікарні на Байкове кладовище, співав хор, виголошувались промови¹¹. 24 жовтня відбулися панахида по М. Лисенку у Софійському соборі та вечір його пам'яті у Музично-драматичному інституті, в яких взяли участь представники від українських культурних організацій. Серед більш оптимістичних заходів можна згадати кооперативне свято з нагоди відкриття лісопильного заводу Київського кредитного союзу кооперативних установ («Союзбанку»), що відбулося 9 вересня. 17 вересня традиційне свято української кооперації пройшло у приміщенні Молодого театру на вул. Прорізній¹².

Деяка частина українського громадянства, причому не лише політичні діячі, а й творча і наукова інтелігенція, працівники освіти і культури, залишили столицю в січні 1919 р. разом із державними установами УНР. Радикальні українські соціалістичні кола, об'єднані навколо УПСР (боротьбистів) та УСДРП (незалежних) свідомо чекали приходу більшовиків і були готові до співпраці з ними. У Києві залишилася також та частина свідо-

¹⁰ Промінь. — 1919. — 19 жовтня (2 листопада).

¹¹ Рада. — 1919. — 3(16) вересня.

¹² Промінь. — 1919. — 14(27) вересня; 19 вересня (2 жовтня).

мого українського суспільства, яка не сприймала радикалізму Директорії і була критично налаштована до її внутрішньої політики. Вісім місяців радянського режиму переконали ліберально-демократичне українство, що саме більшовизм є головним ворогом української державності. Діяльність українських політичних партій, крім тих, що перейшли на платформу радянської влади, була заборонена, «всякі прояви українського життя, навіть в цілком совєцьких формах, мусили припинитися остаточно»¹³. До цього додавалися спрямована проти українського селянина земельна і продовольча політика та «червоний терор» до усіх без винятку «класово ворожих елементів».

Встановлення порядку й законності, гарантія білим режимом демократичних свобод, навіть при обмеженні національних прав давали українцям надію на відновлення національного громадського життя. Підводячи перші підсумки перебування денікінців у Києві, «Промінь» писав 27 вересня: «Відділи Добровольчої армії, б'ючи людожерні зграї більшовиків, місяць назад вступили в наш старий Київ, ... принесли з собою гарантії обивательського спокою, зменшили на ринкові ціни і дали змогу знову розпочати занепалі за більшовицького панування демократичні справи нашого культурного життя. Нахил нової влади до культурних і правових норм дає нам надію, що незабаром буде знайдено путь до взаємного порозуміння».

Газета «Слово» у своєму першому номері від 21 вересня зазначила, що «вступили ми в новий етап нашої історії», щоби «продовжувати свій дальший путь на шляху відродження». Сучасне завдання газета бачила в тому, що «мусить бути встановлений ясно і недвозначно спільний єдиний фронт всіх тих елементів, для яких головне — необхідність боротьби з більшовицькими і напівбільшовицькими експериментами. А також — боротьби з усякими реставраційними спробами і заходами». Далі зазначалося, що «...утворення цього фронту вимагає певних поступок, певних компромісів».

¹³ Промінь. — 1919. — 11 (24) жовтня.

У наступному номері газети думка про єдиний фронт розвивалася і поглиблювалася. Напередодні білими військами були взяті Курськ, Бахмач і Конотоп, остаточна перемога над більшовиками ставала все більш реальною. Тому у невеличкій замітці «До згоди» йшлося, що на порядку дня має стати об'єднання всіх державницьких елементів країни для боротьби з більшовиками. Мусить бути вироблена спільна платформа для об'єднання сил під прапорами Добровольчої армії і тими силами, що об'єднані з Петлюрою, оскільки і ті, і другі мають спільного ворога і спільну мету — боротьбу з більшовизмом¹⁴. Наскільки подібні сподівання були далекими від реалій видно з того, що вже наступного дня УНР змушена була офіційно оголосити війну ЗСПР.

Як виявилось, пропоноване об'єднання не лише офіційна влада, а й російська демократія бачили дещо по-іншому, ніж українці. Газета «Киевская жизнь», яку видавали російські соціал-демократи (меншовики), у передовій статті схвально відгукнулася про позицію газети «Слово» і додала, що за першим кроком до об'єднання треба зробити ще один маленький крок. «Цей крок — єдина Росія»¹⁵, — стверджувала російська демократія. «Слову» довелося вступити у полеміку з нею й доводити, що єдиний фронт у боротьбі проти більшовиків і єдина Росія — це різні речі.

Разом з тим, воєнні успіхи білих і швидкий, як здавалося, крах більшовизму, змушували українців йти далі й визначатись у питанні про об'єднання на державному рівні. Це зробив на шпальтах того ж «Слова» його провідний публіцист, відомий український політик В.Садовський. У статті «Самостійність і федерація» він докладно проаналізував попередній хід державотворення і зробив висновок, що самостійність не врятувала від більшовизму, й існування «більшовицького оазису» у Москві є перепорою для налагодження й розвитку нормального життя в Україні. Тепер, за сучасних політичних обставин, з'явилось

¹⁴ Слово. — 1919. — 10 (23) вересня.

¹⁵ Киевская жизнь. — 1919. — 10 (23) сентября.

нове, спільне з іншими частинами колишньої імперії, завдання — боротьба з більшовизмом у всеросійському масштабі. Реальним об'єднанням державницьких елементів, що протистоять більшовизму, автор вважав Збройні сили Півдня Росії, хоча й бачив, що у білому таборі є певні групи з відверто реакційними цілями. У підсумку він стверджував: «Оголошення самостійності України було тим тактичним кроком, який при тодішніх політичних обставинах був необхідним і виправданим». Але відмінні обставини сьогодення «утворюють об'єктивну необхідність поставити на порядок дня справу федерації», причому це має бути зроблено політичними групами обох таборів¹⁶. Політична програма, викладена В. Садовським, по суті повторювала Федераційну грамоту гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р.

Оприлюднена «Словом» політична позиція не знайшла одностайної підтримки громадськості. Фактично, вона не гуртувала, а роз'єднувала українців. У відповідь на заклик до об'єднання головний редактор «Променя» А. Ніковський зі сторінок газети заявив, що він не готовий єднатися не лише з ЗСПР, але й з російськими демократами з «Киевской жизни». Водночас газета прямо критикувала політику білої влади щодо України, у якій не було нічого нового, порівняно із старою Росією. Замість України знову з'явився «Південь Росії» та поділ на три, нікому незрозумілі генерал-губернаторства. «...Це надзвичайно симптоматично, що нові спроби ніби оздоровлення державного життя починаються як раз з того місця, на якому зламала собі в'язи стара державність», — констатувала газета¹⁷. Можна припустити, що думка «Променя» більше відповідала настроям українців у Києві, і з розвитком подій вона ставала все більш поширеною.

Відверто негативно виступ «Слова» був зустрінутий у Кам'янці-Подільському. Згодом стало відомо, що ЦК УПСР виключив В. Садовського з лав партії за участь у газеті «Слово», яка «провадить антинаціональний курс, проповідує ідею федерації і угоди з Добровольчою армією». У відповідь редакція

¹⁶ Слово. — 1919. — 13 (26) вересня.

¹⁷ Промінь. — 1919. — 17 (30) вересня.

Олена Бойко

«Слова» заявила, що вона «веде лінію української реальної соціал-демократичної політики», тоді як ЦК партії відірвався від більшості пролетаріату, від районів робітничого руху, й подібні його постанови «перетворюють партію в секту»¹⁸.

Подальший розвиток подій призводив до певної переоцінки своєї позиції й «Словом». В усякому разі, у редакційній статті «На роздоріжжі» 25 вересня газета вже змінила акценти і тепер, шукаючи спільну мову з денікінською владою, закликала її до співробітництва з суспільством. «До державних і адміністративних справ треба підходити обережно і обходитися тут без допомоги широких громадських мас, без їх довір'я і співробітництва неможливо», — писала газета. Розвиваючи цю думку, 12 жовтня вона знову наголошувала, що «справжня державна політика мусить полягати на утворенні коаліції всіх державних елементів, причому головне місце в цій коаліції відповідно до наших обставин має займати селянство». 14 жовтня газета висловлювала занепокоєння тим, що «у владі не задіяні місцеві елементи. Як колись за кожною серйозною справою відсилали до Петербурга, так тепер до Ростова. Старі методи проглядають у ставленні до українського руху, у тій ролі, яку відіграють Шульгини і Савенки».

На початку листопада ситуацію, яка дедалі ускладнювалася, проаналізував В.Садовський у статті «Російське громадянство і українська справа». Він з жалем писав про погіршення становища українства, наступ на головні досягнення національного руху — школу, книгу, елементарні права українців. І відзначав, що серед цієї «орґії руйнування» українці залишаються самотніми, не відчувають жодної організаційної підтримки з боку російської демократії. Російська демократія не спромоглася на жодну акцію на захист національних прав українців. «Тепер думати і говорити про якесь порозуміння цілком безцільно, — підводить підсумок автор. — В боротьбі за наші права ми

¹⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 16 (29) сентября; Слово. — 1919. — 15 (28) жовтня.

мусимо йти одні»¹⁹. Таким чином, ставало цілком очевидним, що співпраця як із владою, так і з російською демократією, до якої щиро прагнули українці в інтересах спільної боротьби проти більшовизму, не відбулася. І сталося це не з вини українців.

Наскільки можна судити з української преси, контакти між українцями, що опинилися по різні боки фронту, були обмеженими. В усякому разі, інформація у кам'янецьких газетах щодо становища у Києві, життя української громади подавалася з великим запізненням і носила не завжди достовірний характер. Зрозуміло, що у київських газетах з цензурних міркувань відповідна інформація також була вкрай обмеженою. Але є деякі факти, що свідчать про критичне ставлення ліберального українства до політики Директорії. 10 жовтня у «Промені» з'явилася стаття А. Ніковського «Національний більшовизм», у якій автор глузував з приводу наказу міністра освіти Директорії Н. Грігорієва про вилучення з бібліотек біля ста назв «антиукраїнських» книжок, до яких потрапили навіть такі класичні твори як поема «Полтава» О.Пушкіна та роман «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича.

Серед проблем міського життя особливе занепокоєння української громади викликала освіта. Не вистачало шкільних приміщень, практично всі будинки потребували ремонту, бракувало підручників, не було запасів палива на зиму. Головною причиною, безперечно, був брак коштів — за денікінським законодавством українській школі було відмовлено у державному фінансуванні. Навіть прихильники білої влади вважали таке рішення помилковим. Полтавський комітет кадетської партії звернувся з приводу наказу про українську освіту до Особливої наради, де вказав, що подібне рішення «...може бути сприйнято як акт відновлення боротьби з українським національним рухом». Комітет партії вважав за необхідне переглянути це розпорядження в дусі прихильного ставлення до національних потреб українців²⁰.

¹⁹ Слово. — 1919. — 26 жовтня (8 листопада).

²⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 5 (18) сентября.

Попечителем Київського учбового округу денікінці призначили відомого українофоба, ректора університету Св. Володимира проф. Є. Спекторського. Делегації представників чотирьох українських гімназій, яка 17 вересня звернулася з клопотанням про фінансову допомогу, він відверто заявив: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту»²¹.

Іншим було ставлення до української освіти демократичної громадськості Києва і перш за все вчителів. За роки революції у свідомості освітян Києва відбулися значні зміни. У 1917 р. більшість київського вчителства негативно сприймала перші кроки українців у створенні національної освіти. Тепер вони займали цілком відмінну позицію. 14 вересня правління Всеросійського учительського союзу — профспілки вчителів, яка об'єднувала представників різних національностей, оприлюднило резолюцію про рівноправність мов в освіті. 18 вересня резолюція стала предметом обговорення на багатолюдних зборах Київської організації союзу. Думки розділилися, частина вчителів не погоджувалася з резолюцією, але більшість вважала рішення влади щодо української освіти несправедливим. 27 вересня питання було повторно поставлене й проголосоване на учительських зборах. Більшістю (259 проти 137) було ухвалено постанову вважати позицію правління правильною і затвердити резолюцію: «Народ український, так само як руський, польський і єврейський, має право на свою національну школу на рідній мові... Визнання з боку держави за українцями права творити свою школу, культуру та літературу дасть можливість народу українському внести свою лепту до скарбниці світової культури. До проведення в життя цих принципів... учительство м. Києва закликає владу і суспільство»²².

Міська дума також підтримала домагання українців. Член управи, голова міського комітету з народної освіти А. Ярошевич

²¹ Рада. — 6 (19) вересня.

²² Киевская жизнь. — 1919. — 1 (14), 6 (19) вересня; Промінь. — 1919. — 17 (30) вересня.

24 вересня зробив доповідь, у якій запропонував залишити українські школи, мотивуючи це як правом українців на освіту рідною мовою, так і тим, що вони були відкриті Міською думою, і за це рішення голосували усі гласні, в т.ч. й «непартійного руського блоку». Міська управа ухвалила: «1)принципово вважати необхідним існування у Києві учбових закладів з викладанням на українській мові; 2)порушити перед генералом Денікіним клопотання про надання Київському міському самоврядуванню права утримувати за свій рахунок такі заклади»²³. Військова влада залишила це рішення без уваги. І хоч Міська дума ще неодноразово порушувала перед нею питання щодо української освіти, поліпшити її становище вона не змогла.

12 жовтня представники Товариства шкільної освіти знову відвідали проф. Спекторського з ряду нагальних питань української освіти у місті. З огляду на реакцію громадськості, його тон дещо змінився, тепер він обіцяв, що українські школи отримають державну підтримку, але не раніше Різдва, коли буде остаточно з'ясований відповідними ревізіями рівень і стан української освіти. «...Треба викинути із шкіл всякий «самостійницький дух», а також почистити персонал, позбавивши його відомих, яскравих самостійників», — резюмував Спекторський²⁴.

23 вересня газета «Промінь» оприлюднила відозву Товариства шкільної освіти (ТШО) «До українського вчителства і громадянства», яка закликала «...готуватися взяти замість держави на свої плечі весь тягар справи національної освіти». У 1919 р. національну освіту рятували він занепаду самі українці, які, сприймаючи це як свій громадський і патріотичний обов'язок, виявили надзвичайну активність. Рух на допомогу школі набув всеукраїнського характеру, не залишилося байдужим й українське громадянство Києва. Пожертви у фонд ТШО робили окремі громадяни й колективи, ухвалювалися рішення про відрахування певного проценту від заробітних плат і доходів. Найбільшу допомогу надали кооперативи. Кооператив «Городской потреби-

²³ Киевская жизнь. — 1919. — 12 (25) вересня.

²⁴ Слово. — 1919. — 24 жовтня (8 листопада).

тель» на своїх зборах ухвалив перерахувати на потреби української освіти у Києві 200 тис. крб., а загалом київські кооперативи виділили 3 млн. крб. Товариство ПОЮР²⁵ виділило 500 тис., потім ще 1 млн. крб., ухвалило перераховувати 1% з усіх укладених угод. Загальні збори службовців Українського кооперативного страхового союзу ухвалили відраховувати 2% доходів на українську школу. Масовим явищем були благодійні акції, вистави і концерти, які влаштовували як професійні актори, так і аматори. Благодійний концерт на користь Товариства шкільної освіти дав хор під керівництвом В. Верховинця. У Троїцькому народному домі відбулась вистава «Дві сім'ї» за участю М. Заньковецької. У Другому міському театрі — «Запорожець за Дунаєм». Преса широко висвітлювала участь в акціях відомих громадських діячів, митців, корифеїв української сцени.

Газета «Слово» за ініціативи читача Микитенка звернулася 31 жовтня до українців із закликом: «35 мільйонів українців, даючи по 1 карбованцю на рік, можуть утримати тисячі шкіл. Невже ви не дали ще того карбованця?» й розпочала збір пожертвувань. На шпальтах газети щодня друкувалися списки благодійників, усього було названо 468 прізвищ. Найбільші пожертви поступили від громадян І. Терпила (1000 крб.), В. Верховинця (500 крб.), М. Прокоповича (500 крб.).

Збір коштів на українську школу став всенародною справою. «Хочеться підкреслити ще один, важливий з громадського боку факт, — писав «Промінь», — активну підтримку громадянством всіх національностей української школи. І це тоді, коли життя котить під прапором виразної громадської байдужості. Тим часом на українську школу дають росіяни (Одинець, Зарубін), євреї (Зільберфарб, Фрумін); несуть свою долю робітники (Центральне бюро профспілок, залізничники, мірошники, друкарі); солідно відгукуються кооперативи... Простежте за виставами протягом тижня і ви побачите, що як не одна, то дві вистави призначаються на збільшення шкільного фонду»²⁶.

²⁵ Потребительское общество Юга России.

²⁶ Промінь. — 1919. — 2–9 (15–22) грудня.

Завдяки громадській ініціативі українські освітні установи змогли приступити до навчання. Першою розпочала навчальний рік 26 вересня 1-ша українська гімназія ім. Т. Шевченка. Усього ж число українських шкіл у місті скоротилося з 19 до 14, з яких було 5 гімназій. Навчальний процес в усіх київських школах через матеріально-побутові умови відбувався з великими ускладненнями. Катастрофічна нестача фінансів позначилася й на російській школі.

Далеко не в повному обсязі, проте відновила навчання українська вища школа. Для цього керівництву Українського національного університету (ректор Ф. Сушицький, професори Г. Павлуцький та О. Корчак-Чепурківський) довелося відвідати Ростов. В результаті університет отримав статус приватного вузу, що утримувався на приватні кошти. Він знову ділив приміщення з університетом Св. Володимира, оскільки будинок військового училища, наданий йому у 1918 р., використовувався для потреб армії. На відміну від університету Св. Володимира, який так і не розпочав навчання студентів, український університет відновив його з середини жовтня. Заняття відбувались на історико-філологічному, юридичному та частково медичному факультетах. І хоч проходили вони у неопалених приміщеннях, проте студенти були налаштовані бадьоро²⁷.

Українська академія мистецтв також існувала як приватний заклад. Її фінансування взяло на себе ТШО. Заняття розпочалися 21 жовтня в новому приміщенні по Георгіївському провулку у трьох майстернях: композиції і народного орнаменту (В. Кричевський); фрески, мозаїки і монументального мистецтва (М. Бойчук), графіки (Г. Нарбут). Загальні предмети читали М. Макаренко та Д. Щербаківський. Передбачалося відкриття ще чотирьох майстерень. У списках студентів значилося 253 особи. Розпочалися заняття в українському відділі педагогічного (Фребелівського) інституту, серед викладачів якого були П. Тутковський, Є. Перфецький, В. Верховинець, В. Зіньківський, В. Артоблев-

²⁷ Слово. — 1919. — 13(26) листопада.

ський. Діяла Українська драматична школа з вечірньою формою навчання.

Важливу роль у житті киян відіграла церква. І хоч радянська влада демонструвала негативне ставлення до релігії та пропагувала атеїзм, ставлення населення до церковних обрядів не змінилося. За спостереженнями газет кількість відвідувань київських храмів за більшовиків навіть збільшилася. Не скоротилося й число зареєстрованих у церкві шлюбів та народжень, хоча узаконені були й цивільні обряди²⁸.

Керівництво Київською єпархією здійснював спочатку єпископ Назарій, 30 вересня його заступив митрополит Антоній, відомий українофоб та антагоніст української церкви. 16 вересня відновила свою діяльність Єпархіальна рада. Стоячи на сторожі «єдиної невідомої Росії», керівництво Київської єпархії розпочало відкриту боротьбу з українським церковним рухом. Проголошена законом Директорії 1 січня 1919 р. Українська автокефальна церква не була визнана Російською православною церквою. Але за радянської влади у Софійському та Микільському соборах, а також в Андріївській церкві богослужіння відбувалися українською мовою. Тепер церковна влада вирішила повернути храми їх попередньому причту. Єпископ Назарій звернувся листовно до губернатора з проханням припинити службу Божу у згаданих церквах.

26 вересня до Андріївської церкви прибув поліцейський чин, який змусив парафіяльну раду дати підписку, що надалі богослужіння буде вестися церковнослов'янською мовою. Наступного дня, коли парафіяни зібралися на вечірню службу, їм про це було повідомлено. Покинувши храм, віруючі влаштували імпровізоване богослужіння навколо нього, вони стали на коліна, молилися й співали. Скандальна подія привернула увагу сторонньої публіки, зібралося багато людей. Частина з них, налаштована антиукраїнські, лайала «сепаратистів» і «мазепинців». Але як виявилось, в українців знайшлося достатньо

²⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 6 (19) вересня.

симпатиків. Люди обурювалися: «Євреям вільно молитися, як хочуть, штунді вільно, а православним українцям — не вільно!» Більшість публіки була на боці українців і доводила, що нікому й ніде не можна забороняти молитися, як він хоче. Люди зійшлися на тому, що подібні дії церковної влади штовхають українців до сепаратизму²⁹.

Незважаючи на заборону, богослужіння українською мовою не припинялися. Наприкінці вересня церковна влада розпочала слідство, відсторонивши від служби священиків і дияконів В. Липківського, Н. Шараєвського, М. Ольшевського, П. та І. Тарнавських, С. Пилипенка, М. Грушевського, О. Дурдуківського, А. Нездельницького, Ф. Гаркавенка, С. Хрипка. Їх звинуватили у непокорі єпископській владі та рішенню Всеукраїнського церковного собору — проведенні служби українською мовою. Аргумент, що вони керувалися волею народу, був визнаний духовним начальством «цілком неспроможним». Згідно до канонічних правил покарання передбачало позбавлення сану. Поки ж священикам заборонялося служити, в надії, що вони розкаються³⁰. Священики не розкаювалися. Слідство тягнулося мляво більше місяця, але жодних висновків не дійшло. Конфлікт навколо українських парафій викликав обурення й палкі дебати серед членів Київського релігійно-філософського товариства. Думки науковців розділилися, частина членів товариства підтримала українців.

На численні вимоги віруючих та громадських організацій про надання церковних приміщень, влада змушена була дозволити з 11 жовтня українську службу у Макаріївській церкві Софійського собору, яка виявилась надто малою, щоб вмістити усіх віруючих. Місіонер російської православної церкви в Україні священик С. Потехін 10 жовтня на засіданні місіонерської ради виступив з доповіддю, у якій констатував, що український церковний рух навіть у Києві глибоко вкоренився серед насе-

²⁹ Промінь. — 1919. — 14 (27) вересня, 17 (30) вересня.

³⁰ Там само. — 18 вересня (1 жовтня).

лення і закликав вищу церковну владу піти назустріч православним українцям та надати їм церкви для богослужінь³¹.

В жовтні була утворена Об'єднана рада українських парафій. Вона визначила найближчі цілі і завдання, виконання яких вже йшло повним ходом: переклад служб божих і складання збірників промов; розвідки з історії української церкви; складання популярних книжок релігійно-морального змісту, підручників для шкіл, переклад богословської літератури; видання всіх зазначених творів; організація українських парафій, утворення кадрів духовних осіб для українських причтів, заснування релігійно-просвітницьких товариств³². На початку листопада делегація ради відвідала митрополита Антонія, з яким було досягнуто порозуміння з ряду питань. Завдяки клопотанням ради з 7 листопада було дозволено службу у більш просторій Теплій церкві того ж Софійського собору. І хоч у церквах, де раніше служили українці — Микільському соборі та Андріївській церкві — тепер на вечірню службу приходило не більше 10–15 осіб, їх так і не повернули українській громаді.

Ідеологія російського націоналізму не знаходила підтримки у Києві, де за переписом березня 1919 р. 42,6% населення склали росіяни, 25% — українці, 21% — євреї, 6,8% — поляки³³. Вона зазнала цілковитого краху ще у 1917 р., й намагання згуртувати під її гаслами суспільство у 1919 р. було фатальним політичним прорахунком ЗСПР. На те, що у Києві панує песимізм, тоді як «Ростов повний віри і ентузіазму», вказувала чорносотенна преса у статті з промовистою назвою «Столиця, яка відцвітає» ще 11 жовтня³⁴. Ймовірно, підставами для песимізму від початку могли слугувати конфлікти з міським самоврядуванням, прихований антисемітизм влади, дискримінація української мови і культури. «Надлом, що стався в громадському житті Києва після нальоту більшовиків, не минає. Панує

³¹ Слово. — 15 (28) жовтня.

³² Промінь. — 1919. — 18 (31) жовтня.

³³ Слово. — 1919. — 21 вересня (4 жовтня).

³⁴ Вечерние огни. — 1919. — 28 сентября (11 октября).

загальна непевність, не бачимо творчої роботи, не бачимо волі до цієї роботи. Місто перебуває у владі чуток... Складається важка атмосфера, яка гальмує всякий живий почин, яка утворює непереможну перешкоду для будівничої праці», — констатувало «Слово» 29 жовтня.

Апатію і байдужість суспільства газета вважала результатом «одірваності сучасної влади, її ізоляції від місцевих елементів, місцевих громадських сил... Ті громадські елементи, на які спирається сучасна влада — Шульгини, Савенки, по своєму соціальному значенню уявляють настільки незначну силу, що спиратись лише на них, думати врятуватись за їх допомогою і налагодити державне життя їх силами було би неприпустимою помилкою». Щоби перебороти панічні й байдужі настрої, треба спиратись на місцеві елементи, впроваджуючи в державному будівництві курс, який відповідає їх вимогам і потребам³⁵.

Думкам української соціал-демократії були суголосні висновки кадета В. Вернадського, який весь час денікінської влади мешкав у Києві. У своєму щоденнику вчений пильно відстежував усе, що відбувалося в білому таборі, характеризував і аналізував думки і настрої, що панували у Києві. 4 листопада він записав, що «важкий настрій Києва», підсилений побутовими негараздами, створює влада, де «зібралися «чорносотенники». У Києві, вважав Вернадський, до добровольців ставляться гірше, ніж в інших містах, адже владу не підтримують: 1) українці; 2) євреї; 3) демократичні кола. В усьому винна політика влади, у якій зараз мало державності, «замість єднання — розбрат»³⁶.

Попри загальні негаразди, українська громадськість Києва не перебувала у стані відчаю й бездіяльності. «Єдине, в чому ми можемо позаздрити українцям — це їхньому бадьорому, безжурному настрою, який так різко відрізняється він панічного настрою київського обивателя»³⁷, — відзначали російські газети вже після спроби більшовиків захопити місто. Загальний тон

³⁵ Слово. — 16 (29) жовтня.

³⁶ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 176.

³⁷ Вечерние огни. — 1919. — 28 сентября (11 октября).

української преси також був більш конструктивним у порівнянні з російською.

Трохи згодом ті ж газети «Молва», «Объединение», «Вечерние огни» констатували, що в українських колах після періоду суму знову починається підйом настрою і життєдіяльності. «Відкритою політичною діяльністю українці в Києві, звісно, не займаються, — писали «Вечерние огни», — але «Українбанк», «Дніпросоюз» та ін. кооперативи перетворились на маленькі клуби, де українці збираються, балакають на рідній мові і обговорюють політичні і громадські новини. Велику увагу українці приділяють релігійним питанням»³⁸.

Російське громадське й культурно-мистецьке життя після того, як місто пережило напад більшовиків, поступово занепадало. Припинили вихід газети «Киевский курьер» та «Объединение», місто залишали відомі актори, співаки, театральні режисери. Вийхав до Харкова цирк «Чинізеллі». Натомість, в жовтні-листопаді активізувалося українське культурне життя. 23 листопада був відкритий сезон колективом драматичних акторів колишнього Державного театру, який тепер називався театр ім. Т. Шевченка. Його очолили режисери О. Загаров та Г. Юра, серед акторів були Г. Борисоглібська, В. Барвінок, Л.Гаккебуш, Н. Дорошенко, А. Залевська, М. Заньковецька та ін. Театр відновив свій попередній класичний репертуар³⁹.

За ініціативи оперних співаків склався Український вокальний ансамбль на чолі з К.Стеценком, який складався з хору (15 осіб) та кобзарської капели (6 осіб). Зразком для нього слугувала Державна капела О.Кошиця, створена за Директорії для поширення й пропагування українського мистецтва. В репертуарі переважали твори українських композиторів, в кобзарської капели — думи, марші, кантати. Ансамбль збирався вести концертну діяльність, а згодом також планувалася подорож до Західної Європи.

Яскравою громадською акцією став концерт на користь безробітних українських акторів, влаштований 21 листопада

³⁸ Вечерние огни. — 1919. — 12 (25) октябрю.

³⁹ Слово. — 1919. — 17 (30 листопада).

Всеукраїнською профспілкою діячів театрального мистецтва. Диригентом виступав В. Верховинець, конферансьє — Л. Курбас. У першому відділенні відбулась вистава «Гетьман Дорошенко». У другому був запланований концерт артистів опери та вокального ансамблю, який довелося скоротити через те, що відключили світло. 23 листопада у залі Коопцентру відбувся другий концерт вокального ансамблю, який пройшов з великим успіхом. 5 грудня артистичними силами був влаштований вечір пам'яті Т. Шевченка.

Продовжували діяти українські видавництва. Зокрема, товариство «Друкарь» випустило серію з 10 малюнків відомих українських художників на поштових картках, які були надруковані у Бельгії. Під редакцією В. Модзалевського, за участю К. Широцького, М. Біляшівського, Д. Щербаківського готувалося 2-х томне велике видання «Український старовинний портрет». Воно містило вступну розвідку з історії українського портретного живопису, 200 репродукцій портретів, короткі статті-біографії до кожного з них⁴⁰. 18 листопада був затверджений статут кооперативного видавничого товариства «Культура», яке спеціалізувалося на виданні підручників, а також шкільного приладдя, малюнків, іграшок для потреб української школи⁴¹.

У кінцевому підсумку зазначимо, що українці разом з усіма мешканцями Києва вітали Добровольчу армію як визволительку від більшовиків, але зважаючи на ідеологію та політичний курс білої влади, не стали її прихильниками. Політику білих вони оцінювали цілком об'єктивно, тому ілюзії щодо неї швидко розвіялися. Українці Києва змогли протиставити відверто антиукраїнському режимові громадську ініціативу, завдяки якій українське життя у місті тривало. Звичайно, про політичну діяльність, пропагандистські акції не могло бути й мови, національне життя обмежувалося культурно-освітньою сферою. Свою доволі активну громадську роботу українські кола спрямували на підтримку освіти й культури, яким політика білої влади загрожувала занепадом.

⁴⁰ Промінь. — 1919. — 1 (14) листопада.

⁴¹ Слово. — 1919. — 9 (22) листопада.

Олена Бойко

Завдяки цьому українська освіта утримувалася на громадські кошти, діяли видавництва, театри, хорові колективи тощо. За часів революції певні трансформації відбулися у суспільній свідомості. Національні домагання українців частина російської громадськості тепер вважала цілком справедливими.

Роман Тимченко

Соціально-економічна політика ЗУНР (ЗОУНР)

Закінчення Першої світової війни, революційні події в Європі дали можливість західноукраїнському населенню створити в листопаді 1918 р. власну незалежну державу. Однак на шляху до своєї омріяної мети вони зустріли серйозний опір поляків, які вважали Східну Галичину своєю невід'ємною частиною й нізащо не хотіли поступатися цими землями. У результаті добре підготовленої й раптової військової акції спочатку у Львові, а згодом в інших містах і селах Галичини було встановлено українську владу. Щоправда на перших порах у галицьких політиків переважали думки не самостійницького, а автономного спрямування, і тільки зрозумівши хибність своїх орієнтирів вони стали на шлях незалежності й соборності. Одразу ж після створення Західно-Української Народної Республіки українці зустріли чимало проблем, які потребували швидкого вирішення в умовах військового конфлікту з Польщею. Одними з основних були соціально-економічні, оскільки держава перебувала у розрусі, спричиненій військовими діями на її території в роки Першої світової війни

Таким чином, мета нашого дослідження полягає в аналізі основних соціальних і економічних перетворень УНРади й Державного Секретаріату ЗУНР від її утворення у листопаді 1918 р. до відступу УГА за річку Збруч.

Вивченням даного питання займалися як діаспорні вчені — С. Ярославин, М. Стахів, М. Чубатий¹, так і сучасні українські

¹ *Ярославин С.* Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 роках. — Філадельфія, 1956; *Стахів М.* Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. — Т. 3–5. — Скрантон, 1959–1961; *Чубатий М.* Державний лад Західної області Української Народної Республіки. — Львів, 1921.

Роман Гимченко

дослідники. Серед них слід виділити М. Литвина й К. Науменка, О. Павлишина та Б. Тищика².

Листопадова революція, що ознаменувала створення ЗУНР, поставила на порядок денний одну важливу проблему — соціально-економічну. Забезпечення продуктами харчування, проведення аграрної та соціальних реформ, відбудови промисловості й житла після Першої світової війни вимагали від українських політиків швидких, а головне, в умовах українсько-польського протистояння, безпомилкових дій.

Ще напередодні повстання 29 жовтня у Львові було створено Центральне бюро УНРади на чолі з Р. Перфецьким та Харчовий уряд, головою якого став С. Федак. Останній мав займатися забезпеченням державних, освітніх і лікувальних установ продуктами харчування³. УНРада закликала утворювати повітові харчові комітети, які б перейняли на себе функції повітових урядів, та проголосила Легіон Січових Стрільців за основу національних збройних сил⁴.

Для покращення фінансової ситуації ЗУНР галицькі політики реорганізували Крайову дирекцію скарбу, у складі яких перебували Скарбова сторожа, Скарбова митниця, Державний касир і Державний контролер. Головна організація знаходилася в Тернополі, а осередки діяли і в інших містах (Дирекції скарбів округів). Державні контролери повинні були стежити за розподілом коштів по зарплатах службовців та наглядати за діяльністю державних комісарів.

Згодом, 3 грудня 1918 р., Державний Секретаріат фінансів підпорядкував Дирекцію скарбів округів владі повітових комісаріатів, у Станіславові розпочалася реформація його структури.

² Литвин М. Р., Науменко К. С. Історія ЗУНР . — Львів, 1995; Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР// Україна: культурна спадщина, національна свідомість і державність. — Вип.6. — Львів,2000. — С. 170–183; Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. — Львів, 2005.

³ Діло. — 1918. — 30 жовтня

⁴ Українське слово. — 1918. — 30 жовтня; Діло. — 1918. — 31 жовтня

Це міністерство поділили на кілька відділів⁵. Діяли секції безпосередніх податків та державних монополій⁶. Об'єднаному Державному Секретаріатові фінансів та торгівлі підлягали також митні уряди, так звана Скарбова сторожа, та уряди мір і ваги. Особова ж секція відала призначеннями на посади службовців усіх підпорядкованих органів⁷.

Для покращення економічного становища ЗУНР і налагодження товарообміну між Галичиною й Наддніпряниною було призначено «головноуповноваженого для постачання», якого вимагав Державний Секретаріат⁸. Ним став Р. Трохименко. 16 січня на «перешивку вузькоколіїних рейкових шляхів Галичини» виділено 5 мільйонів гривень⁹, а постановою Ради Народних Міністрів 22 лютого ще 10 мільйонів¹⁰. Цього ж місяця для галичан через УНРаду було передано 7 млн карбованців на продовольчі справи¹¹. 18 січня на організацію свята злуки — 100 тисяч карбованців¹². А 13 лютого уряд УНР прийняв постанову про асигнування 22 мільйонів гривень для видачі допомоги українським культурним організаціям Галичини¹³. У кінці лютого для держсекретаріату шляхів Галичини асигновано 17 млн гривень на експлуатацію залізниць, заготівлю палива й металу¹⁴. 13 березня 1919 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову

⁵ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Зах. Укр. Нар. Республіки. — Станіславів, 1918. — С. 11.

⁶ Чубатий М. Вказ. праця. — С. 38.

⁷ Ярославин С. Вказ. праця. — С. 118.

⁸ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 9зв, 10.

⁹ Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. — 1919. — 25 липня. — Вип. 26. — С. 191

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 282. — Арк. 1–4.

¹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2 т., 3 ч. — К., 2006. — Т. 1. — С. 220.

¹² Литвин М. Україно-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998. — С. 303.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 87зв.

¹⁴ Там само. — Спр. 281. — Арк. 1.

про асигнування в розпорядження Ради державних секретарів ЗУНР 80 млн гривень на видачу категоріям державних службовців одноразової допомоги на дорожнечу¹⁵. За повідомленням газети «Нове життя» станом на 1 березня 1919 р. до Галичини прибуло 123 вагони борошна, 14 збіжжя, 123 цукру і 10 з іншими продуктами¹⁶. Лише за тиждень від 1 по 8 березня надійшло 262 вагони збіжжя, муки та цукру, з них 76 вагонів частково розділені між повітовими управами, а 168 ще стояли на залізницях¹⁷. Наступного тижня з Наддніпрянщини передано ще 193 вагони харчів¹⁸.

З 16 по 23 березня 1919 р. урядом УНР передано «збіжжя, муки і цукру 114 вагонів; в магазинах зложено — 84 ваг., спеціальних військових транспортів пройшло по 23 марта — 181 вагонів. Позаяк до 16 березня населенню передано — 490 ваг., то загальна кількість ввезених до Галичини харчів різного рода досягне — 1168 вагонів або — 11.685.000 клг.»¹⁹, — повідомляло «Нове життя» від 3 квітня 1919 р. Газета «Република» зазначила, що до Галичини з Наддніпрянщини на початок квітня надійшло 1243 вагони продукції. Серед них 730 цукру, 213 борошна, 223 збіжжя й 127 інших харчів²⁰. До того ж щомісячно уряд УНР надавав грошову допомогу в розмірі одного мільйона гривень.

Допомога, яка передбачалася Директорією для Західної України була цілком пристойною, але галичани були обурені значно меншою за обіцяну їй кількістю. Зокрема, про це свідчать слова голови Державного Секретаріату С. Голубовича: «Коли Українська Державність знаходиться в незвичайно скрутнім положенню, а з трьох боків наступає ворог, придніпрянські братя відмовляють ественної помочи грошової, до якої первісно

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 267. — Арк. 1.

¹⁶ Нове життя. — 1919. — 5 березня.

¹⁷ Там само. — 16 березня.

¹⁸ Там само. — 21 березня.

¹⁹ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. — Івано-Франківськ, 2005. — Т. 3., Кн. 1. — С. 89.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3505. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 113.

зобов'язалися без дальших застережень та умов»²¹. На жаль, через відсутність відповідних бухгалтерських документів ми не спроможні встановити її конкретну кількість, а вірити законопроектам Директорії не слід, оскільки в умовах громадянської війни й численних грабежів вона могла не доходити до місця призначення.

Для запровадження жорсткого регулювання у сфері економіки й поповнення державної скарбниці було монополізовано продаж зерна, хлібопекарських виробів, великої й малої рогатої худоби, свиней, картоплі, шкіри, цигарок, спирту, соди, цукру, сірників, а також встановлено мито й монополні оплати на реалізацію тютюнових виробів, солі й пороху. Зокрема, розпорядження Державного Секретаріату фінансів від 1 грудня 1918 р. забороняло без дозволу продавати тютюнові вироби. Концесія терміном на три місяці в місцевостях з населенням понад десять тисяч мешканців коштувала підприємцеві 500 корон, від п'яти до десяти тисяч — 400, в інших — по 300. Тільки за тютюн уряд хотів отримати близько 100 млн корон річного доходу²². 15 квітня встановлювалася державна монополія на заготівлю хліба й фуражу, тверді ціни на сільськогосподарські товари та вилучення лишків продукції. З метою ефективного впровадження в життя даної постанови створили при харчових управах продовольчі загони під командуванням воєнних старшин. Вони повинні були об'їхати всі двори й села дотичного округу та вилучити, за винятком необхідного мінімуму, усі залишки продуктів²³. Норма необхідного продовольства для держави дорівнювала половині пайка стрільця польової армії, а решту збіжжя забирали за певну плату²⁴. Однак ціни на продукти, встановлені воєнною управою, часто були дуже низькими, що звісно викли-

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3505. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 260.

²² *Павлишин О.* Фінансова система та грошовий обіг у Західно—Українській Народній Республіці // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 2005. — С. 347.

²³ Вісник Державного секретаріату військових справ. — 1919. — Вип.10. — С. 5.

²⁴ Там само.

кало незадоволення. Багато промислових товарів взагалі не потрапляло в продаж, а йшло на потреби УГА. Крім того, на селян встановлювалася підводна повинність, що зобов'язувала їх перевозити військо разом з фуражем. Часто воєнна влада зловживала становищем і використовувала свої права без стратегічних потреб. Тому 16 березня Державний Секретаріат військових справ змушений був регламентувати підводну повинність та встановити умови її оплати.

Загалом, централізація економіки проводилася з метою забезпечення усім необхідним армії й населення. Восени 1918 р. західноукраїнська влада одержавила всі склади та запаси продовольчих і товарів першої необхідності, а колишнім власникам виплатила компенсацію²⁵. Тепер населення отримало можливість купувати товари через відкриті державні магазини. Незважаючи на це, уже взимку відчувалася нестача харчів, особливо борошна й цукру, оскільки через Галичину проходив нескінченний потік колишніх військовополонених, яких треба було нагодувати, а також через грабежі та захворювання. Тому навесні 1919 р. уряд ЗУНР змушений був піти на принциповий крок — введення двох пісних днів: у середу й п'ятницю заборонялося продавати і вживати м'яса. Порушників чекав або штраф до 5 тисяч гривень, або арешт до 6 місяців²⁶. Аби зменшити витрати зерна, влада не дозволяла випікання хлібу без обов'язкового вмісту різноманітних домішок, частіше картоплі та цукру²⁷.

21 лютого 1919 р. була прийнята постанова Державного Секретаріату землеробства і внутрішніх справ про примусовий обробіток землі. «Всі ґрунти, пригожі для рільничої культури мають бути управлені і нікому не вільно лишати придатного до культури ґрунту облогом»²⁸. Землі, які залишили поміщики

²⁵ *Тицик Б.Й.* Вказ праця. — С. 253.

²⁶ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 8. — 30 цвітня. — С. 57.

²⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали: у 5 т. — Т. 2. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 341–342.

²⁸ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 3. — 2 марта. — С. 18.

або селяни, держава через спеціальні повітові чи громадські комісії передавала орендарям для обробітку. Вони, у свою чергу, сплачували відповідний чинш. Передбачалося покарання у вигляді арешту до шести місяців і штрафу до 50 тисяч корон тим, хто перехоував пригожі для обробітку землі, насіння, живий і мертвий інвентар²⁹. Такі вимушені заходи були направлені, у першу чергу, на відбудову сільського господарства після Першої світової війни, так і для забезпечення населення, особливо армії, продовольством. Та вони не принесли бажаного результату, оскільки час збирання врожаю припав на відступ УГА за Збруч до Наддніпрянщини.

Важливим для Галичини було вирішення аграрного питання. Недарма у листопаді 1918 р. заступник державного секретаря закордонних справ М. Лозинський у передовій статті газети «Діло» виклав свої судження стосовно існування державності в Галичині й проведення в ній земельної реформи, яка вважалася «найголовнішою журою нашої державної влади». На його думку, з великого землеволодіння необхідно утворити «земельний фонд Народної Республіки, яким мають бути заспокоєні земельні потреби селянства». Установчі збори повинні вирішити способи управління цим фондом³⁰. Проведенням же аграрної реформи ЗУНР мав займатися Державний Секретаріат земельних справ. Однак УНРада так і не змогла швидко провести перетворення на селі. Уряд ЗУНР прискіпливо ставився до цієї проблеми: не погоджувався із засадами земельного закону Директорії УНР, створив спеціальну комісію, виробив декілька законопроектів, які неодноразово обговорювалися на сесіях УНРади.

Нарешті 14 квітня, після тривалих дискусій в УНРаді, ухвалили Закон про земельну реформу, який лише 8 травня був опублікований у газеті «Републіка»³¹. Член Виділу УНРади

²⁹ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 3. — 2 марта. — С. 19.

³⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали: у 5 т. — Т.1. — Івано-Франківськ, 2001. — С.443.

³¹ Републіка. — 1919. — 8 травня.

А. Горбачевський зазначив, що він «є вислідом взаємного порозуміння, компромісу всіх партій, які може з забезпеченням партійних інтересів згодилися для загального добра на деякі уступки»³². Головною його ідеєю було вивласнення великої земельної власності та наділення нею мало- й безземельних селян. Фактично західноукраїнська влада як не поспішала з його прийняттям, так і тягнула з оприлюдненням.

За реформою у земельний фонд ЗОУНР конфіскації підлягали поміщицькі, монастирські, церковні, єпископські, ерекціональні та фундаційні землі, набуті власниками з метою спекуляції, не оброблювальні й ті, що перевищують зазначені площі. Живий і мертвий інвентар, що належав до певного наділу мав також бути вилученим, на відміну від предметів домашнього вжитку, одягу тощо. Це пов'язано з подальшим раціональним використанням землі, яка могла залишитися без обробітку. Конфіскації без відшкодування підпадали домени колишньої Габсбурзької імперії, домени власників, які зі зброєю боролися проти державності ЗОУНР, землі, набуті на спекуляціях та отримані під час війн 1914–1919 рр. Ліси ж переходили у власність держави, а водойми належали громадам, за винятком судноплавних річок. Пасовища й полонини теж ставали володінням селян.

У першу чергу передбачалося наділення землею жовнірів-рільників ЗОУНР, що «в її обороні проливали свою кров, або наслідком війни іншим чином стали неспосібними до праці, вдовиці і сироти по них, як також інші жертви сеї або все-світньої війни та прочих безземельних і малоземельних рільників». Даний розподіл відкладався на невизначений термін і не міг розпочатися «перед закінченням війни і поворотом жовнірів до бранців домів». Особи, покарані за дезертирство та ухиляння від служби в армії, за злочини проти держави та співучасть у них, а також громадяни інших держав права на отримання конфіскованої землі не мали. Частина наділів фонду залишалася

³² Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — С. 200.

для «громадського господарства держави, громад або загально корисних економічних, культурних і добродійних заведень (потреб — *Р.Т.*) для творення вірцевих господарств, рільничих шкіл, промислових, просвітних, добродійних і загально корисних завдань». Питання відшкодування, розмір і спосіб оплати з приводу конфіскованих земель мав вирішити майбутній Сойм ЗОУНР.

Водночас окремих параграф попереджав селян, що «за самовільний захват, ділення вивласнених на основі сього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентарю і земних плодів, оскільки не становить вчинків, підлягаючих під карний закон, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, з котрою може бути получена грошева кара до 10000 корон. Крім того має бути опечена утрата права на наділ землі».

На жаль, ухвалений земельний закон не був реалізований, оскільки Сойм так і не вдалося скликати через військові дії, а невдовзі уряд і армія ЗУНР залишили Галичину й перейшли на територію Наддніпрянщини.

Селяни, що були незадоволені повільним впровадженням реформи, самочинно ділили землю. Ця політика іноді підтримувалася стрільцями УГА³³. Так у Яворівському повіті на селянських сходах вирішили давати по 15 моргів землі українцям, що служили у війську, а іншим по 4.³⁴ Місцевій владі УНРада надала право ув'язнювати на 6 місяців або штрафувати на суму 10 тисяч корон за самовільне захоплення земель, однак і це не дало позитивного результату. Таке нетерпіння пов'язане з важким становищем селянства, що потерпало від військових дій, безкінечних ревізій та голоду. Зокрема про це свідчить лист від жителів с. Бортники Тлумацького повіту до газети «Республіканець»: «Біля нас крайня біда. Нема що їсти, нема що і де засіяти і не маємо грошей на закупно харчів»³⁵. Бродівська повітова національна рада 25 березня повідомляла уряд, що повіт ви-

³³ *Васюта І.К.* Галицько-волинське село між світовими війнами: монографія. — Львів, 2010. — С. 154.

³⁴ Тищик Б. Назв. праця. — С. 246.

³⁵ Республіканець. — 1919. — 17 квітня.

Роман Гимченко

мирає від голоду³⁶. Із Тернопільщини 1 квітня також надійшла скарга: «Ми всі мешканці громади Дітківці естесьмо дуже бідні [...] всі наші господарства в часі австрійської війни знищені [...], не маємо куска хліба, ані картоплі [...], не осталося ні одної хати...»³⁷. Аналогічні претензії надходили й з інших повітів.

Поряд із цим лідери ЗУНР не поспішали проводити й реформування помисловості. Вони так і не наважилися націоналізувати підприємства, шахти та нафтові родовища, хоча й взяли їх під контроль Державного Секретаріату з публічних робіт. Під облік потрапили й усі приватні запаси будівельних матеріалів, необхідні для відновлення краю, а також ліси. Тепер власникам за вирубку держава платила певне відшкодування, а сім'ям військових і бідним відпускала дерево безкоштовно. У Дрогобичі створили спеціальний комісаріат, що мав встановити контроль над видобутком нафти. 12 квітня юридично був оформлений перехід на 8 годинний робочий день³⁸. Цього ж дня УНРада прийняла постанову про святкування Першого травня як дня міжнародної солідарності трудящих³⁹.

Нову українську валюту (гривню) західноукраїнські політики також не хотіли впроваджувати. Хоча на рівні певних територіальних одиниць західноукраїнської республіки вона була в обігу вже починаючи з січня 1919 р. (Самбір, Камінка Струмилова). Однак брак грошей і проголошення урядом Австрії проведення обміну коронованих асигнацій на штемпельовані приводило до знецінювання валюти на території інших держав і змінило позицію Державного Секретаріату⁴⁰. 4 квітня УНРада ухвалила рішення про впровадження гривні. Офіційний її курс рівнявся по вартості одній короні, а один карбованець двом гривням або двом коронам, насправді ж реальна її вартість

³⁶ ДАЛО. — Ф. 129. — Оп. 2. — Спр. 1441. — Арк. 2.

³⁷ Там само. — Арк. 7.

³⁸ Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 8. — 30 цвітня. — С. 59.

³⁹ Там само. — 1919. — Вип. 8. — 30 цвітня. — С. 63.

⁴⁰ Нове життя. — 1919. — 16 марта.

була нижчою й дорівнювала 80 сотиків. Населення з недовірою поставилося до нової валюти, оскільки податки в державі платилися коронами, чиновники отримували заробітну плату також в коронах. Крім того, в обігу ходили лише купюри в 2000, 1000, 500 і 100 грн, а дрібних, необхідних для роздрібно́ї торгівлі, взагалі не було. З часом у західноукраїнських містах почали друкувати гроші менших номіналів: у Станіславові — 5 грн, Золочеві — 5 і 10, Тернополі — 2, 10, 20 і 50, Бродах — 1, 2, 5, 10, і 25⁴¹. Лише 2 травня було підписано урядовий звіт про друк грошових знаків номіналом 1, 5 і 10 гривень, а також 10 і 25 карбованців⁴².

Отже, незважаючи на поступове зближення фінансово-економічних структур УНР і ЗОУНР до повного злиття так і не дійшло. Гривня не стала основною валютою в Західній області, населення продовжувало користуватися австрійськими коронами, яким було більше довіри, ніж українській валюті.

Весною 1919 р. галицький уряд провів ряд важливих реформ для підвищення власного рейтингу серед населення. 9 березня було звільнено всіх інтернованих римо-католицьких священників. Наступного дня Виділ УНРади оголосив амністію політичним в'язням, засудженим до 1 листопада 1918 р. за державну зраду, образу імператора, бунтарство, шпіонаж, участь у таємних товариствах⁴³. 8 квітня був прийнятий закон про громадянство: «Особи, як в часі оповіщення сього закону мають право своїни в одній з громад Західної Области Української Народної Республіки є горожанами (громадянами — Р.Т.) Української Народної Республіки». Громадяни Наддніпрянської України ставали також громадянами ЗОУНР. Служити ж в державних установах дозволялося лише після прийняття відповідної присяги. «Чужинці», які не бажали жити в новій державі, мали право покинути територію

⁴¹ Гнатюшак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. — Клівленд, 1974. — С. 60–61.

⁴² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. — Т. 3., Кн. 1. — С. 100.

⁴³ Републіка. — 1919. — 16 марта.

ЗУНР⁴⁴. На жаль, більшість реформ були проведені надто пізно, уряд ЗОУНР втратив дорожочінний час, а соціальна напруга зростала, про що свідчить діяльність опозиційного Селянсько-Робітничого Союзу (СРС), а також Дрогобицьке повстання 14–15 квітня 1919 р. проти повітової ради, придушене військами ЗОУНР.

Отже, західноукраїнський політикум, прийшовши до влади, одразу зустрівся з великою кількістю проблем: боротьбою із зовнішніми ворогами, розрухою, залишеною внаслідок Світової війни, і необхідністю соціально-економічних змін з метою залучення на свій бік більшості населення. Будучи вихованими в умовах конституційної монархії, влада ЗУНР планомірно намагалася реформувати економіку й впровадити в життя соціальні зміни. Однак найважливіші питання, що турбували революційне суспільство — вирішення аграрного питання для селян і введення прийнятних норм праці на заводах для робітників так і не були виконані. Земельний закон, хоч і був прийнятий, але залишився на шляху до реалізації, що мали остаточно ухвалити Сойм, який так і не зібрався. Наполовину вирішені проблеми в галузі промисловості. Діяльність СРС, селянські грабежі панських маєтків свідчать про часткове невдоволення населення політикою УНРади. Попри це, вона користувалася великою популярністю серед населення і армії на відміну від влади УНР у Наддніпрянщині і намагалася демократично вирішити всі економічні і соціальні питання.

⁴⁴ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип.9. — 5 мая. — С. 69.

Ярослав Файзулін

**Всеукраїнський Центральний
Повстанський Комітет 1921 року:
з історії агентурно-оперативної розробки
органів ВУЧК**

Антибільшовицький повстанський рух в УСРР у 1921 р. залишався потужним фактором суспільно-політичного життя. Представники української інтелігенції, національно свідомого селянства та робітники активно протидіяли всім спробам більшовиків стабілізувати своє становище в Україні. Вони створювали та брали участь в партизанських загонах і повстанських організаціях, що проявляли особливу активність весною-влітку 1921 р. Для того, щоб впоратися із таким непростим явищем як повстанство радянська влада змушена була витратити чимало часу та зусиль.

Історія антибільшовицького повстанства 1921 р. дотепер залишається однією із найменш вивчених сторінок Української революції, викликаючи палкі дискусії серед науковців. Це в повній мірі стосується виникнення та діяльності Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету у 1921 р., що був одним із центрів керівництва повстанськими силами в УСРР, а також його ліквідації радянськими органами держбезпеки. Представлені в українській історіографії відомості часто є дискусійними, а то й суперечливими, потребують критичного аналізу із залученням нових документальних джерел.

Окремі згадки про викриття та ліквідацію ВУЦПК радянськими органами держбезпеки зустрічаємо в радянській історіографії, зрозуміло в контексті «героїчної боротьби» офіційної

влади з «петлюрівським політичним бандитизмом»¹. Добре наповнені з огляду фактажу, адже ті мали доступ до архівів не лише органів влади, але й спецслужб, праці радянських істориків містять суттєві концептуальні помилки. Головна з яких, це те, що діяльність антибільшовицьких організацій висвітлювалася тенденційно в негативному світлі.

Суттєві зрушення в історіографії проблеми відбулися за часів незалежності України й були пов'язані передусім із розсекреченням документальних матеріалів радянських органів держбезпеки. Їх активно використовують сучасні дослідники, які займаються вивченням історії повстанського руху в Україні — В. Василенко, В. Сідак, І. Срібняк, А. Стегній, О. Шатайло та ін.²

¹ *Козельський Б.* Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство) — Х.: Державне видавництво України, 1927. — 148 с. *Ейдман Р., Какурін Н.* Громадянська війна на Україні / За ред. В. Чубаря. — Х. 1928. — 71 с. *Премислер И.* Разгром бандитизма на Украине (1921) // Военно-исторический журнал. — 1940. — № 9. — С. 34–44. *Лихолот А.* Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). — М., 1954. — 655 с. *Залевський А.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 роки) // Український історичний журнал. — 1959. — № 4. — С. 90–98. *Римаренко Ю.* З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921–1922 рр.) // Український історичний журнал. — 1965. — № 12. — С. 111–114. *Кучер О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. — Х.: Вид-во Харківського університету, 1971. — 170 с.; *Голишков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1986. — 397 с.

² *Василенко В.* Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2008. — Ч. 1–2 (30/31). — С. 138–196; *Сідак В.* Партизансько-Повстанський Штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис. — К.: Інститут підготовки кадрів СБУ, Інститут історії НАН України, 1995. — 66 с.; *Сідак В.* Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія / Інститут історії України НАН України. — К.: ВД «Альтернативи». — 1998. — 320 с.; *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — №5. — С. 107–120. *Стегній П.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — Кременчук: Кременчуцький державний політехнічний інститут, 2000. — 187 с.; *Шатайло О.* Генерал Юрко Тютюнник. — Львів.: «Світ», 2000. — 144 с.

Метою запропонованої статті є спроба на основі нових документальних джерел висвітлити заходи радянських органів держбезпеки, пов'язані з викриттям та ліквідацією ВУЦПК. Принагідно відзначимо, що створення та діяльність цього загальноукраїнського повстанського центру автор детально розглянув в одній із попередніх своїх публікацій³. В їхню основу лягли документальні матеріали 17-томної архівно-кримінальної справи «ЦУПКОМ» Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

До середини квітня 1921 р. чекістські органи не мали жодної інформації не лише про існування на Київщині петлюрівських, але й будь-яких інших антибільшовицьких організацій. Про це зокрема стверджував голова Київської губчека Я. Лівшиц в «Доповіді про розробку і ліквідацію петлюрівських організацій на Київщині», підготовленій для очільника ВУЧК В. Манцева. Такий стан речей не міг не викликати занепокоєння чекістського керівництва, адже як відзначалося у згаданому документі: «Для Київської губернії, що завжди була центром петлюрівщини та іншої контрреволюції, для губернії наближеної до кордону відсутність будь-яких свідчень в губчека було більше, ніж ненормальним»⁴.

Керівництво Київської губчека ухвалило рішення посилити діяльність із викриття «контрреволюції». Було вжито низку відповідних заходів: проведено детальний аналіз особового складу таємно-оперативного відділу; реорганізовано групу, що займалася справами «контрреволюції» (робота щодо політичних партій була передана до компетенції новоствореної спеціальної групи); на посаду завідувача таємно-оперативного відділу призначено Капустянського (всі матеріали, що мали хоч якесь відношення до «контрреволюції» передавалися спочатку йому, а вже потім використовувалися в оперативній роботі); посилено

³ *Файзулін Я.* Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет // Проблеми вивчення історії Української революції. — 2012. — № 7. — С. 263–285.

⁴ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 6.

пошуковий та розвідувальний напрямки; паралельно здійснювався підбір таємних інформаторів з метою налагодження «внутрішнього інформування». Незважаючи на широкий комплекс вжитих заходів, реальних наслідків вони майже не принесли. Чекісти отримували розрізнені чутки про посилення активності в українських колах, підготовку руху, який очолює невідомий комітет, але не більше того⁵.

На слід підпільних організацій Київській губчека вдалося натрапити завдяки зраді одного з членів ВУЦПК, уповноваженого з військових справ О. Грудницького. На той час — член партії українських соціал-демократів (незалежників) та студент юридичного факультету Інституту народної освіти. До складу ВУЦПК він потрапив завдяки рекомендації свого шурика Максименка, який познайомив його з головою організації І. Чепілком. Одним із визначальних факторів, що вплинули на призначення О. Грудницького військовим уповноваженим було його особисте знайомство з відомим на Київщині повстанським отаманом Ю. Мордалевичем та досвід підпільної роботи.

І. Чепілко доручив О. Грудницькому зв'язатися з Ю. Мордалевичем і через нього вести об'єднання повстанських загонів в північній частині Київського повіту, підпорядковувати їх ВУЦПК. Отримавши відповідний мандат, Грудницький виїхав в розташування Ю. Мордалевича. Зустрівшись з отаманом, запропонував йому очолити Північну повстанську групу, що охоплювала район трикутника Бородянка-Коростень-Фастів. Той погодився і надіслав до І. Чепілка свого помічника П. Козловського. Він повідомив, що отаман є прихильником унерівського руху, користується великим авторитетом серед населення, закладає по селах підпільні «двійки» та «трійки», а також передав повстанські відозви за 1920 рік та брошуру Мордалевича «Наші змагання». Нині її оригінал зберігається в Державному архіві Київської області. Погодившись перейти в підпорядкування ВУЦПК, Ю. Мордалевич просив підтримати його грішми, полі-

⁵ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 6–7.

тичними працівниками, деклараціями⁶. Таких ресурсів ВУЦПК не мав, а відтак реальної допомоги надати отаманові не міг. І. Чепілко лише передав Мордалевичу документ про його призначення командуючим Північною повстанською групою⁷.

За відсутності О. Грудницького в Києві, він, ймовірно, був обраний членом ВУЦПК та уповноваженим з військових справ на Лівобережжі. Однак нове призначення йому не подобалося, а відтак не поспішав братися за виконання покладених обов'язків. Натомість, Грудницький виїхав в район Бородянки, де доніс командирю 224 червоноармійського полку, що на одному з хуторів перебуває отаман Ю. Мордалевич зі своїм штабом та про заплановану зустріч з отаманом Ф. Артеменком (Орликом)⁸.

Червоноармійський загін оточив вказаний хутір за виключенням декількох побудов на околиці. Та, як виявилось, саме в них перебували повстанці. Опинившись на фланзі червоноармійців, вони обстріляли їх з кулемета й втекли скориставшись замішанням. В полон потрапив лише згадуваний П. Козловський. Той виїхав на зустріч червоноармійському загону, прийнявши його за повстанців отамана Ф. Артеменка. Крім того, було захоплено канцелярію штабу загону Ю. Мордалевича: накази, відозви і лист до селян в якому повідомлялося про призначення Ю. Мордалевича командуючим Північним повстанським фронтом⁹.

О. Грудницький був викликаний в повітовий ревком, а звідти його направили в Київську губчека, де зарахували на посаду таємного співробітника. Щоб довести свою відданість радянській владі він доносить на І. Чепілка, Ф. Наконечного та свого родича Максименка, повідомивши про їхній зв'язок із повстанцями. Завідувач таємно-оперативного відділу Київської губчека Капустянський підписав документи про проведення їхніх арешти. Та оперативні групи за вказаними адресами нікого не

⁶ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 3. — Арк. 14.

⁷ Там само. — Арк. 25, 72.

⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 73; — Т. 12. — Арк. 7.

⁹ Там само. — Т. 12. — Арк. 7.

виявили. Чекісти зрозуміли, що підпільників хтось попередив, але швидко встановити хто саме це зробив не вдалося¹⁰.

Про заплановані арешти І. Чепілка повідомив сам О. Грудницький. Під час допиту в ЧК він свідчив, що спочатку хотів видати чекістам всіх членів організації. З цією метою 15 квітня 1921 р. передав дружиною записку І. Чепілку в якій повідомляв про свій приїзд до Києва, просив зібрати всіх членів ВУЦПК для заслухання звіту. Та злякавшись, що буде викритий, 20 квітня Грудницький надіслав Чепілку іншу записку з інформаціями про захоплення Мордалевича, заплановані арешти членів ВУЦПК, закликав всіх втікати¹¹.

Провідники ВУЦПК переїхали до Ірпеня, де розташувалися в приватному будинку одного із членів організації. У цей же час Києвом прокотилася перша хвиля арештів. Тоді чекісти заарештували близько 100 осіб, запідозрених у причетності до повстанських організацій у т.ч. професора Остапенка й дружину І. Чепілка. Однак обшуки і допити затриманих суттєвих результатів не дали, встановити учасників ВУЦПК не вдалося¹².

Надалі викриття підпільних організацій керівництво Київської губчека вирішило здійснювати шляхом внутрішнього інформування, впроваджуючи таємних співробітників до їхнього складу. Роботу було розпочато з периферії. Спеціальна агентурно-інформативна група в складі таємних співробітників Грудницького, Рогаченка та Хименка вирушила за маршрутом Канів, Звенигородка, Умань. На місцях вони встановлювали зв'язки із прихильниками уенерівського руху, учасниками повстанських організацій, викриваючи їх. Члени цієї групи мали при собі фіктивні мандати Міністерства закордонних справ УНР, що були виготовлені в Київській губчека. Для того, щоб забезпечити групу від всіляких «випадковостей» її супроводжував уповноважений таємно-оперативного відділу Київської губчека Печеньов. Він зв'язувався із місцевими ЧК й особвідділами, інфор-

¹⁰ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 7.

¹¹ Там само. — Т. 3. — Арк. 76.

¹² Там само. — Т. 12. — Арк. 8.

муючи їх про діяльність цієї чекістської групи. Разом із вказаними сексотами подорожував досить відомий на той час український письменник Д. Боронило, якого чекісти використовували «в темну» — він насправді вірив у те, що встановлює контакти із повстанцями за завданням Уряду УНР¹³.

В Каневі агентурно-чекістська група виявила антибільшовицьку повстанську організацію на чолі з колишнім штабс-капітаном російської армії, вояком «Куреня смерті» Армії УНР В. Гончаром. Вона, ніби то, мала зв'язок із повстанськими організаціями в Звенигородському та Уманському повітах. В Звенигородському повіті було встановлено підпільну організацію в с. Росохватки, яку очолював «куркуль» К. Недзіловський, пов'язану з Уманською повстанською організацією. В Умані чекісти вийшли на слід Військової організації січових стрільців в 402 червоноармійському полку, що була осередком/«п'ятіркою» Військової організації Січових Стрільців в Другій київській школі «Червоних старшин». Уманська організація, за даними чекістів, мала зв'язок із ППШ та ВУЦПК, повстанськими отаманами Дерещуком і Заболотним, штабом 45-ї червоноармійської дивізії, співробітниками радянських органів та міліції¹⁴. Таким чином, зі звітів Київської губчека випливає наявність в Україні масштабної, добре організованої та структурованої підпільної антибільшовицької мережі, що складалася з декількох ланок: низових повстанських організацій та підпільних гуртків, загальноукраїнського військово-політичного центру в особі ВУЦПК та закордонних повстанських органів. Однак не виключено, що вся ця конструкція була продуктом уяви і активної діяльності самих чекістів, які штучно пов'язали між собою розрізнені підпільні групи, щоб продемонструвати вагомість та результативність своєї роботи.

Внутрішні інформатори ЧК активно працювали й в самому Києві. Наприклад, таємний співробітник Шевченко («Шукайвода») зв'язався з членами ВУЦПК Курдишем, Данишевським,

¹³ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 9.

¹⁴ Там само. — Арк. 10–13.

Шаповалом, Грудницьким, Оксаненком та ін. Сексот «Полийвода» встановив зв'язок із членом організації Рогаченком, а також виявив низку явочних квартир і прізвищ учасників повстанських організацій в Києві. Ще інший — Рукавішников налагодив контакт із членом ВУЦПК Нікіфоренком та дізнався прізвища деяких інших підпільників¹⁵.

Інформатор дорожньо-транспортної ЧК Виноградський (за іншими даними — Виноградов), маючи фіктивний мандат за підписом С. Петлюри, відвідав явочні квартири членів ВУЦПК М. Комаря і З. Коротюка. Від дружини Комаря він дізнався, що в Києві відбулися арешти, але більшість підпільників врятувалися завдяки зв'язкам в ЧК, а також про приїзд до міста посланця повстанців Херсонщини і Катеринославщини Зірки. М. Комар також розповів Виноградському, що члени ВУЦПК очікують на приїзд в Київ генерала О. Галкіна, який мав координувати військовими діями, а також про підготовку повстанського з'їзду на Чернігівщині, де мала бути визначена остаточна дата початку повстання і узгоджений план збройних виступів¹⁶.

У цей же час Єлизаветградська повітова ЧК отримала окремі дані про Військову Організацію Січових Стрільців (згодом — Українська Військова Організація) в Другій київській школі «червоних старшин» і її зв'язок із ВУЦПК. Член ВОСС Т. Шестак за завданням штабу КВО впродовж 24 березня – 11 травня 1921 р. відвідав Балту, Єлизаветград, Первомайськ, Умань, де підібрав 150–160 слухачів для навчання в Другій київській школі «червоних старшин».

В Єлизаветграді Т. Шестак зустрівся зі своїм товаришем С. Каріним-Даниленком, що був таємним співробітником місцевої ЧК (у майбутньому відомий чекістський керівник та борець з «контрреволюцією» в Західній Україні). В ході розмови Т. Шестак розповів про діяльність УВО та плани підготовки загального антибільшовицького повстання в Україні. Наголосивши, що сам встановлює зв'язок ВУЦПК з місцевими антибільшовицькими організаціями, збирає дані про їхню діяльність

¹⁵ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 14.

¹⁶ Там само. — Арк. 27.

та матеріальне забезпечення, а також розвідувальні дані про червоноармійські сили в різних місцевостях: дислокацію та райони обслуговування; чисельність; рід озброєння та забезпечення боеприпасами; політичні настрої серед червоноармійців; національність червоноармійців, співвідношення українців та росіян тощо. Суть розмови із Т. Шестаком С. Карін згодом детально викладе у своєму рапорті¹⁷.

Після повернення до Києва Т. Шестак продовжував підтримувати зв'язок із С. Каріним, неодноразово запрошував його долучитися до антибільшовицької боротьби. Чекісти вирішили використати цей зв'язок і 1 червня 1921 р. з Єлизаветграда в розпорядження Київської губчека виїхали сексоти Артем'єв та С. Карін. Із собою вони везли агентурні матеріали, які стосувалися УВО. С. Карін мав «влитися» до складу УВО й докладно інформувати чекістів про всі дії підпільників¹⁸.

6 червня 1921 р. в помешканні Другої київської школи «Червоних старшин» С. Карін зустрівся із Т. Шестаком, і як сам повідомляв, справив на нього гарне враження. У зведенні за цей день С. Карін відзначав, що в Києві діє ВУЦПК, який об'єднує всі існуючі підпільні організації України, дає їм інструкції, інформує про становище українських державних органів за кордоном та українського війська. Щодо самої УВО писав, що її очолює член Солом'янського райпарткому й лектор Другої київської школи «червоних старшин» О. Думін, організація побудована за принципом таємних п'ятірок і провідні позиції в ній займають галичани. Чекіст давав детальні характеристики відомих йому підпільників, описуючи їхню зовнішність, особливості характеру, ідеологічні переконання. Водночас, С. Карін закликав керівництво Київської губчека дотримуватися суворої конспірації, адже окремі члени київського повстанкому займали відповідальні посади в радянських установах й парткоммах і могли отримувати інформацію про роботу ЧК¹⁹.

¹⁷ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 17. — Арк. 1.

¹⁸ Там само. — Арк. 4.

¹⁹ Там само. — Арк. 3–9.

Щодо ідеології УВО С. Карін наголошував: «Політика за кордоном російських погоджувачів та капіталістів така, що вони всюди кричать, що фактично ніякого самостійництва такого масового в Україні не має, що там є тяжіння до єдиної великої Росії. Петлюрівці, а також представники бандитського повстанства хочуть показати, що нічого подібного, що повстання в Україні носять характер руху виключно національного, що в Україні не лише не задоволені окремі банди, а що тут проти існуючого устрою комуністів повстає вся маса і повстане проти всякого, хто наважиться йти по шляху об'єднання Росії»²⁰.

С. Карін настільки увійшов в довіру до провідників УВО, що його хотіли ввести до керівного складу організації. На запитання до Т. Шестака, чи можна вірити Каріну той відповідав: «Більше як мені!». Очікували лише на приїзд О. Думіна, який особисто приймав нових членів організації і відповідно мав зустрітися з Каріним. У той же час чекіст накопичував інформацію про всі зміни в УВО: про переміщення її членів, завдання, що перед ними ставилися, їхню безпосередню діяльність. Завдяки Каріну чекісти дізналися про тісні контакти київських підпільників із начальником Особвідділу Губертом. Зокрема й про те, що саме він повідомив члена УВО Залужного про вихід чекістів на слід підпільної організації в Другій київській школі «Червоних старшин». Це спричинило посилення конспірації в УВО, а відтак певні незручності для роботи таємних агентів губернської ЧК²¹. 18 червня 1921 р. С. Карін писав у доповідній на ім'я Я. Лівшица, що при такій дисципліні співробітників ЧК він знімає з себе відповідальність за подальший перебіг операції²².

На початку червня 1921 р. із Катеринослава в Київ прибула група чекістів для проведення арештів членів ВУЦПК, викритих внаслідок арешту отамана Зірки — уповноваженого ВУЦПК на Катеринославщині й Таврії. Задля недопущення паралелізму в роботі і зриву операції катеринославські чекісти мали підпоряд-

²⁰ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 17. — Арк. 7.

²¹ Там само. — Арк. 14.

²² Там само. — Арк. 16.

ковуватися керівництву Київської губчека. Привезені з Катеринослава матеріали нічого нового не встановлювали, але підтверджували інформацію наявну в Київській губчека. Крім того, значну цінність становив чекістський інформатор з Катеринослава О. Маслов, який налагодив контакт із головою ВУЦПК І. Чепілком. Згодом він дізнався імена багатьох членів ВУЦПК, місця їхнього проживання, а також місце знаходження повстанського штабу в Ірпені²³.

Чекістські дані, отримані від таємних співробітників, підтверджувалися також з інших джерел, зокрема інформаціями від закордонних органів радянських спецслужб, що ретельно відстежували ситуацію в середовищі української політичної еміграції в Польщі. Так, про діяльність УВО в Київській школі «Червоних старшин» йшлося в таємній телеграмі радянського дипломата Г. Чичеріна до Х. Раковського датованій 16 червня 1921 р. У ній вказувалося, що в Києві в книжковому магазині по Без'яківській вулиці (Книгоспілці) перебуває агент С. Петлюри І. Андрух (Авраменко), який має завдання налагоджувати зв'язок між закордонним центром і повстанцями. У цій же телеграмі відзначалося, що в Книгоспілці збираються українські офіцери, які складають основу підпільної петлюрівської організації²⁴.

Станом на початок червня 1921 р. керівництво Київської губчека завдяки плідній роботі агентури в деталях знало про всі дії та плани повстанців, а відтак мало змогу вживати заходів на випередження. Цю думку, зокрема, підтверджує доповідна записка начальника таємно-оперативного відділу Київської губчека Капустянського від 11 червня 1921 р., що була направлена на ім'я начальника таємно-оперативного управління ВУЧК Ю. Євдокимова. У ній вказувалося, що: 1) в районі західного кордону УСРР збираються повстанські загони для антибільшовицького походу; 2) 15 червня 1921 р. в Києві має розпочатися повстання проти більшовиків, описувався його детальний план; 3) в Другій Київській школі «червоних старшин» діє УВО з ініціативи якої

²³ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 28.

²⁴ Там само. — Т. 11. — Арк. 96.

відбувається гуртування повстанських сил в районі Трипілля. Разом з тим, Капустянський переконував, що він особисто вжив всіх заходів для забезпечення охорони стратегічних об'єктів в Києві та готовність радянських органів держбезпеки до відбиття нападу повстанців²⁵.

Реагуючи на доповідну Капустянського, Ю. Євдокимов розіслав 12 червня 1921 р. телеграми керівникам чекістських органів в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Симферополі, Бахмуті, Полтаві, Кременчуці, Олександрівську, Чернігові, Житомирі, Вінниці, начальнику особвідділу ХВО. У них повідомляв, що 15–20 червня 1921 р. має відбутися повстання проти радянської влади в УСРР із центром в Києві. Вимагав від них вжиття низки попереджувальних заходів: приведення в бойову готовність особового складу та посилення його харчування; взяття на особливий облік всіх «контрреволюційних елементів» і членів антибільшовицьких партій; вимагав від місцевих чекістів негайно інформувати керівництво ВУЧК про вжиті заходи²⁶.

Того ж таки 12 червня 1921 р. голова Київської губчека Я. Лівшиц телеграфував Ю. Євдокимову з приводу виявлених в Києві та околицях повстанських комітетів, відкладення антибільшовицького виступу на перші числа липня 1921 р., а також детально висвітлював плани повстання. За його словами, збройні виступи мали розпочатися одночасно по всій території Київської губернії (наймасштабніші в Уманському, Звенигородському і Бердичівському повітах). В самому Києві центром повстання повинен був стати Печерськ, де планувалося захоплення інженерних курсів, заводу «Арсенал», артилерійських складів. Разом з тим, наступ на Київ мали вести повстанські загони із району Трипілля²⁷.

Для оперативного ухвалення рішень при Київській губчека було скликано спеціальну «трійку» у складі В. Затонського, Я. Лівшица та Воронцова. Водночас, на оперативній нараді

²⁵ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 11. — Арк. 1–2 зв.

²⁶ Там само. — Арк. 12–14.

²⁷ Там само. — Арк. 25 зв.

керівників Київської губчека, дорожньо-транспортної ЧК і особливих відділів було ухвалено рішення: передати в розпорядження Київської губчека всі матеріали Особливого відділу КВО та дорожньо-транспортних ЧК, що стосувалися повстанського руху; призначити безпосереднім керівником оперативної розробки із викриття та ліквідації ВУЦПК начальника таємно-оперативного відділу Київської губчека Капустянського; привести в бойову готовність збройні сили губчека, Особвідділу КВО та дорожньо-транспортних ЧК; вранці 14 червня 1921 р. провести мобілізацію всіх співробітників таємно-оперативних частин і відділів вищеназваних органів держбезпеки під приводом «розвантаження від справ та заарештованих»; відкладати ліквідацію ВУЦПК до останнього, щоб виявити якомога більшу кількість активних учасників антибільшовицького підпілля²⁸.

Ці рішення невідкладно виконувалися. Свідченням цього є хоча б той факт, що 14 червня 1921 р. зі складу батальйону Київської губчека було мобілізовано і озброєно 100 «відповідальних працівників». Ще 75 осіб в розпорядження ЧК мобілізували місцеві партійні органи²⁹.

Оперативна робота з виявлення та ліквідації ВУЦПК проводилася під контролем загальносоюзного чекістського керівництва. Так, 15 червня 1921 р. Ю. Євдокимов інформував начальника таємно-оперативного управління ВЧК Менжинського про посилення роботи петлюрівців, проведення її за певним планом із дотриманням централізації, про створення в Києві Комітету Визволення України, який керує всіма повстанськими силами в Україні, має зв'язок із С. Петлюрою, отримує з-за кордону директиви і засоби для боротьби, а також про формування за кордоном збройних відділів та підготовку повстання з метою повалення радянської влади в Україні. Разом з тим, Ю. Євдокимов повідомляв, що час антибільшовицького виступу перенесено із 15–20 червня 1921 р. на середину липня, оскільки повстанці ще не мали належного озброєння і до того часу не було

²⁸ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 26.

²⁹ Там само. — Т. 11. — Арк. 34.

встановлено зв'язку з усіма повітовими повстанськими організаціями³⁰.

Ще 12 червня 1921 р. чекісти встановили контакт із отаманом Ю. Мордалевичем, змусивши його перейти на бік більшовиків. Отаману обіцялася особиста недоторканість і те, що проти нього не будуть вживатися політичні репресії. Він надіслав лист в якому висловлював прихильність до радвлади і осуджував петлюрівський рух. Київська окружна нарада і Реввійськрада КВО видали офіційну постанову про десятиденний термін добровільної явки отамана. 15 червня 1921 р. Ю. Мордалевич прибув до командира 132 бригади Зомберга і наступного дня у його супроводі приїхав до Києва. Після допиту, який чекісти планували використати для подальшого викриття підпілля, Ю. Мордалевич підписав відозву та відкриті листи до повстанців із закликами припиняти боротьбу та переходити на бік радянської влади³¹.

16 червня 1921 р. інформатор ЧК відвідав в Ірпені голову ВУЦПК І. Чепілка. Від нього отримав нову цінну інформацію про стан повстанських сил, плани повстання, діяльність підпільників у Білій Церкві та Холодному Яру, про повстанського отамана Т. Бесарабенка та його зв'язкових³².

Результати роботи чекістів з кожним днем збільшувалися, вони встановлювали нові організації та імена учасників підпілля. 18 червня 1921 р. голова Київської губчека у телеграмі Ю. Євдокимову передавав відомості про підпільну організацію Січових Стрільців в 402 більшовицькому полку в Умані, Канівську та Звенигородську підпільні організації, Бердичівський повітовий повстанком, Козятинську та Погребищанську підпільні організації та ін.³³

У зв'язку із появою в радянських газетах листа з розкаяннями Ю. Мордалевича та повідомлень про його перехід на бік

³⁰ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 11. — Арк. 21–23.

³¹ Там само. — Арк. 42.

³² Там само. — Арк. 81 зв.–82.

³³ Там само. — Арк. 58.

більшовиків відбулося засідання керівного органу ВУЦПК. Його учасники вирішили у триденний термін підготувати переїзд штабу ВУЦПК в Холодний Яр, не очікуючи на результати повстанського з'їзду в Білій Церкві³⁴.

Такі плани повстанців викликали занепокоєння чекістського керівництва, яке побоювалося втратити контроль над ВУЦПК та іншими повстанськими організаціями. Вони ухвалили рішення розпочати таємні арешти окремих учасників ВУЦПК, передовсім тих, що планували виїзд з Києва³⁵. Проводити масові переслідування учасників підпілля в цей час не було можливості, адже це дозволило б значній частині учасників підпілля втекти й уникнути відповідальності.

18 червня 1921 р. відбулися перші таємні арешти членів ВУЦПК. Проводилися вони в атмосфері абсолютної таємності з суворим дотриманням заходів конспірації. Про їх перебіг було поінформоване дуже обмежене коло співробітників ЧК. Арештованих перевозили в корпус президії Київської губчека вночі й розміщували в цілком ізольованих «одиначках» (їх 7 штук спеціально підготували напередодні), а для охорони відбиралися найбільш надійні та перевірені співробітники³⁶.

Чекістська засідка на квартирі члена ВУЦПК М. Комара захопила самого підпільника, його дружину Олену, Ю. Гриня та Н. Степанову³⁷. В ході допиту М. Комар зізнався у приналежності до ВУЦПК й почав давати свідчення. Зокрема, повідомив, що наступного дня в Київ повертається І. Чепілко, погодився написати таємну записку Ф. Наконечному із пропозицією зустрітися. Цим вповні скористалися чекісти і вже наступного дня Ф. Наконечний у супроводі чекістського сексота Маслова прийшов до будинку на вул. Інститутській, 22, де його було затримано. Участь в арешті брали особисто Я. Лівшиц та Капустянський. На квартирі останнього (за вказаною вище адресою) від-

³⁴ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 28.

³⁵ Там само. — Т. 11. — Арк. 59.

³⁶ Там само. — Т. 11. — Арк. 71; — Т. 12. — Арк. 29.

³⁷ Там само. — Т. 3. — Арк. 33.

бувся перший допит Ф. Наконечного. Він теж почав давати свідчення й погодився на співпрацю з органами. Зокрема, зізнався, що в нього в дома зберігається мандат від С. Петлюри, написав записку власниці квартири із проханням передати посланцем всі його речі, бо він, начебто, терміново виїжджає з міста³⁸.

Керівництво ВУЧК в Харкові побоювалося зриву оперативної розробки. 19 червня 1921 р. Ю. Євдокимов таємним розпорядженням вимагав від співробітників Київської губчека надати детальний план ліквідації ВУЦПК, висловлював побоювання, що зайвим затягуванням розробки та недостатньою конспірацією взагалі можна зірвати всю справу³⁹.

21 червня 1921 р чекісти провели в Ірпені операцію із затримання І. Чепілка та його племінника М. Бугая, при цьому використавши М. Комара. Він першим підійшов до І. Чепілка та розпочав розмову, а за ним наблизилися й чекісти. М. Бугай намагався втекти в ліс, на ходу дістаючи із кишені пістолет, однак був вбитий пострілом з револьвера⁴⁰. Голову ВУЦПК перевезли в будівлю Київської губчека, де в присутності В. Затонського відбувся його допит. І. Чепілко як і всі інші члени організації почав давати свідчення⁴¹.

За даними чекістів, після арештів низки провідників ВУЦПК відбулися зміни в складі його керівного органу. Його новими членами, ніби то, стали С. Махія, М. Суходольський, К. Бендрик і дружина Ю. Гриня, приват-доцент історико-філологічного факультету Київського університету Ю. Криницька⁴². За всіма ними було встановлене цілодобове зовнішнє стеження. Їхня діяльність обмежувалася спробами отримати хоч якусь інформацію про заарештованих, повідомити про арешти унерівські повстанські органи за кордоном.

³⁸ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 29–30.

³⁹ Там само. — Т. 11. — Арк. 76.

⁴⁰ Там само. — Т. 12. — Арк. 30–31.

⁴¹ Там само. — Т. 11. — Арк. 89.

⁴² Там само. — Т. 2. — Арк. 36–37.

Ф. Наконечний зумів передати із в'язниці записку Ф. Зайцю в якій повідомляв про свій арешт, попереджав підпільників про можливі провокації, називаючи зрадником А. Зірку⁴³. Член ВУЦПК К. Бендрик через зв'язкового із-за кордону Жидківського намагався передати інформацію про арешти в Києві Головному отаманові С. Петлюрі, просив і надалі підтримувати зв'язки із ВУЦПК й продовжувати організацію підпільної мережі в Україні⁴⁴. Вцілілі підпільники намагалися встановити зв'язок із співробітниками Київської губернської ЧК й звільнити заарештованих товаришів.

22 червня 1921 р. в ході наради в якій брали участь В. Затонський, Я. Лівшиц та Капустянський було затверджено остаточний план ліквідації ВУЦПК. Відповідні заходи мали одночасно проводитись по всій Київській губернії. Спеціальна чекістська група на чолі з Я. Лівшицом мала захопити учасників повстанського з'їзду в Білій Церкві. Контроль за проведенням оперативних заходів в Києві покладався на Капустянського. Тут мали відбутися арешти всіх членів ВУЦПК, зв'язкових і власників явочних квартир, їхніх посібників, а також окремих осіб у військових частинах. Передбачалося проведення оперативних заходів та захоплення учасників підпілля в Уманському, Канівському, Звенигородському, Бердичівському повітах, містечках Умані та Козятині⁴⁵.

22 червня 1921 р. Ю. Євдокимов телеграмою погодив план ліквідації ВУЦПК і повстанського підпілля, розроблений київськими чекістами. Однак зауважував, що деякі питання для нього й досі залишаються не з'ясованими: час початку операції, кількість членів УВО, що підлягають арешту тощо. Він в черговий раз наголосив, що підпілля потрібно знищити одним ударом і задіяти для цього всі наявні чекістські сили⁴⁶. Та вже за два дні Ю. Євдокимов надіслав керівникам Київської губчека нову теле-

⁴³ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 34; — Т. 3. — Арк. 54.

⁴⁴ Там само. — Т. 5. — Арк. 23.

⁴⁵ Там само. — Т. 11. — Арк. 91.

⁴⁶ Там само. — Арк. 93–93 зв.

граму в якій писав, що в його матеріалах взагалі не висвітлено є діяльність УВО, підпільних організацій в піхотних курсах та полку комнезамів, їхній персональний склад. Він вимагав розробити план масової операції в Другій київській школі «Червоних старшин» — затримати всіх без виключення безпартійних і провести детальну фільтрацію заарештованих агентурно-слідчим шляхом. Разом з тим, Євдокимов відзначав, що Ф. Дзержинський в чотириохденний термін вимагає додаткових матеріалів у цій справі⁴⁷.

За свідченнями одного із чекістських інформаторів, ВУЦПК мав у своєму розпорядженні аероплан, яким управляв військовий льотчик Яковенко. Після завершення повстанського з'їзду в Білій Церкві, він, ніби то, мав вилетіти до Польщі й передати інформації про підготовку загального повстання в Україні закордонним повстанським органам, отримати відповідні інструкції. Після арешту Яковенко назвав підпільні явки в Харкові, що стало приводом для початку арештів в столиці УСРР⁴⁸. Зокрема, начальнику Особливого відділу ВУЧК наказувалося вжити термінових заходів для перевірки отриманих даних по Харкову. Наголошувалося на необхідності дотримання виключної конспірації. До матеріалів справи дозволявся доступ дуже обмеженому колу співробітників ВУЧК. Особливу увагу чекісти зосередили на Харківській школі «Червоних старшин» та працівниках Повітрофлоту⁴⁹.

Чекісти встановили, що з учасниками підпілля контактували окремі червоноармійські командири. Зокрема, посланець ППШ Турянський мав зв'язки із командиром кінного полку 24-ї стрілецької дивізії, що дислокувалася в Гайсині, галичанином Байдою. За ідеологічними настроями цей полк чекістами ідентифікувався як «петлюрівський», так само як і Друга київська школа «Червоних старшин». Відзначалося також, що ППШ має зв'язок із 44-ю червоноармійською дивізією Шубового в Берди-

⁴⁷ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 11. — Арк. 97–97 зв.

⁴⁸ Там само. — Арк. 82–82 зв.

⁴⁹ Там само. — Арк. 84.

чеві. На думку чекістів, під час повстання ці військові одиниці могли виступити проти радянської влади⁵⁰.

24 червня 1921 р. оперативна група на чолі з Я. Ліфшицом виїхала в Білу Церкву для захоплення учасників повстанського з'їзду. Наступного дня такі ж групи виїхали в Бердичів, Канів, Звенигородку й Умань⁵¹. Також вживалися заходи для захоплення провідників повстанського руху на Білоцерківщині Т. Бесарабенка та М. Ковальчука, які певний час перебували в Києві. Для цього чекісти використовували їхніх дружин, що вже були захоплені дещо раніше. Однак підпільники дізналися про арешти в Києві й залишили місто⁵². Т. Бесарабенко пробрався до родичів на Поділлі, а М. Ковальчук мав їхати на Волинь. Та вже 25 червня 1921 р. він добровільно здався начальнику Особвідділу в Фастові.

Всі оперативні заходи співробітники Київської губчека проводили з дотриманням суворої конспірації, забезпечуючи таким чином таємність всієї операції. На квартирах, де були влаштовані засідки затримувалися абсолютно всі, хто туди приходив. Їх вночі доправляли в приміщення Київської губчека й утримували в таємно-оперативному відділі. Заарештованих ніде не реєстрували й не видавали жодних довідок щодо них. Як наслідок, в газетах і на вітринах магазинів стали появилися оголошення про осіб, що пропали безвісти. В губчека зверталися люди із проханням проводити розслідування таких випадків⁵³.

Системні арешти викликали занепокоєння членів ВУЦПК, що залишалися на волі, але під постійним наглядом чекістських інформаторів. Таємний інформатор ЧК Шевченко повідомляв, що 25 червня 1921 р. на квартирі члена ВУЦПК Курдиша зібралися чотири учасники підпільної організації. Всі вони були засмучені. Курдиш повідомив про арешт члена повстанкому Оксаненка та ще 12 осіб. Однак присутні сподівалися, що за-

⁵⁰ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 11. — Арк. 121–121 зв.

⁵¹ Там само. — Арк. 108–108 зв.

⁵² Там само. — Т. 12. — Арк. 32.

⁵³ Там само. — Арк. 34.

триманих відпускають через брак доказів і відсутність в них компрометуючих матеріалів. Разом з тим, вони не відкидали й можливості, що хтось із заарештованих почне давати свідчення й викрие всіх інших, висловлювали підозру, що в склад ВУЦПК проник шпигун. Наступного дня планували вирішити, що робити далі — залишатися в Києві чи виїжджати. В цей же час інформатор Шевченко готував доповідну керівництву Київської губчека з вказівками, де й коли краще проводити їхні арешти⁵⁴.

29 червня 1921 р. Ю. Євдокимов вимагав від Я. Лівшица проведення остаточної та одночасної ліквідації ВУЦПК й УВО, оскільки виникла загроза зриву загальної операції. Арешти на місцях мали здійснюватися після знищення повстанських організацій в Києві⁵⁵. Щодо УВО в Другій київській школі «Червоних старшин» наказувалося заарештовувати всіх безпартійних, старшин-галичан, викладачів, медпрацівників і канцеляристів школи для подальшої «фільтрації», галичан-комуністів мали перевіряти без затримання (і це лише за умови відсутності підстав для їхнього арешту)⁵⁶.

В ніч з 30 червня на 1 липня 1921 р. в Києві відбулася масштабна операція із затримання членів ВУЦПК, УВО та інших підпільних організацій в ході якої були захоплені десятки людей. Частина із них не мали жодного стосунку до антибільшовицького руху⁵⁷. Аби не спричинити заворушень в Другій київській школі «червоних старшин», арешти окремих її службовців відбувалися в будинку Реввійськради, де спеціально з цією метою було скликано нараду всіх командирів КВО⁵⁸.

1 липня 1921 р. начальник Київської губчека Я. Лівшиц доповідав Ю. Євдокимову про завершення операції з ліквідації ВУЦПК та УВО. За його словами, все відбулося блискуче,

⁵⁴ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 14. — Арк. 5 зв.—6.

⁵⁵ Там само. — Т. 11. — Арк. 136.

⁵⁶ Там само. — Арк. 127.

⁵⁷ Там само. — Т. 12. — Арк. 36.

⁵⁸ Там само. — Т. 11. — Арк. 143, 151.

вдалося заарештувати всіх основних членів цих підпільних організацій⁵⁹.

В ході операції були заарештовані 13 осіб командного складу Другої київської школи «Червоних старшин»: Вержбицький, А. Решетуха, Д. Беднарський, В. Мирон, О. Даньківський, Ф. Головченко, В. Колпак, П. Каптюк, І. Бойко, Т. Шестак, М. Нерослик і П. Турянський. Ще троє членів організації (О. Думін, В. Тимошенко, Залужний) були відсутні в Києві, а відтак їхній арешт планувався згодом⁶⁰. Однак така кількість заарештованих, видавалася Ю. Євдокимова замалою, а відтак він вимагав більш жорстокої «фільтрації» складу Другої київської школи «Червоних старшин»⁶¹.

Як наслідок, вже 9 липня 1921 р. голова Спеціальної фільтраційної комісії Другої школи «Червоних старшин» Губерт доповідав, що ним виявлено і вилучено 168 осіб, що прибули із-за кордону, «дезертирів», які не хотіли служити в Червоній армії або потрапили до школи без служби в останній, вояків колишньої Армії УНР. Всі вони мали пройти додаткову перевірку. Крім того, Губерт наполягав на необхідності створення подібних фільтраційних комісій для кожної школи «Червоних старшин», що діяли в Україні⁶².

Загалом, у кримінальній справі під загальною назвою «Цупком» перед судом постали 130 осіб, 45 із них були засуджені до вищої міри покарання — розстрілу. Їхнє майно конфісковувалося, а сам вирок не підлягав оскарженню⁶³.

Речовими доказами, що були долучені до кримінальної справи на учасників ВУЦПК стали: «Програма Союзу Української Державності» й підготовлений на її основі проект Декларації ВУЦПК, текст Універсалу Ради Республіки, що був опублікований 30 березня 1921 р. в газеті «Рідний край», копія пов-

⁵⁹ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 11. — Арк. 138.

⁶⁰ Там само. — Арк. 154.

⁶¹ Там само. — Арк. 152.

⁶² Там само. — Арк. 162.

⁶³ Там само. — Т. 2. — Арк. 54.

станської листівки «Держи язик за зубами!», звернення Головного отамана військ УНР С. Петлюри «До населення України!» із закликами не вдаватися до єврейських погромів, копія «Наказу №1 по повстанським військам УНР» за підписом С. Петлюри і Ю. Тютюнника, посвідчення і уповноваження, підписані учасниками ВУЦПК, різні записки⁶⁴.

13 липня 1921 р. начальник таємно-оперативного управління ВУЧК Ю. Євдокимов надіслав телеграми голові Київської губчека Я. Лівшицу та начальнику Особливого відділу КВО Воронцову. Від них вимагалось детально висвітлити заходи ліквідації відділень ВУЦПК в кінному полку 24-ї дивізії під командуванням Байло; штабі 44-ої дивізії Шубового; 402 полку; Уманської організації ВОСС; Перших Київських окружних курсів інструкторів спорту та допризовної підготовки. Ю. Євдокимов вимагав від керівництва Київської губчека провести агентурним і слідчим шляхом «фільтрацію» слухачів Київської школи «Червоних старшин», наголошуючи, що ліквідація УВО не має закінчуватися арештом всього 13 осіб у той час як вказувалося на причетність до організації майже двох рот цієї школи. У телеграмі до Я. Лівшица Ю. Євдокимов вказував, що 13 липня 1921 р. доповідав у цій справі перед членами Політбюро й вона викликала значний інтерес. Члени Політбюро висловили побажання представити до нагород чекістів, що особливо відзначилися в ході оперативної розробки⁶⁵.

Однак, можемо припустити, що якихось реальних додаткових даних про підпільні повстанські організації в червоно-армійських частинах голова Київської губчека Я. Лівшиц не мав. У відповідь на телеграму Ю. Євдокимова він обмежився лише перерахуванням раніше вжитих заходів. Зокрема, повідомив, що для продовження роботи Київська губчека передала агентурні свідчення в Особливий відділ КВО, а інформація щодо кінного полку 24-ї дивізії та штабу 44-ї дивізії перевіря-

⁶⁴ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 10. — Арк. 35.

⁶⁵ Там само. — Т. 12. — Арк. 51–51 зв.

лася в ході загальної оперативної розробки. Про те, що в 402 полк в Умані направлено декількох інформаторів (вони ніби то виявили 30 нових членів УВО). Вказувалося, що в 1-х Київських окружних курсів інструкторів спорту і допризовної підготовки фігурантом справи є лише їхній начальник⁶⁶.

У звіті про діяльність ВУЧК за 1921 р. наголошувалося на розгромі потужного петлюрівського центру в Києві. Зокрема, про те, що Київською губчека викрито і ліквідовано ВУЦПК та його осередки, Українську військову організацію в Київській школі «Червоних старшин», низку повстанкомів у повітах Київської губернії, ряд повстанських організацій в частинах Червоної армії. Крім того, була розгромлена Центральна залізнична організація, що оперувала по залізничній лінії Київ-Жмеринка та ін. Загальна кількість заарештованих по всіх вищезазначених справах перевищувала 6000 осіб. Значно вищою була кількість зафіксованих і взятих на облік петлюрівців⁶⁷.

У висновках до «Доповіді про розробку і ліквідацію петлюрівських організацій на Київщині», направленої на ім'я голови ВУЧК В. Манцева керівництвом Київської губчека вказувалися детальні характеристики ВУЦПК. Відзначалося, що ВУЦПК постав на засіданні найактивніших петлюрівських діячів в Україні за участі представників Петлюри і Тютюнника. Його ідейною платформою називалося повалення радянської влади та відновлення УНР. Засобами реалізації — проникнення в більшовицькі установи та КПУ, організація губернських і повітових повстанкомів, закладання підпільних організацій у військових частинах. Матеріальні засоби отримувалися із-за кордону, через добровільні пожертви або навіть по підробленим документам з більшовицьких установ. Наголошувалося, що ВУЦПК мав добрий зв'язок із-за кордоном та повстанськими організаціями в Холодному Яру, багатьох губерніях України (Катеринославською, Волинською, Подільською, Одеською, Херсонською, Чернігів-

⁶⁶ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 55–55 зв.

⁶⁷ *Склярченко Є.* ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — №1. — С. 75.

ською та Полтавською). ВУЦПК становив значну загрозу, адже його робота була достатньо законспірованою, а більшість його членів офіційно жили і працювали в УСРР. Завершувався документ тезою, що з ліквідацією ВУЦПК в Київській губернії нанесено значного удару петлюрівському рухові в загальноукраїнському масштабі⁶⁸.

У висновку судової колегії Київської губчека відзначалося, що через ВУЦПК «петлюрівщина» мала намір в найкоротший термін зібрати розпорошені повстанські сили, долучити до них «вічно провокуючу українську інтелігенцію», створити в Україні центральний державно-політичний бойовий орган УНР, підготувати міцні і гнучкі військові організації, створити у всеукраїнському масштабі спеціально селянську військово-куркульську організацію⁶⁹.

Отже, як свідчать матеріали кримінально-слідчої справи «ЦУПКОМ», у березні 1921 р. представники української інтелігенції, невдоволені передусім національною та економічною політикою радянської влади створили в Києві ВУЦПК, що мав стати загальноукраїнським центром підготовки антибільшовицького повстання в 1921 р. За короткий час ВУЦПК здобув визнання провідників УНР, налагодив контакти із низкою партизанських загонів та повстанських організацій, розпочав формування підпільної повстанської мережі. Однак відсутність досвіду підпільної боротьби й слабка конспірація призвели до викриття ВУЦПК радянськими органами держбезпеки, які досить швидко встановили контроль за діяльністю цього повстанського центру та підпільних організацій з ним пов'язаних. Майже всі найактивніші учасники ВУЦПК були заарештовані і засуджені до різних мір покарань. Ліквідація ВУЦПК призвела до руйнування підпільної повстанської мережі по всій Україні, а відтак стала однією із причин невдачі Другого Зимового походу, який відбувся восени 1921 р. та загальноукраїнського антибільшовицького повстання.

⁶⁸ ГДА СБУ. — Спр.74760-ФП. — Т. 12. — Арк. 41–43.

⁶⁹ Там само. — Т. 2. — Арк. 1 зв.

ІСТОРІЯ ІДЕЙ

Олексій Лупандін

Трансформація більшовицьких ідей в ході боротьби за владу в Україні (лютий 1917 р. — березень 1918 р.): до постановки проблеми

Сучасний стан досліджень української революції відповідає загальним тенденціям характерним для всієї вітчизняної історіографії, яка на зорі незалежності України опинилася перед необхідністю переосмислення всієї історії з нових методологічних позиції та заповнення лакун і «білих плям», що виникли внаслідок ідеологічних перекручень українських державотворчих процесів за радянських часів.

В рамках процесів «націоналізації історії», дослідники історії Української революції потрапили під вплив поглядів і оцінок емігрантської історіографії, яка на початку 90-х рр., за відсутності інших альтернатив, була домінуючою.

Поступово, вітчизняні історики перебирали «пальму першості» історичних досліджень в цій галузі, успішно подолавши ряд кліше та догматів притаманних емігрантським колам. Серед них варто відмітити відмову від вузького трактування запозиченого з емігрантської історіографії концепту «Української революції» та негативної оцінки українських національно-визвольних змагань як програних.

Хронологічні межі концепту «українська революція» були суттєво розширені охопивши період від Першої світової війни, звідки втікають причини і передумови української революції до осені 1921 р. — Другого (зимового) походу армії УНР, як

останньої масштабної акції українських національних сил. Що ж до наслідків українських національно-визвольних змагань, то більшість вітчизняних дослідників не схильні вбачати в цьому національну катастрофу. Наприклад, В. Верстюк вважає: «Якщо українська державність протягом 1917–1921 рр. не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для твердження про повну поразку революції, а тим більше про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили»¹.

Поява незалежної української держави посприяла виходу історії українських національно-визвольних змагань з тіні Російської революції, дослідження якої на Заході довгий час були домінуючими. Саме цей аспект зіграв як позитивну роль, посприявши зацікавленню українською революцією іноземними дослідниками, так і став негативним чинником, дозволивши невілювати роль та вплив Російських революцій на події в Україні.

Як відмічає Ф. Солдатенко розгляд української революції в суто національному вимірі у відриві від Російської революції призводить до спрощення та однобічності, негативно позначається на оцінці учасників революційних подій, що знаходилися на крайньому лівому полюсі тогочасного політичного спектру (більшовиків, боротьбистів, укапістів) і згодом стали біля керма Радянської України (Г. Пятаков, М. Скрипник, Х. Раковський, В. Затонський, С. Косіор, О. Шумський, Г. Гринько, П. Любченко та ін.)².

Такий штучний поділ на «своїх» і «чужих», виходячи тільки з партійної приналежності особи, не тільки невілював еволюцію

¹ *Верстюк В. Ф.* Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація. // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Мат–ли Всеукр. наук.–методолог. семінару. Київ, 17 червня 2004 р. — К., 2005. — С. 90–93.

² *Солдатенко Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 75–81.

поглядів, орієнтацій, зміну ідейно-теоретичних платформ, але й відводив сучасних дослідників в бік від магістрального питання українських національно-визвольних змагань, а саме ролі більшовиків. Як колись радянська історіографія революції на Україні була написана без ключових національних гравців (Центральної Ради, УНР, ЗУНР), так і тепер сучасна вітчизняна Українська революція фактично написана без більшовиків. Як відмічає В. Верстюк, більшовизм, що становить собою надзвичайно цікаве, але так критично й не переосмислене, явище практично перестало цікавити істориків.

На наш думку, звернення до дослідження ролі більшовиків в Українській революції давно назріло. Це не тільки дозволить всебічно висвітлити процес українських національно-визвольних змагань та приходу до влади більшовиків, але й актуалізує ряд проблем, вивчення яких є необхідною умовою для формування базових параметрів сучасної концепції історії революційної доби, а саме: співвідношення автономістсько-федералістських та самостійницьких тенденцій Українській революції та розмежування революції і громадянської війни, як подій в основі яких лежать сутнісно різні чинники³.

Певні напрацювання в цьому напрямку вже зроблені як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками.

Серед вітчизняних дослідників варто відмітити роботи С. Кульчицького та Г. Єфіменко, які найбільш ґрунтовно дослідили процес становлення радянської влади в Україні. С. Кульчицький взагалі вважає, що саме події російської революції є ключем до розуміння всієї історії України ХХ ст. Аби зрозуміти суть Російської революції, автор вдається до деконструкції концепції Великої Жовтневої революції, що була сформульована ще в 1927 році, й остаточно закріплена в сталінському «Кроткому курсі історії ВКП(б)» 1938 р⁴. На його думку, пере-

³ *Солдатенко Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. — С. 88.

⁴ *Кульчицький С.* Російська революція 1917 року: новий погляд. К., 2008. — С. 3–4.

мога більшовиків у всеросійському масштабі стала можливою завдяки гнучкій тактиці В. Леніна, якому вдалося замаскувати доктринальний екстремізм своєї партії, внаслідок чого «більшовики оволоділи радами, перетворилися за їх допомогою на державну партію, зробили ради завдяки ЧК безсилими додатками своєї диктатури і нав'язали суспільству власну «революцію згори» — комуністичну»⁵.

Г. Єфіменко задаючись питанням чому власне комуністичним (більшовицьким) ідеям вдалося перемогти в ході української революції виділяє два фактори: 1) наявність українського комуністичного руху, завдяки підтримці якого більшовикам вдалося захопити владу в Україні (правда, це коштувало їм ряду важливих поступок); 2) привабливість для населення комуністичних лозунгів, які давали прості відповіді на складні питання⁶.

Обидва дослідника вважають хибним характерний для сучасної історіографії розгляд більшовицько-радянського чинника періоду 1917–1920 рр. як зовнішнього по відношенню до українських національних урядів. Особливо недооціненим, на їхню думку, є перша спроба встановлення радянської влади в Україні і грудні 1917 — квітні 1918 рр., адже саме тоді сформувалося ставлення широких народних мас до радянської влади, що згодом призвело до остаточної перемоги більшовиків в Україні⁷.

Зарубіжні історики більше схильні розглядати історію української революції в тогочасному міжнародному контексті. Американський дослідник М. фон Гаген відмічає, що «динаміка українських процесів націєтворення (Української революції — О. Л.) змінилася з появою нових дійових осіб: більшовицької Росії, незалежної і іредентичної Польщі, а також антибільшовицьких російських «білих» армій добровольців під команду-

⁵ *Кульчицький С.* Вказ. праця. — С. 8.

⁶ *Єфіменко Г.* Комунізм vs українське націєтворення в радянській Україні (1917–1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? // Український історичний журнал. — 2012. — №2. — С. 116–117.

⁷ Нариси історії Української революції 1917–1921 років у двох книгах. Книга друга. — К.: Наукова думка, 2012. — С. 243–244.

ванням барона Петра Врангеля та Антона Денікіна...»⁸. Тут його підтримує німецький історик Р. А. Марк, який вважає, що саме більшовицький переворот у жовтні 1917 р. та розпуск Установчих зборів у січні 1918 р. стали відправною точкою, коли доля України вирішувалася зовнішніми силами і державами⁹.

Проте, все ж таки, вищевказані дослідження в першому випадку зосереджуються на перших роках радянської влади, більше констатують результат — встановлення радянської влади ніж розкривають цей процес, тоді як в другому — більшовики радянської Росії, на рівні з іншими міжнародними гравцями, зображується як тло наякому відбуваються процеси в Україні. Отже, можемо констатувати, що переосмислення ролі більшовиків в історії українських національно-визвольних змагань все ще є актуальним і потребує свого дослідника.

Аналізуючи хід української революції, сучасні дослідники відмовилися від спрощеної дихотомії «соціалісти — націоналісти», що була створена в рамках радянської історіографії. Адже, як слушно відмічає С. Єкельчик, це як правило були одні й ті самі люди, а сама боротьба точилася між «різношерстими українськими патріотами, місцевими соціалістами всіх мастей та анархістами»¹⁰. В цьому контексті не аби якого значення набуває співвідношення соціального і національного питання в ході революційних процесів які охопили Російську імперію в 1917 р. І якщо для окремих дослідників пріоритет національного чи соціального є самоочевидним, то британський історик М. Бойцун вважає, що специфічне становище націй всередині російського імперського суспільства обумовило виникнення єврейської, російської та української соціал-демократичних пар-

⁸ *Марк фон Гаген.* «У війнах творяться нації»: націотворення в Україні під час Першої світової війни. // Україна процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К.: К.І.С., 2011. — С. 272.

⁹ *Рудольф А. Марк.* Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 рр. // Україна процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К.: К.І.С., 2011. — С. 292–293.

¹⁰ *Екельчик С.* История Украины: становление современной нации. К., 2010. — С. 103

тій у Російській імперії, кожна з яких бачила майбутній державний устрій по своєму, виходячи зі своїх національних традицій і прагнень. Зіткнення інтересів цих груп було неминучим. В своїх міркуваннях М. Бойцун доходить висновку, що саме «неспроможність різних національних груп робітничого класу погодитися щодо питання державної влади, а також угодити це бачення з селянством армії та на землі стала головним чинником поразки Української революції»¹¹.

Національні розбіжності в середовищі робітничого класу обумовлювалися соціальною незрілістю робітників, більшість з яких були робітниками лише в першому поколінні і зберігали тісні зв'язки з національним середовищем з якого походили. Не останню роль відігравала й відсутність прошарку висококваліфікованих робітників, що могли виступити як консолідуюча сила¹².

Превалювання національного над соціальним/класовим змусила більшовиків проявити більшу гнучкість у національному питанні. Так, протягом травня — листопада 1917 р. більшовики були єдиною загальноросійською партією, керівництво якої підтримувало автономістські прагнення України, звісно, що ця підтримка носила виключно тактичний характер, адже ще на квітневій конференції РСДРП(б), висловившись за підтримку революційних рухів пригноблених національностей, більшовики залишали за собою право агітувати проти відокремлення¹³.

Сплеск ентузіазму упершідні після жовтневого перевороту сприяв тому, що більшовики підтвердили право націй на самовизначення. Так, в «Декларації прав народів Росії» від 15 листопада 1917 р. затвердженої РНК було задекларовано чотири фундаментальні принципи національної політики молодшої радянської держави:

- 1) Рівність та суверенітет всіх народів Росії.

¹¹ Марксизм як традиція і перспектива // Україна модерна. — 2009. — №14(3). — С. 46–47.

¹² Там само. — С. 18.

¹³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років... — С. 245–246.

2) Право народів Росії на самовизначення до самого відокремлення та створення незалежної держави.

3) Відміна всіх національних та націонал-релігійних привілеїв та обмежень.

4) Вільний розвиток національних меншин та етнографічних груп, які проживають на території Росії.

Проте, більшовики, які до жовтневого перевороту намагалися всіма наявними способами, включаючи й національне питання, розхитувати політичну ситуацію для повалення влади Тимчасового уряду, раптом усвідомили, що тепер вони вже є тією владою, яка має приборкати національну стихію, аби уникнути остаточного розпаду держави¹⁴. Тим більш, що Фінляндію та Польщу вони вже безповоротно втратили. Більшовики усвідомлювали, що втрата України, з її величезним аграрним потенціалом, портами та індустріально розвинутим регіоном Донбасу, призведе до неминучої поразки.

На серпень 1917 р. більшовиків у Наддніпрянській Україні було близько 22 тис. Крім того, в партії існували три конкуруючі групи: харківсько-катеринославська, київська та крихітна одеська¹⁵. Співвідношення між якими виглядало наступним чином: харківсько-катеринославська група — об'єднання більшовиків Донецько-Криворізького басейну, що включало Харківщину, Катеринославщину та Донбас — 67% від загальноукраїнської кількості, тобто бл. 14,8 тис. осіб; київська група, а саме, утворена у липні 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю, що територіально охоплювала Київщину, Волинь, Поділля, Чернігівщину, Полтавщину і частину Херсонщини — 22% (бл. 4,8 тис. осіб); одеська група, що складалася з Одеси, Миколаїва та прилеглих територій — 11% (2,4 тис. осіб)¹⁶. Наявність двох потужних крайових осередків партії (не враховуючи одеського), власне як і протистояння між ними,

¹⁴ *Sullivant R.S. Soviet Politics and the Ukraine 1917–1957.* — New York–London: Columbia University Press, 1962. — P. 20.

¹⁵ *Магочій П.–П.* Історія України. — К.: Критика, 2007. — С. 410.

¹⁶ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років...* — С. 254–255.

вказує на те, що до жовтневого перевороту більшовики не розглядали Україну як єдине ціле¹⁷.

Отже, як бачимо позиції більшовиків в Україні, особливо в Києві, були досить слабкими, що стало очевидним в результаті провалу спроби більшовиків «легітимізуватися» в Україні через ради. Центральна Рада вжила запобіжних заходів, запросивши на скликаний більшовиками у грудні 1917 р. I Всеукраїнський з'їзді рад селянських делегатів, які не підтримали більшовиків. Сучасні дослідники більшовизму вбачають причини низької популярності більшовиків в Україні, в тому чиннику що як і в національно орієнтованому середовищі, так і в загальному суспільному сприйнятті, вони були не тільки не українською партією¹⁸, але навіть і не загальноросійською¹⁹. Іншими словами суспільна думка не надто толерувала РСДРП(б) розглядаючи її як маргінальну силу.

В ситуації, коли Центральна Рада після Жовтневого перевороту не тільки застерегла більшовиків від аналогічних спроб в Наддніпрянській Україні, але й 20 листопада видала III Універсал, яким було проголошено створення Української Народної Республіки на території дев'ять колишніх імперських губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської (без Криму), становлення української національної державності набирало все більш реальних обрисів. Універсалом було призначено дату виборів до Українських Установчих Зборів — 9 січня 1918 р., а самі збори мали розпочати роботу 22 січня. І хоч в III Універсалі мова йшла про федерацію з Росією, Установчі збори могли легітимізувати статус УНР як окремої держави, що йшло в розріз з планами Леніна.

Перші імпульсивні кроки як-то: ультиматум Раднаркому та скликання I Всеукраїнського з'їзду рад показали свою неефектив-

¹⁷ *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) — Київ: Інститут історії України, 2008. — С. 47–48.

¹⁸ Там само. — С. 249.

¹⁹ Там само. — С. 257–258.

ність. В першому випадку, радянське керівництво не було готове до збройного виступу проти Центральної Ради. Більш того, враховуючи переважно український склад військових гарнізонів, що стояли у Петрограді, це взагалі могло коштувати більшовикам миттєвої втрати влади. В другому випадку, серед 2,5 тис. депутатів, які приїхали на з'їзд, щонайбільше 100 осіб були лояльні до більшовиків²⁰.

В цій ситуації більшовицька фракція Всеукраїнського з'їзду переїхала до Харкова, де приєднала до з'їзду представників рад Донецько-Криворізького басейну й 25 грудня 1917 р. оголосила про створення радянської УНР. Таким чином, абсолютно нелегітимним шляхом, за участі представників 82 рад, 46 з яких були крайовими — донецько-криворізькими, було створено альтернативну радянську державність²¹. Треба відмітити, що на перших етапах становлення радянської державності протистояння між представниками київської та харківсько-катеринославської / донецько-криворізької груп²², які мали відмінні погляди щодо майбутнього України, стримувалося лише авторитетом Леніна²³.

На думку Г. Єфіменка, необхідність утримати владу в Україні змусила більшовиків визначитися з її кордонами, і визнати їх у розширеному варіанті, проголошеному III Універсалом, тоді як радянські керманічі від початку визнавали суверенітет Центральної Ради тільки над п'ятьма колишніми губерніями Російської імперії: Волинською, Подільською, Київською, Полтавською та Чернігівською (за винятком чотирьох північних повітів). Адже саме південно-східні регіони забезпечували підтримку більшовикам: «Опираючись на збільшовизовані регіони України було легше захопити іншу її територію, позаяк таку війну можна було

²⁰ *Магочій П.-Р.* — Вказ. праця. — С. 411.

²¹ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років...* — С. 261.

²² В даному випадку ми вживасмо обидва терміни що зустрічаються в історіографії для визначення одної крайової групи більшовиків. Більшість дослідників використовує визначення донецько-криворізька група, тоді як П.-Р.Магочій називає цю групу як харківсько-катеринославською.

²³ *Sullivant R.S.* — Вказ. праця. — Р. 29–34.

формально кваліфікувати як внутрішньо українську, а не російсько-українську: ленінському керівництву була потрібна уся Україна, а не її частина». До того ж, той факт, що Центральна Рада так і не проголосила незалежність, формально давав більшовикам юридичні підстави для збройного нападу, який можна було кваліфікувати як громадянську війну, а не агресію проти іншої держави²⁴.

Створення альтернативної української радянської державності мало на меті вибити національний ґрунт із під Центральної Ради, та направити українську національну революцію в соціальне русло. Український радянський уряд у Харкові визнав зверхність Москви. Невдовзі в Харків підтягнулась російська армія на чолі з Антоновим-Овсієнком, який разом з місцевими загонами Червоної Армії рушив на Київ.

За оцінками українських істориків більшовики нараховували близько 8 тис. багнетів, тому головною ударною силою були не бійці, а агітатори, які пропонували дезорієнтованому населенню і солдатам радикальну соціальну програму. Головними гаслами пропагандистської компанії більшовиків були вимоги негайного миру і розпуску армії, в результаті чого наприкінці грудня 1917 — початку січня 1918, більшість українізованих частин колишньої імперської армії не підтримували Центральну Раду. Як відмічають ряд українських дослідників, визнання Раднаркомом національних прав українців, сприяло популярності більшовиків в українському суспільстві аж до штурму Києва останніми²⁵. Власне зерна більшовицької пропаганди впали на благодатний ґрунт загальної неготовності селянської в своїй основі армійської маси боротися за Україну. Відчувалася загальна втома від багаторічної війни й банальне людське бажання в нестабільний час революції бути поруч зі своїми рідними.

У ситуації, коли більша частина Лівобережної України і Донбасу була захоплена, 25 січня 1918 р. Центральна рада

²⁴ *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) — Київ: Інститут історії України, 2008. — С. 49.

²⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 років... — С. 270–271.

прийняла IV Універсал, який проголошував незалежність України²⁶. 9 лютого 1918 р., коли більшовики взяли Київ, українська делегація в Брест-Литовську підписала сепаратний мир з Центральними державами. Більшовикам не залишалось нічого іншого як і самим пристати на мирні пропозиції Четверного союзу, тим самим підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України. Більшовики були змушені відступити і розпочати мирні переговори з Центральною Радою. Отже, Брестський мир став завершальним акордом першого етапу боротьби більшовиків за Україну.

Дослідження історії становлення української радянської державності, як важливого чинника і складової державотворчих процесів в Україні доби революції 1917–1921 рр., власне як і тієї ролі, яку зіграли більшовики назріло давно, зважаючи на те, що саме радянська форма влади виявилась в підсумку більш життєздатною в ході революційних перипетій в Україні початку ХХ ст. Слід зауважити, що доля Російської революції, як і самих більшовиків вирішувалася саме в ході створення української радянської державності та громадянської війни. Втримання України в сфері свого впливу було життєво важливим для більшовицького уряду РСФРР з політичного, стратегічного і економічного поглядів.

Більшість сучасних українських дослідників згодні в тому, що саме в цей період формувалися базові тенденції, що знайшли свій подальший розвиток у 20-х рр. (неп, політика українізації, націонал-комунізм), а протиборство двох регіональних груп, які утворили українську радянську державу і мали, відповідно, різні погляди на її майбутнє, завершилося остаточною перемогою централістських тенденцій у 30-х рр.

Популізм більшовиків, які миттєво реагували на суспільні настрої, гнучкість політичної риторики у національному питанні, власне як і вміння швидко налагоджувати вертикаль влади,

²⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 102.

дозволили їм у стислі терміни перетворитися з маргінальної політичного гравця на потужну силу з якою змушені були рахуватись.

Актуальність і перспективність комплексного дослідження зазначеної проблематики є самоочевидною. Без всебічного дослідження феномену більшовизму історія Української революції буде неповною.

Геннадій Корольов

**Регенерація ідеї федералізму
в Українській гетьманській державі 1918 р.:
геополітичні та національно-ідентифікаційні
чинники**

Початок Першої світової війни активізував національний рух народів Центральної та Східної Європи, що відображалось у спробах самоорганізації суспільного життя. Зміст тогочасних політичних уявлень формували гасла модерних ідеологій, які розвивалися під впливом секуляризації та індустріалізації. Федералізм на Сході Європи, як одна з таких ідеологій, передбачав розширення національних прав і послаблення централізму, тобто був механізмом легітимізації національних проєктів «неісторичних» народів. Для більшості діячів визвольних рухів він став легітимною стратегією політичної боротьби проти імперій. В уявленнях імперської влади федералізм, що поєднував вимогу самостійності, розцінювався як сепаратизм. Проблема національних автономій Габсбурзької монархії та окраїн держави Романових були реакцією на розвиток імперіалізму та поглиблення міжнародних суперечностей. Український випадок доводить, що федералістська ідея розвивалася під впливом радикалізації політичної боротьби та соціального екстремізму. Хоча первинно вона мала демократичний та антиімперський зміст.

Історія Української революції 1917–1921 рр. може розглядатися як протистояння між демократичною і тоталітарною традицією. Власне федералізм був своєрідним компромісом між національним проєктом та імперським досвідом. Історія гетьманату 1918 р. стала яскравою ілюстрацією цього процесу.

У статті буде розглянуто процес відродження ідеї федералізму в політичному житті Української Держави на засаді геополітичних процесів у Центральній і Східній Європі; проаналізовано федералістські уявлення лідерів гетьманату та

висвітлена сутність грамоти 14 листопада 1918 р. в контексті розвитку національної ідентичності. Ці завдання будуть висвітлені в межах постколоніального дискурсу та історії ідей. Такий підхід видається продуктивним, враховуючи дослідження сфери історичної дійсності, ідей та уявлень сучасників тієї доби.

Федералізм був однією з ідеологічних концепцій Центральної Ради, федералістські категорії політичного мислення визначали діяльність більшості українських революціонерів. Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. ця модерна ідеологія на деякий час відійшла на другий план, але коли обставини змушували гетьманський уряд повернутися до пошуку нових союзників у обличчі російських антибільшовицьких сил, вона отримала нове дихання. В історіографії ця проблема розглядається через процес прийняття федеративної грамоти 14 листопада 1918 р.¹ Деякі дослідники реконструюють федералізм на основі розвитку національного проекту й з'ясування національної ідентичності². Однак очевидним є те, що політичні ідентифікації Української революції 1917–1921 рр. були класово обмежені. Це у повній мірі стосується гетьманату, в характері та змісті будованої державності якого симбіоз власницько-корпоративних і політичних об'єднань відіграв ключову роль³.

Треба визнати, що переважна більшість сучасників гетьманату мислила федералістськими конструкціями. Німецький

¹ *Пиріг Р.Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — 209 с.; *Ралдугіна Т.* Федераційна грамота Павла Скоропадського: внутрішні і зовнішні чинники її проголошення // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. Зб. наук. ст. — К., 2004. — С. 57–58.

² *Верстюк В.Ф.* Провал проекту малоросійської України // *Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 448–464; *Гай-Нижник П.* Особисті ад'юнкти й секретарі П. Скоропадського (До історії функціонування головної квартири гетьмана України) // Укр. іст. журн. — № 6. — 2010. — С. 106–126; *Скороход О.* «Нося фамилию украинца»: Реконструкція національної ідентичності Павла Скоропадського // Електронний ресурс: <http://polit.ua/articles/2011/09/09/skorohod.html>

³ Див.: *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 125–135.

окупаційний режим стримував розвиток і суспільні дискусії з проблеми державного майбутнього України, яка уявлялася «буфером» між Німеччиною і Росією. Враховуючи події Першої світової війни і підписання УНР Брестського мирного договору, саме антиросійські ідеологеми визначали характер відносин між гетьманатом і державами Четвертного союзу. За таких умов використання гетьманськими урядовцями і діями федералістської риторики виглядало недоречним. Трансформація в уявленнях гетьманської еліти відбулася в серпні 1918 р., коли стала очевидною поразка Четвертного союзу у війні. Парадокс полягав в тому, що більшість гетьманської еліти належала до російського дворянства, офіцерства й представників правих партій.

Весь час гетьманського правління був спрямований на побудову авторитарного національного режиму, базованого на цінностях українського територіального патріотизму. Унікальність гетьманату 1918 р. на теренах Східної Європи, вплив на нього процесу розпаду імперій стали своєрідним водорозділом для України, коли відбувся своєрідний психологічний перелом, і повернутися на попередню сторінку історії було вже неможливо⁴. Навіть спроба провести реформи земського і місцевого самоврядування викликала скепсис у представників лівої опозиції. Тим більше, що самі реформи посилювали централізм особистої влади гетьмана і його канцелярії. Власне цілеспрямована соціально-політична реставрація за військової підтримки німецької армії робили гетьманат нежиттєздатною формою державності. Суперечлива зовнішня політика, орієнтована на Центральні держави, відсутність повної міжнародної легітимації визначили різку зміну пріоритетів, яка відобразилася «поворотом у бік Росії».

Чому Скоропадський підписав федеративну грамоту про союз з Росією? Як відбулося повернення до федералізму в українських революційних реаліях 1918 р.? Відповідь на ці питання дозволить дати оцінку трансформацій Української

⁴ *Nowak Andrzej. Od Imperium do imperium. Spojrzenia na historie Europy Wschodniej. Krakow, 2004. — S. 337–355; Ab Imperio. — 2007. — № 1. — С. 41.*

революції 1917–1921 рр. у напрямі розвитку ідеї незалежності. Адже для революційної доби проблема федералізації та федералістської ідеології була чимось більшим, ніж просто питанням перебудови колишньої Російської імперії. Вона була водночас питанням російської та української національної ідентичностей⁵.

Світогляд Скоропадського під час революції мав правий, ліберально-реформаторський характер. Природно, що йому був притаманний консерватизм в українському контексті, який формувався й поглибився в революційний час. Для постаті Скоропадського властиве індивідуальне самовизначення на основі однієї, конкретної етнічної ідентичності, але кілька політичних лояльностей⁶.

Як визначають дослідники, він був людиною «двох культур», мав роздвоєну лояльність — до Росії й України або Малоросії⁷. В. Верстюк вважає, що гетьман був людиною російської культури, з великими сентиментами до Росії⁸. Певно, що й під час свого правління гетьман дотримувався російської орієнтації та мав лояльність до єдиної Росії: «Но тут разница между мною и украинскими кругами та, что последние, любя Украину, ненавидят Россию; у этой ненависти нет»⁹. Якщо конструювати ідеальний політичний проект України в уявленнях Скоропадського, то це була соборна Україна в етнографічних кордонах, що має певний суверенітет і перебуває у федеративному зв'язку з Росією. Він писав, що «для России единой никакой опасности не представляет федеративное устройство, где бы всякая составная часть могла свободно развиваться: в частности, на Украине

⁵ Грицак Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна. — 1999. — Львів, 1999. — № 2/3. — С. 265.

⁶ Див.: Кадио Ж. Лаборатория империи 1860–1940: Россия — СССР. — М., 2010. — С. 268.

⁷ Pirie P. Я. Зазн. праця. — С. 208.; Hagen von M. «I love Russia, and/but I want Ukraine»? or How a Russian General became Hetman of the Ukrainian State, 1917-1918 // Journal of Ukrainian studies. — Summer—Winter 2004. — P. 131.

⁸ Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. — С. 48.

⁹ Скоропадський П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1995 — С. 48.

существовали бы две параллельные культуры (украинская и русская — Авт.)...»¹⁰. У цьому випадку Скоропадський не був оригінальним і відображав громадянський дискурс конструювання українського національного проекту. А для більшості оточення гетьмана саме це дозволяло розглядати Україну як майбутній плацдарм відновлення «правової Росії». Це було однією з причин переходу українських лівих сил в опозицію до гетьманського правління, для яких етнографічний принцип лежав в основі національного проекту та їхнього розуміння національної ідентичності.

Тому проблема співвідношення національної й етнічної ідентичностей гетьмана розкриває нюанси уявлення про місце України в східноєвропейському просторі, можливість формування федеративного союзу з Росією. Очевидно, що Скоропадський під федерацією розумів єдину «тверду» державу, що має етнічні автономії. Тобто вона мала засновуватися на обмеженому суверенітеті «народів та народностей».

В. Верстюк вважає, що Скоропадський створив власний мало-російський проект для України¹¹, який був далекий від революційного та національного в категоріях того часу. А саму постать гетьмана важко вписати в український національно-визвольний рух 1917 р.¹² Інший дослідник Р. Пиріг характеризує гетьманат як українсько-російську державність¹³.

Ще з серпня 1918 р. відбулася організаційне переформатування опозиції гетьманату, що об'єдналася навколо Українського національного союзу (УНС), який розгорнув активну кампанію з дискредитації гетьманської влади, а згодом й формування військових загонів. Тим часом, як внутрішньополітичні так і міжнародні позиції гетьманату слабшали з кожною пораз-

¹⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — К. — Філадельфія, 1995 — С. 48.

¹¹ *Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. — С. 449–450.

¹² Там само. — С. 449.

¹³ *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукр. наук. конф. 19–20 травня 2008 р. Збірник. — К., 2008. — С. 9.

кою Німеччини. Російські ліберальні сили (особливо, представники кадетської партії), які були досить тісно інтегровані до владних структур Української Держави, переорієнтовувалися на Добровольчу армію, очолювану білими генералами Михайлом Алексєєвим і Антоном Денікіним. А вага українських консервативних сили була недостатньою, щоб П. Скоропадський зміг на них опертися. Гетьманський уряд насправді ніколи не виявляв ворожості до Добровольчої армії, а сам гетьман навіть вів приязне (але без взаємності) листування з генералом Алексєєвим¹⁴. Вже влітку-восени 1918 р. Скоропадський мав кілька зустрічей з представниками білого руху. На них він запевняв російських представників, що Українська Держава має увійти як рівноправний член до складу Російської федерації¹⁵.

Відродження ідеї федералізму в українському політичному русі проявилось в тому, що це гасло гетьманські урядовці почали використовувати в політичній риторичі та заявах. Голова Ради міністрів Ф. Лизогуб, перебуваючи з візитом у Німеччині, висловився про можливість відновлення федеративних зв'язків між Україною і новою Росією на засадах Переяславської угоди. 24 серпня УНС опублікував протест з приводу інтерв'ю глави уряду, де було зазначено, що це суперечить офіційній позиції кабінету¹⁶.

Ставлення країн Антанти до колишнього німецького сателіта вже ніщо не могло змінити. Тому встановлення з ним будь-яких контактів було неактуальним з точки зору інтересів Великої Британії й Франції. Зрозуміло, що П. Скоропадський намагався втримати ситуацію за рахунок різкої зміни геополітичної орієнтації. Повернення до небільшовицької й демократичної Росії мало б довести щирість його домагань. Чи розглядала

¹⁴ *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в добу революцій і громадської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 30.

¹⁵ *Деникин А.* Очерки русской смуты. — Т. 3: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май — октябрь 1918 года. — Берлин, 1924. — С. 36.

¹⁶ *Бойко О.* Український національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 161.

Антанта гетьманат як одну з сил антибільшовицького фронту? Очевидно, ні. В третій декаді листопада 1918 р. французькі війська висадилися в Одесі та інших чорноморських портах. Українська влада звернулася з проханням про військову допомогу. Однак французький консул в Одесі Еміль Енно вказав на німців, як на силу, що несе відповідальність за порядок в Україні¹⁷.

Листопадова революція в Німеччині, підписання Комп'єнського перемир'я, проголошене УНС скликання Українського національного конгресу на 17 листопада стали вирішальними факторами видання П. Скоропадським грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією¹⁸. Як відомо, ще 16 жовтня 1918 р. союзник Німеччини — австрійський імператор Карл I видав маніфест про перетворення імперії Габсбургів на федерацію. Зовнішньополітичні фактори починали тяжіти над гетьманським правлінням і новими реаліями політичного розвитку Центральної та Східної Європи. Такі ж аргументи наводили представники «державницької» історіографії щодо з'ясування обставин появи грамоти та відречення гетьмана¹⁹. Крім того, певний вплив на це рішення мала ідея федералізму, яка пов'язувала історичні перспективи із Росією.

Зміст федеративної грамоти 14 листопада 1918 р. свідчить про панування багатьох міфів та ідеологічних стереотипів в середовищі гетьмана. Варто відзначити однозначність федералізму, який розумівся концепцією, що стирає політичні й суспільні антагонізми. Такий підхід девальвує його, переконує у сприйнятті самостійної України іншими підходами, що були характерні для лівого політичного руху. Якщо для лівих сил Східної Європи нація і відповідно самостійність були громадянськими категоріями, то для правих — етнічними²⁰. За таких

¹⁷ *Mędrzecki W.* Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. — Warszawa, 2000. — S. 275.

¹⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 303.

¹⁹ Самостійник чи федераліст? Правда про гетьмана Павла Скоропадського. Написав Самовидець. — Шикаго, 1935. — С. 3–4.

²⁰ Див.: *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999. — К., 2012. — 460 с.

умов, Україна, стаючи частиною майбутньої Російською федерації, втрачала самостійність. Парадокс полягає в тому, що гетьман розбудовував «державу-націю» в краї, який раніше мав колоніальні відносини з імперією. При цьому грамотою робив Україну органічною частиною політичної (імперської) спільноти Росії. Цікаво, що Скоропадський напряду пов'язував спасіння Росії саме з гетьманською Україною²¹.

Гетьманська еліта федеративну грамоту розглядала лише в контексті русько-української проблеми, суть якої зводилася до ідеї збереження єдності Росії і боротьби з більшовизмом. Сучасник тих подій, міністр віросповідань В.Зеньковський згадував, що ухвала грамоти свідчила про нероздільність русько-української єдності, яку реалізовував уряд Ф. Лизогуба²².

Зі спогадів гетьмана відомо, що він особисто й О. Палтов («сірий кардинал» Скоропадського, заступник міністра закордонних справ — Авт.) були авторами грамоти «До всіх українських громадян і козаків»²³. У ній зокрема наголошувалося: «Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії»²⁴. Тільки зі створенням федерації Скоропадський пов'язував повну реалізацію прав українського народу:

²¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 306.

²² *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти. (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — Москва, 1995. — С. 127.

²³ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 305.

²⁴ Державний вістник. — 1918. — № 71. — 16 листопада. — С. 1.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2: Українська Гетьманська держава. — К., 2002. — С. 286.

«В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах державно-національної самобутності»²⁵.

Аналіз її тексту доводить. По-перше, Скоропадський і гетьманські чиновники поверхово розуміли федералізм в умовах нового геополітичного розвитку Східної Європи, тому повсякчас заявляючи про «відновлення в Росії твердого державного порядку», вони перекреслювали його ліберально-консервативні принципи. По-друге, в рамках політичного дискурсу того часу під федерацією розумілася не територіальна організація, а проєкт демократизації влади на засаді права націй на самовизначення, що було наслідком завершення Першої світової війни і розпаду імперій. Тому поява у тексті грамоти формулювань «Великоросії», «Росії» та «всеросійської держави» свідчить про відсутність реальної оцінки наслідків революційних подій 1917–1918 рр. в Україні, розмитість меж понять «національність», «державна» і «федерація», а також належної рефлексії щодо геополітичного розвитку Європи на початку ХХ ст. Фактично гетьман П. Скоропадський заявив про повернення до федерації з державною диктатурою великоросійської нації. Тому виникає питання, яку ж Україну будував гетьман?

Проголошення грамоти П. Скоропадського про федерацію з Росією базувалося на двох політичних розрахунках. Гетьман хотів дати чіткий сигнал країнам Антанти, що вони можуть використати потенціал українських земель для відродження Росії, а також готовність опертися на великоросійське лобі²⁶. При цьому гетьманська грамота про федерацію не передбачала визнання легітимності влади Добровольчої армії. По суті грамота відображала конфлікт між двома опозиційними силами —

²⁵ Державний вістник. — 1918. — № 71. — 16 листопада. — С. 1

²⁶ *Пиріг Р.Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С. 192–193.

«всеросійською контрреволюцією» і східноукраїнською революційною демократією²⁷.

Ще більш суперечливими були міркування гетьмана щодо історичних перспектив України. Він писав, що «Украина, в смысле географическом, занимает несчастное положение, лишающее проявления ее самостоятельности»²⁸. П. Скоропадський повторює вже відому у той час думку про належність українських земель до різних цивілізацій, сформульовану М. Грушевським. Далі гетьман переконував, що Росія може відродитися лише як федерація, а Україна існувати лише як рівноправний член федеративної держави²⁹. До того ж гетьман схиляється до думки, що самостійність є шляхом до федерації. В чому він і переконався на практиці: «Через несколько дней после появления грамоты великорусские круги уже никакой Украины совершенно не признавали»³⁰. Скоропадський також констатував, що «с объявлением федерации русские круги повели резкую политику ко всему украинству. Особенно правые партии и часть русского офицерства в этом отношении были невозможны»³¹. Консервативно-ліберальні засади гетьманату більше збігалися з ідеологією провідних носіїв «російськості», ніж з програмою радикальних соціалістичних перетворень Центральної Ради. У підсумку геополітичний вибір Української Держави був зроблений у бік Росії, що має бути збудована як класична європейська країна. Однак на кінець Першої світової війни на територіях колишньої імперії Романових розпочалася громадянська війна й було складно зрозуміти якою буде Росія в найближчий час.

²⁷ *Kuchabsky, Vasyl. Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923 /Transl. from the German by Gus Fagan. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2009. — p. 79.*

²⁸ *Скоропадський П. Спогади. — С. 307.*

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. — С. 308.

³¹ Там само. — С. 309.

Вже перебуваючи в еміграції і оцінюючи федеративну грамоту, Скоропадський у своїх «Спогадах» написав, що «за мною не пошли, но я остался убежденным, что Великая Россия восстановится на федеративных началах, где все народности войдут в состав великого государства, как равное к равному»³². У жовтні 1920 р. колишній гетьман заявив кореспондентові «Газет де Лозан»: «Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникла з подібного політичного домагання, але змагаючи перш за все до вищої мети — утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусів всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією»³³.

Російськоцентричний погляд на федералізм висловлював В. Зеньковський. На його думку, популярність цієї ідеї в українському національному русі напряду пов'язана зі слабкістю та утопічністю ідеї самостійності України. Зеньковський вважав, що федералізм — це неминучий кордон і найреалістичніша вимога в політичному мисленні українців³⁴. Очевидно, тому для нього суть української проблеми полягала у формулі спасіння України для Росії³⁵ через встановлення конфедеративних відносин³⁶. А система автономії і федеративних відносин інтерпретувалася як розумна та історично продуктивна: «Дело идет не о частностях, ибо между автономией и федеративной системой нет отношения низшей и высшей ступени... Иначе говоря — развитие местной культуры, реальное обеспечение свободы для нее не связано с принципиальным различием автономии или федеративной системы, а всецело связано с подробностями в законодательстве, одинаково осуществимыми в обеих системах»³⁷.

³² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 325.

³³ *Солуха П.* Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чикаго, 1973. — С. 253.

³⁴ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти. (15 мая — 19 октября 1918 г.). — С. 127.

³⁵ Там же. — С. 219.

³⁶ Там же. — С. 223.

³⁷ Там же.

Внаслідок того, що система автономії звільняє від відповідальності за державу в цілому, тому національно-культурна автономія України віддалятиме її від Росії³⁸. Це зізнання Зеньковського засвідчує його глибоку російську свідомість та переконаність про належність українців і росіян до єдиного етнічного та національного коріння. Напевно, тому вчений застерігав від надуманості і доктринерства щодо введення федеративної системи в Росії³⁹. У підсумку, для руського філософа й українського міністра федералізм був можливим шляхом вирішення «двойственности национального сознания» та збереження Великої Росії⁴⁰.

Ідея федералізму в уявленнях Дмитра Дорошенка базувалася на антиросійському дискурсі. Для нього федералізм був тактикою політичної боротьби, способом зміцнення національної державності, а не шляхом повернення України до Росії. Дорошенко досить прагматично оцінював можливості федералізації на теренах колишньої імперії Романових. В своїх спогадах Зеньковський писав, що міністр Дорошенко обдумував плани щодо створення федерації Української Держави і Дону. Фактично він пропонував розширити й укріпити Україну за рахунок розпаду Росії. Тим самим він ставив під сумнів пануючі уявлення в середовищі гетьманських урядовців щодо єдності Росії. Думається, що федералізм для Дорошенка на східноєвропейському просторі був видозміненою імперською ідеєю. Хоча напевно під впливом професора права Отто Ейхельмана, котрий був його консультантом під час роботи в уряді, він детально знав про плани внутрішньої федералізації України.

Дорошенко писав, що ідея федералізму виникла серед частини гетьманських міністрів одразу після поразки Німеччини, а до цього не розглядалася «ні гетьманом, ні головою

³⁸ *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти. (15 мая — 19 октября 1918 г.). — С. 223.

³⁹ Там же. — С. 225.

⁴⁰ Там же. — С. 224, 226.

Кабінету»⁴¹. Тут варто підкреслити, що федерації саме з Росією. А оцінюючи грамоту 14 листопада 1918 р., Дорошенко виправдовував Скоропадського його бажанням зберегти Україну в «грізний момент»⁴². При цьому він досить реалістично стверджував, що для створення федерації треба спочатку відновити Росією⁴³. Так він намагався відвести від гетьмана можливі звинувачення у зраді української самостійницької державності. Очевидно, що такі аргументи Дорошенка переслідували конкретні політичні та ідеологічні цілі — створити з гетьманату досконалий історичний приклад боротьби за Україну. Перебуваючи в еміграції, Дорошенко продовжував критикувати федералістський курс і «російську орієнтацію» останнього гетьманського уряду, яка не відповідала реальним інтересам самої України⁴⁴.

* * *

Метаморфоза федералістської ідеї в уявленнях П. Скоропадського та інших діячів гетьманату наближала його падіння. Вони робили вибір між всеросійським федеративним проектом й ідеєю відродження Великої Росії. Загалом федералізм гетьманської еліти мав виразний русофільський характер. Лише Д. Дорошенко розглядав його як тактику утвердження самостійності Української Держави. Федералістська грамота П. Скоропадського стала фінальним акордом в нетривалому розвитку новітнього гетьманату. Її зміст засвідчив відсутність чітких геополітичних орієнтацій, розуміння глибокої пов'язаності України з Росією, брак потенцій внутрішнього політичного розвитку. Повернення до Росії переконує в існуванні множинної лояльності самого Скоропадського та більшості політичного істебліш-

⁴¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т.2: Українська гетьманська держава 1918 р. — С. 287.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Лупандін О.* Дмитро Дорошенко — міністр закордонних справ Української Держави 1918 року // *Укр. іст. журн.* — 1998. — № 2. — С. 124.

менту цього державного утворення. Малоросійський проект передбачав інтеграцію України, як суверенної частини, до складу федеративної Росії. Сучасник тих подій Василь Кучабський стверджував, що якщо проголошення майбутньої такої федерації було корисною з метою формування спільного українсько-російського блоку проти більшовиків, однак не було необхідності, щоб така федерація почала існувати⁴⁵.

Видання грамоти ставить під сумнів щирість більшості національних ініціатив та проектів гетьманського уряду. До того ж історія з появою грамоти переконує в апокрифічності гетьманату, ілюструє його внутрішньо- і зовнішньополітичну залежність від імперії Гогенцолернів та військових успіхів армій держав Четверного союзу. Саме федеративна грамота гетьмана від 14 листопада 1918 р. дала в руки керівників Українського національного союзу ще один потужний аргумент на користь повстання проти гетьмана. А головні політичні гасла лідерів Директорії ґрунтувалися на антиросійській та антибуржуазній риториці, яка лежала у основі національного проекту.

Федералізм залишався однією з головних парадигм історичної перспективи. Неможливість діячів та сучасників гетьманату мислити в межах іншого політичного дискурсу, епігонство західних ідеологій на постімперському просторі визначили сутність уявлень й ідей тієї доби. Незаперечним фактом залишається те, що гетьманат П. Скоропадського був продуктом геополітики та трансформацій постімперського простору Східної Європи.

⁴⁵ *Kuchabsky, Vasyl. Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923 — p. 82.*

**Особливості соціально-політичного
та економічного статусу етнічних груп
та його вплив на міжетнічні протиріччя
та соціальні конфлікти**

Вирішення головної для українського народу проблеми, висунутої історією на початку ХХ ст. — здобуття власної державності, побудова в Україні справді демократичного суспільства і піднесення його на рівень сучасної цивілізації — вимагало подолання найтяжчих перешкод, врахування специфічних особливостей, зокрема, національних відносин, які склалися тут історично. Головною перешкодою на шляху вільного розвитку України було, безперечно, перебування її земель в складі різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, а згодом — Румунії та Чехословаччини). Перебування України в складі Російської імперії, як однієї з її окраїн, супроводжувалося політикою агресивного етноцентризму, що видавалося за захист інтересів всіх народів імперії.

Проте проблема нацменшин, стосунків між ними та корінним населенням, питання їхнього статусу і на початку ХХ ст., і впродовж наступних десятиріч були одними із провідних і складних проблем влаштування українського життя, відродження української державності, розвитку культури в Україні. Поліетнічність населення України — одна із суттєвих особливостей її історії, і своїм корінням, витоками ця особливість сягає давніх часів.

Поліетнічність складу населення України виступає особливо виразно, якщо порівняти його з складом населення в центральних, корінних губерніях, які входили до Центрально-Промислового району Росії. Таке порівняння є правомірним, оскільки Україна належала до найбільш розвинутих у промисловому відношенні регіонів Росії. Центрально-Промисловий район вклю-

чав вісім губерній: Московську, Володимирську, Калузьку, Костромську, Нижньогородську, Смоленську, Тверську та Ярославську. На той же 1916 р. населення названих російських губерній налічувало 16 740 тис. чол., з яких нацменшинного населення було 528 тис. В даних «Статистического Ежегодника» росіяни й українці не показані окремо, підраховано представників одинадцяти меншин, які й склали близько 13 %. Отже, відсоток населення неукраїнських етнічних груп в Україні в декілька раз перевищував відповідний відсоток населення у сусідніх російських губерніях. Це зумовлювало особливу специфіку національних відносин і особливу гостроту національного питання в Україні як в перші роки ХХ ст., так і в період національно-демократичної революції й в усі подальші десятиріччя.

В цей період М. Грушевський запропонував визнати «всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочинством». Він щиро прагнув національного миру й злагоди, однак зіткнувшись з цілком злободенною дилемою — пріоритет прав нації чи прав людини, все ж таки обирає перше. Це проявилось вже на виборах до Всеукраїнського національного конгресу, коли він запропонував власну й нерівну систему представництва, тільки не за соціальною, як потім майже до свого кінця робили більшовики, а за національною ознакою: один представник від «кожних десяти організованих в якійсь організації українців» або ж один представник від кожної сільської громади, фабрики чи заводу, а також військової частини. В статті «На всеукраїнський з'їзд» (опублікована 29 березня) Грушевський, заклопотаний тим, щоб представництво на конгресі охопило всі національності, які проживали на території України, закликав українців і неукраїнців «всіх областей, країв..., що стоять на українській політичній платформі» взяти активну участь в його роботі, яка сприятиме успішному виконанню покладених на нього сподівань.

Проте ці намагання з перших днів зустріли сильну, жорстку протидію численних антиукраїнських інституцій як у Києві, так і далеко за його межами. Не маючи змоги використати старі,

випробувані ще за часів царату, методи боротьби з національними домаганнями: війська, каральні загони, тюрми, заслання, вони вдалися до таких методів протидії (за визначенням Винниченка), як наклеп, інсинуація, глузування, нацькування — на кшталт: українці збираються самочинно проголосити федерацію; Україна тільки для українців, то іншим національним меншинам тут немає місця і т.п.

В московських і київських часописах з'явилися публікації, які чорним брудом поливали український рух, відмовляли українцям в праві самим вирішувати свою долю, тобто, відверто захищали російський централізм, великодержавний шовінізм, колоніальну систему, а в кінцевому підсумку — унітарну державу. З цього приводу в Заяві делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду і Виконавчому комітетові Рад щодо автономії України, опублікованій 28 травня, зазначалось: «...звикнувши дивитися на Україну тільки як на південно-західний край Російської імперії, а на українців, як на «хохлів», які відрізняються від росіян тільки деякими невеличкими побутовими особливостями, ніколи не хвилюючись про те, щоб познайомитися з життям цих «хохлів» та їх ідеалами, які не вмирили ніколи, навіть під гнітом царизму, буржуазна інтелігенція не змогла, не знайшла у собі сили піднятися до правильного розуміння... здійсненого процесу.

Склад нацменшинного населення в Україні в свою чергу має свої особливості. Передусім це його строкатість, поліетнічність. В цілому в Україні на 1 січня 1916 р. за даними «Статистического ежегодника (1918)» мешкало: євреїв — 2 463 тис. чол., німців — 565 тис., поляків — 445 тис., тюрко-татар — 285 тис., молдаван та румун — 755 тис., чехів — 44 тис. Крім того геополітичне становище України, її місце в міжнародних торговельних зв'язках сприяли осіданню тут вихідців з Кавказу, Балкан та інших країн. Це — болгары, білоруси, греки, вірмени, шведи та швейцарці, цигани, караїми, гагаузи, угорці, албанці, словаки, грузини, жителі інших національностей. Кількісно такі меншини могли бути нечисленними, порівнюючи з поляками,

німцями, євреями, але в сукупності створювали особливий етнічний колорит в Україні.

Підтверджується передусім безперечний факт абсолютного переважання українського населення в губерніях, які історично склалися як саме українські. Порівнювана меншість українського населення в Таврійській губернії пояснюється тим, що за тодішнім адміністративним поділом до складу цієї губернії входив Крим, в якому масово проживали кримські татари, та й тут відносна кількість українців більш як удвоє переважала татарське населення. Відсоток вихідців з російських губерній значним був у Таврійській, Херсонській, Харківській та Катеринославській губерніях. Але й ці губернії за основним складом населення залишалися українськими, навіть тут кількість українського населення у три-п'ять разів переважала населення російське.

Нацменшинне населення перемішувалося з корінним, українським, і цей процес з роками посилювався. Проте зберігалися й райони компактного проживання нацменшинного населення. Крім найчисленніших нацменшин, які мешкали в українських губерніях, — євреїв (проживали здебільшого на Правобережній Україні), поляків (Південно-Західний край) та німців (Волинська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), компактно мешкали в Україні татари (Таврія), греки (Північне Приазов'я), болгар, угорці, румуни, вірмени, шведи (всі переважно в південних губерніях)¹. З посиленням міграційних процесів в міру розвитку капіталістичних відносин формувалися численні й впливові нацменшинні групи, що розселилися по Україні. Частина українців, що проживала в містах, у відсотковому відношенні до всього українського населення в губерніях була меншою, ніж у інших народів. Так, на 1000 українців жило в містах 98 чол., (а по селах — 902), росіян — 371, євреїв — 727, поляків — 260, німців — 112. Відсоток українців у містах був вищим там, де він був вищим взагалі в губернії. Найменше українців-городян було у степовій смузі (Херсонщина, Таврія).

¹ *Кубійович В. Атлас. — Карта. Народи України. — Львів, 1937.*

Звичайно, знання місця постійного мешкання (в містах чи в сільській місцевості) різних етносів, які проживали в Україні, є важливим для розуміння соціальних умов їхнього розвитку, етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації. Проте для розуміння цих умов багато чого додають і дані про розподіл праці за видами занять у різних народів України². Вказані види зайнятості відображають професійну структуру основних за чисельністю етносів, що мешкали в Україні, значною мірою відбивають їх місце в суспільному устрою, в господарському, політичному, культурному житті суспільства. Класифікація населення за видами зайнятості особливо яскраво відбиває місце кожної нації в суспільному житті, якщо брати дані по окремих націях у зіставленні.

Можна виокремити кілька складових цієї політики щодо України. Насамперед економічний аспект, коли створення та реорганізація в Україні промислових підприємств, проведення індустріалізації проходило з метою модернізації російської економіки, при цьому не враховувалися внутрішні потреби України. Тут не створювалися замкнуті цикли виробництва, широко використовувалися російські робітники, створювалася сировинна залежність. Варто виокремити соціальний аспект русифікації. Представники титульної нації виступали так би мовити у ролі «покровителів», які зі своєї ласки надають певні права «молодшим братам». Отже, у соціальному статусі російські панівні верстви автоматично ставали вищими за українські, що породжувало відповідні оцінки та самооцінки. Слід виділити культурний аспект русифікації. Наступ російської мови був настільки сильним, що його негативні наслідки відчувається й досі. Зневажливе ставлення до української культури і спроби повного відкидання її досягнень разом із запереченням самого факту існування та розвитку української нації — загальновідомі факти другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Створення міфу «вищо-

² Див.: Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 70.

сті» російської мови, яка домінувала у містах, завдало дошкучного удару національним інтересам українців.

Передусім впадає у вічі, що відсоток українців, корінної й основної нації в Україні, у такому найпрестижнішому виді зайнятості, як «особисті доходи й підмоги» (останній включав прибутки людей так званих вільних професій — лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також тих, хто отримував пенсії та інші підмоги), значно поступався відповідним показникам по інших націях. Особливо примітною є найменша від інших етносів частина українців, зайнятих у адміністрації, що відбивало їхнє політико-правове становище. Натомість частка українців, зайнятих у сільському господарстві, була найвищою, хоча цей показник потребує уточнення з огляду на обставини, про які вже говорилося в зв'язку з даними про фактичне зростання частини міського населення України. Висока ж порівняно частина росіян, зайнятих в адміністрації, збройних силах відбивала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення ключових позицій росіян у політичному житті.

Більша частина польського населення була зайнята у сільському господарстві, що збігається з даними щодо цієї групи населення з даними стосовно інших національностей крім українців та євреїв. У промисловості й на транспорті поляки — це передусім кваліфіковані залізничники, металісти, шевці. Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися, але посідали значне місце в адміністративному апараті, медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями, служили в армії, зокрема офіцерами.

Найбільшою серед нацменшин своєрідністю професійної структури відзначалися євреї. За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії мешкало 2 млн 644 488 євреїв, що становило 8 % загальної кількості населення³. За своєю

³ Див.: *Фальборк Г., Чарнолуцкий В.* Национальное собрание — СПб: Н. Глаголев, [б/д]. — 264 с.

чисельністю євреїв в українських губерніях Російської імперії посідали третє місце — після українців — 20 млн 600 тис. та росіян — 2 млн 85 тис. Серед єврейського населення найвищим був відсоток служителів культу, найнижчий — зайнятих у сільському господарстві. Окремого розгляду потребує надзвичайно високий показник зайнятих у промисловості. Серед цієї групи єврейського населення були й підприємці, часом дуже заможні, й промислові робітники. Але абсолютно переважали в цій групі ремісники: кравці й шевці.

Значне місце займали євреї в торговельному житті України. Ця група єврейського населення була дуже неоднорідною в майновому відношенні. Поряд із заможними купцями (купці першої і другої гільдії мали право оселятися скрізь за своїм бажанням) основну масу торговців становили дрібні крамарі, які мали мізерний прибуток (особливо в сільській місцевості) і якими були «перевантажені» містечка «смуги осілості». Євреї отримали право орендувати землю. За їх рахунок, включаючи й службовців та робітників, дещо зростала частина єврейського населення, зайнята в сільському господарстві, хоча ця частина залишалася порівняно невеликою. До неї примикала досить значна група зайнятих на транспорті — переважно сільських та містечкових візників. Не набуло поширення й утворення на орендованій землі єврейських сільськогосподарських колоній. На поч. ХХ ст. в землеробських колоніях в «смугі осілості» (на Херсонщині, Катеринославщині) мешкало лише 13 тис. єврейських родин⁴.

Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями у Волинській та найбільш компактно у Таврійській і Херсонській губерніях⁵. Німецькі колоністи суттєво вплинули на господарське життя Південної України.

⁴ Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. — 1994. — № 4. — С. 26.

⁵ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 442. — Оп. 497. — Спр. 642. — Арк. 15-16.

Найбільше цей вплив був відчутний у Херсонській і Таврійській губерніях.

Основними професійними групами серед німців були зайняті в сільському господарстві й у промисловості. Перші — значною мірою колоністи, тобто жителі компактних поселень і в цілому досить заможні (лише на Волині колоністам належало 700 тис. десятин землі)⁶. Другі — підприємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники.

Перемога революції у лютому 1917 р. в Петрограді відкрила широкі можливості для вирішення національного питання як в Росії, так і в Україні. Саме Центральна Рада і її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи демократичної етнополітики.

Голова Центральної Ради прекрасно знав, яким полінаціональним в силу багатьох причин виявився склад населення України і відразу застерігав, що українці з величезною повагою будуть завжди ставитись до представників будь-якої національності. «З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями»⁷.

В цей період М. Грушевський запропонував визнати «всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочином». Він щиро прагнув національного миру й злагоди. Це проявилось вже на

⁶ Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 24.

⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець. — К., 1992. — С. 69.

виборах до Всеукраїнського національного конгресу, коли він запропонував власну й нерівну систему представництва, тільки не за соціальною, як потім майже до свого кінця робили більшовики, а за національною ознакою: один представник від «кожних десяти організованих в якійсь організації українців» або ж один представник від кожної сільської громади, фабрики чи заводу, а також військової частини. В статті «На всеукраїнський з'їзд» М. Грушевський, заклопотаний тим, щоб представництво на конгресі охопило всі національності, які проживали на території України, закликав українців і неукраїнців «всіх областей, країв..., що стоять на українській політичній платформі»⁸ взяти активну участь в його роботі, яка сприятиме успішному виконанню покладених на нього сподівань.

Звертаючись до українського народу, М. Грушевський в статті «Народам України» зазначив: «Ми хочемо вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим самим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Право національних меншостей буде забезпечено. Білорусам, великоросам, полякам, євреям, молдаванам, чехам та іншим народностям України буде надано пропорційне представництво в наших автономних органах, а їх мова буде допущена в зносинах з урядами і органами самоуправління в тих округах, де ці народності становлять повний національний мінімум»⁹.

В проблемі національно-державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Її лідери розуміли, що для цього перш за все потрібно було порозумітися з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою неважкою. Принципові положення були вироблені на Всеукраїнському національному конгресі. Дещо пізніше вони були конкретизовані

⁸ Нова рада. — 1917. — 29 березня.

⁹ Нова Рада. — 1917. — 1 квітня.

у І Універсалі Центральної Ради. «В городах і тих місцях, — зазначалось в ньому, — де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України»¹⁰.

Провідники українського руху, реалізуючи ідею національного самовизначення, розуміли вплив неукраїнського населення на розвиток української революції, тому усіяко прагнули до максимального порозуміння з національними меншинами. Особливо велику увагу в цьому контексті вони приділяли містам. Адже останні були важливими осередками промислового та інтелектуального потенціалу. При чому більшість населення в них становили неукраїнці. Зрозуміло, питома вага представників національних меншин у всіх сферах життя міст мала таку значимість, що ігнорувати їхні інтереси було б великою помилкою.

11 липня 1917 р. представники національних меншин вперше взяли участь у роботі Малої ради. М. Грушевський висловив сподівання, що спільна праця українців з представниками національних меншин виведе Україну на шлях розквіту і національної злагоди. Позитивну оцінку дав і В. Винниченко: «Це був один із кращих моментів у співжитті різних національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренні, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла...»¹¹.

Складалося враження, що неукраїнська сторона у своєму ставленні до українського руху, визнала його провідну роль. Навіть меншовик О. Таск, який напередодні конгресу погрожу-

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 104–105.

¹¹ *Винниченко В.К.* Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 297.

вав розігнати Раду багнетами, самокритично оголосив, що останній вдалося попри сподівання багатьох привернути на свою сторону представників національних меншин. «Треба було бути сліпим, — говорив він, — щоби не побачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну. Разом з цим зникло й те недовір'я у меншостей, яке було в початках революції»¹². Однак наступні події показали, що бажане не стало дійсним. Національні представництва поводитися стосовно УЦР нетолерантно.

Що ж стосується поповнення і реорганізації українського уряду, то ще 15 липня 1917 р. на засіданні Малої ради було заслухано доповідь комісії в справі реорганізації Генерального секретаріату. Згідно з її проектом постанови секретарство між-національних справ перейменовувалося на «Секретаріат охорони прав національних меншостей». Генеральним секретарем його пропонувалась кандидатура О. Шульгіна, а його заступниками — М. Міцкевича та М. Зільберфарба. Проте в прийнятому наступного дня Малою радою «Статуті Генерального Секретаріату» це секретарство визначалось, як «секретарство національних справ»¹³.

Політика Генерального секретаріату щодо національних меншин була чітко вказана у його Декларації від 29 вересня. В ній, зокрема, зазначалось: «Генеральний Секретаріат, обстоюючи права українського народу через Секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя... Секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин»¹⁴.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 175.

¹³ Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 18. — Листопад.

¹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 326.

22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив проект реорганізації генерального секретарства міжнаціональних справ і передав його на розгляд УЦР. Проект значно розширював функції цього відомства. Тепер на новий орган, який очолив О. Шульгін, було покладено завдання «міжнародних зносин», «охорони інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки», «тимчасового загального улаштування і міжнаціональних непорозумінь в межах Української Народної Республіки». На основі ж колишнього генерального секретарства міжнаціональних справ було сформовано три нових — у справах великоруських (Д. Одинець), єврейських (М. Зільберфарб) та польських (М. Міцкевич)

Що ж стосується росіян як представників національної меншини — то особливість полягала в тому, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б проживала на Україні окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо як німці, євреї, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося з зрусифікованих українців і більшого проценту росіян.

В Україні у великих містах, за винятком Полтави і Чернігова, відсоток українців не був переважаючим. Так, скажімо, у 1917 р. в Києві з 467 400 душ населення українці становили 76 600 чоловік, євреї — 87 200, всі інші національності — 72 200, а росіяни — 231 400 чоловік¹⁵. Така тенденція спостерігалася в Одесі, Харкові, Катеринославі, містах Донбасу та інших промислових центрах.

З іншого ж боку — за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та організацій. Певна частина їх представників як членів загальноросійських партій та організацій була делегована до Центральної Ради. «Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, — писав Д. Дорошенко, — виховувалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотиз-

¹⁵ Короткі підсумки перепису населення України. – Харків, 1928. — С. 2.

мом, поділяли загальноросійські ідейні стремління»¹⁶. Тому, цілком зрозуміло, що вони обережно, а іноді і упереджено ставилися до проблем національно державного будівництва, національних меншин.

Зважаючи на те, що росіяни в Україні не проживали компактно — їх політична активність і організованість виявилися діаметрально протилежними між собою, а також суттєво відрізнялися від політичних поглядів і уподобань інших етнічних груп в країні. Причина тут, очевидно, полягає в багатовіковому культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, вони сприймали себе національно більшістю, а свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, переважно кадетського спрямування.

Після Лютневої революції і початку фактичного розпаду Російської імперії виникла принципово нова етнополітична ситуація. Відбувалися процеси творення нових держав. У яких найбільшими етнічними групами стали представники титульних націй, перетворили росіян, в тому числі і в Україні, в національну меншину. Щодо України, то суть її полягала не тільки у зміні статусних характеристик найбільших етнічних груп України — українців та росіян, а і характером політичної боротьби, що розгорнулась на початку 1917 — початку 1918 рр. Така зміна статусу була болюче сприйнята росіянами. І, хоч на той час в юридичному, політичному і навіть в деякій мірі культурному дискурсах поняття «меншина» вживалось виключно в кількісному, а не в якісному значенні, така ситуація викликала спротив як в середовищі росіян України, так і з боку російських і проросійських політичних сил.

Цей факт, а також те, що значна частина населення — як українців, так і представників інших етнічних груп — була в значній мірі зрусифікованою, став причиною досить активної експлуатації «російської карти» в тогочасному політичному

¹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 271.

житті України. Зважаючи на те, що росіяни в Україні не проживали компактно — їх політична активність і організованість виявилися діаметрально протилежними між собою, а також суттєво відрізнялися від політичних поглядів і уподобань інших етнічних груп в країні. Причина тут, очевидно, полягає в багатовіковому культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, вони сприймали себе національною більшістю.

Ще однією особливістю, яка стосувалася російської інонаціональної групи, було те, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б мешкала окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо, як німці, частково євреї і поляки, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося із зрусифікованих українців і більшого проценту росіян. Наприклад: Харків — (25,92 % — українці; 63,17 % — росіяни), Катеринослав — (15,76 % — українці; 41,78 % — росіяни), Херсон — (19,62 % — українці; 41,21 % — росіяни), Одеса — (9,39 % — українці; 49,09 % — росіяни), Миколаїв — (8,46 % — українці; 66,33 % — росіяни), Луганськ — (19,12 % — українці; 68,16 % — росіяни).

З цієї позиції російські політичні партії провадили активну агітаційну роботу серед населення. Показовою щодо цього була Катеринославська губернія. Недарма на одному з засідань Центральної Ради зазначалось, що «там сильні російські соціалістичні організації, котрі... користуючись у населення довір'ям як соціалісти, псують роботу». Тут весною-влітку 1917 р. російські есери та кадети провели широкомасштабну пропагандистську кампанію серед інтелігенції і особливо серед селян. Це дало свої результати. Губернський селянський з'їзд, що відбувся у червні, відхилив резолюцію про підтримку Центральної Ради в її домаганнях національно-територіальної автономії. Таку ж позицію зайняв і Катеринославський повітовий з'їзд вчителів¹⁷.

¹⁷ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 129; Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15/16. — Вересень.

Подібна ситуація була і в Одесі. Тут активно діяв обласний комітет комітету підтримували політику Тимчасового уряду, виступали проти надання Україні прав автономії.

З цього приводу М. Грушевський вважав за необхідне «...гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісно у стосунках з росіянами. ... Тут, як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою» — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити «з великим тактом, терпінням, не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважливо й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови, як мови державної»¹⁸.

Половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери). Значну частину членів складали домовласники. Аналогічні київському клуби виникли в Подільській та Харківській губерніях. Загалом в Україні на той час нараховувалося біля сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій.

За територіальною ознакою всі російські націоналістичні організації поділялись на регіональні та загальноросійські. До першої групи належали організації суто українські, керівні органи яких знаходилися на території України. Особливо широко був представлений в Україні «Союз русского народа». Його осередки були організовані у Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Ніжині, Олександрівську, Павлограді, Одесі, Катеринославі, Житомирі.

Досить неоднорідною була соціальна база цих організацій. До їх складу входили представники великої та дрібної буржуазії, дворянства, духівництва, військових, інтелігенції. Чимало було

¹⁸ Див. *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії. — К., 1994. — С. 41.

серед монархічних організацій робітників і селян. Найчастіше робітники вступали до організації «Союз російский рабочих». Це була дуже відома організація, яка мала свої відділи в багатьох містах України. Тільки у Києві вона нараховувала близько трьох тисяч робітників. У Слов'янську — біля двох тисяч.

Слід підкреслити, що первопричиною вступу до російських націоналістичних організацій була не політична чи національна позиція їх членів, а суто соціально-економічна. Кожна з перерахованих верств населення, вступаючи до подібних організацій, намагалась, таким чином захистити свої права. Дворянство хотіло повернути втрачені привілеї, буржуазія прагнула розширити свої політичні права, розраховуючи також і на інші економічні поступки з боку держави і, нарешті, робітники, в умовах існуючого безробіття, вимагали постійну роботу і стабільну заробітну плату.

Така прихильність до ідей російського націоналізму з боку російської етнічної групи, зрусифікованої частини населення, а також частини українців була не випадковою. Український національний рух в цей час знаходився у полоні соціалістичних ідей. Разом з вимогами автономії для України, надання рівних прав і можливостей представникам національних меншин, українські національні партії у своїх програмах ставили питання і про розподіл землі, скасування приватної власності, націоналізацію промисловості тощо. В ці заходи намагалися здійснити в найкоротший строк, не виключаючи і застосування сили. Такий радикалізм, підтриманий російськими політичними партіями, відштовхував певні верстви населення особливо росіян від українського національного руху.

Чисельною групою представників національних меншин були поляки. В умовах бездержавності, національного пригноблення, що його зазнавали українці і поляки в Російській імперії, сформувалось розуміння необхідності спільних дій за національне визволення. Політичне середовище поляків напередодні революції не було однорідним. В ньому впродовж більш або менш тривалого часу діяли легальні, напівлегальні або нелега-

льні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напрямку — від народових демократів (ендеків) до заснованої Ю. Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ), двох соціалістичних партій — ППС та СДПіЛ (остання стояла на більш радикальних позиціях).

В середовищі полонії український визвольний рух мав численних і щирих прихильників. Зразу ж після лютневих подій у Петрограді газета «Нова рада» опублікувала привітання Центральній Раді, яке надійшло від Польського виконавчого комітету. В привітанні висловлювалась думка про необхідність порозуміння українців і поляків як двох рівних і близьких народів, «яких тісно пов'язала історія»¹⁹. Про підтримку національно-визвольних змагань українського народу лідерами польських організацій на Україні засвідчують їх виступи та привітання на адресу Центральної Ради, Всеукраїнського національного конгресу.

Керівники польського руху на Україні, вболіваючи за відродження Польської держави, солідаризувалися з українським визвольним рухом, вбачали у ньому могутній фактор повалення централізованої Російської імперії. Про підтримку вільного вибору українського народу заявив представник Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні І. Волошиновський, виступаючи на Всеукраїнському національному конгресі²⁰.

Залучення поляків, їх організацій до участі у представницьких та виконавчих структурах влади, стало важливим фактором посилення впливу польського елемента на революційний та державотворчий процес в Україні. У засіданні Малої ради вперше представники польської національної меншини взяли участь 11 липня 1917 р. До листопада 1917 р. в ній працювали В. Рудницький (ПДЦ), В. Матушевський (ППС-лівиця), а пізніше Почентовський (ПДЦ) і Корсак (ППС-лівиця). З принципових

¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 30 березня.

²⁰ Див.: Українська Центральна рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 62–63.

питань, що зачіпали інтереси поляків, вони досить часто ставали в опозицію до рішень Малої ради. Так було при обговоренні питань організації польської армії, тимчасових правил допомоги переселенцям та земельного закону. Однак сам факт участі представників польських організацій у діяльності Центральної Ради, підтримка українського руху в головному — державо-творчому процесі відіграв позитивну роль.

Найбільша єврейська народність, найчисельніша в Україні серед нацменшинних груп, була найсильніше обмежена в правах. Зазначимо — основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни.

Єврейський суспільний рух був невід'ємно пов'язаний з політичним і являв собою дуже потужний і багатогранний механізм, який мав різні прояви. В його основі лежав сіонізм, представлений цілою низкою організацій, що виникли в Росії після Лютневої революції. Значна частина єврейського населення на початку ХХ ст. була позбавлена громадянських прав. Тому така ситуація сприяла згуртуванню їх у громадські організації та політичні партії за національною ознакою.

Пізніше В. Винниченко, згадуючи про перше засідання Малої ради з представниками національних меншин, зазначав: «...Чисто єврейські політичні партії поставилися розсудливо, а деякі навіть прихильно до ідеї української державності... Вони прийняли в свою свідомість ідею української державності, як факт, як щось природне й неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до її свої власні прагнення й цілком свідомо, рішуче й послідовно uznали себе громадянами Української Держави. Вони визнали Центральну Раду, як свій орган і виступали в ньому, як рівні члени його, з рівними правами, політичними і національними».

Співробітництво українських та єврейських партій значною мірою було обумовлене тим, що євреї, віками пригноблені Російською імперією, виявили прихильність Центральній Раді, яка пропонувала їм рівноправ'я не вимагаючи при цьому асиміляції. Єврейські партії щиро підтримали українську революцію, виявляючи готовність взяти активну участь у розбудові нової держави. Євреї не були найчисельнішою національною меншиною в Україні, але їх підтримка української влади була найбільшою з усіх неукраїнських національностей країни. В цьому питанні єврейські партії виступали тоді єдиним блоком, незважаючи на значні протиріччя між єврейськими соціалістами та сіоністсько-клерикальним блоком. Хоча їх позиції були різними майже з усіх питань єврейського життя.

Період Української революції залишив глибокий слід в історії німецького поселення в Україні. Німецькі колоністи не залишились осторонь тих бурхливих подій, які прокотились по всій Україні. Будучи селянами за укладом життя та досягнувши протягом попередніх десятиліть високого рівня життєзабезпеченості, вони, на відміну від інших етносів, були налаштовані менш радикально в соціальному плані, у крайньому випадку, виступаючи за обов'язковий переділ землі і сільськогосподарського реманенту, а тому не могли бути ні ініціаторами, ні активними учасниками соціалізаторських процесів в аграрній сфері. Більшість була за те, щоб залишити все так, як є, що, у свою чергу, не влаштовувало значну частину українського селянства. Така полярність у політичних орієнтирах привела до збройного протистояння німців з українськими повстанцями. Були випадки, коли руйнувались німецькі села, господарства, реквізувалось продовольство. Разом з тим окремі колоністи брали участь в українському повстанському русі, зокрема серед командирів формувань Н. Махно були німці Вільгельм, Клейн, Клерфмен, Фітц.

Єдиною політичною силою, до якої більшість німців поставились нелояльно (а то й вороже!), були більшовики. Саме їх тимчасове правління в 1919 р. на Півдні України спровокувало

збройні виступи. Тут і співпали погляди німців та українських селян на причини необхідності спротиву радянському режиму. 26 липня — 20 серпня 1919 р. прокотились хвилі виступів німців Одеського, Тираспільського, Вознесенського повітів Херсонської губернії. Приводом конфліктів послужило обмеження виборчих прав німецького населення під час виборів до сільських і повітових рад, які проводились більшовиками з метою створення адміністративних інструментів для реалізації політики воєнного комунізму. Крім того, загони комуністичної групи «Спартак» розпочали безчинства, обшуки, пограбування в будинках у колонії Гросслібенталь. Колоністи перебили мародерів. Повстання очолив І. Лаурер. Загін з 300 чоловік розгромив направлений радянським урядом бронепоезд. Згодом більшовицькі війська прорвали оборону і знищили лише в колонії Карлсруе 85 повсталих колоністів.

Таким чином, трансформації, що відбувалися у становищі німецького населення України в період революції мали свою специфіку. Нові державні структури не виявляли особливої прихильності до німецької спільноти, хоча її представництво в органах влади, як і інших нацменшин, забезпечувалося. Найбільшу симпатію до німецької меншини виявив за цей час уряд П. Скоропадського. Значною мірою це пояснювалося тим, що останній прийшов до влади за активного сприяння німецьких військ, які знаходилися тоді в Україні.

Наведені вище напрями національної політики Центральної Ради відповідним чином відбилися не тільки в її організаційних й правових формах, що втілювалося, зокрема, у створенні народних міністерств у справах «великоросів», євреїв і поляків, а також у деяких законодавчих актах і найперше в підписаному 9 січня 1918 р. «Законі про національно-персональну автономію». На засіданні Малої ради, де відбувалася ця історична подія, головуєчий М. Грушевський висловив задоволення з того, що Центральна Рада в надзвичайно складних політичних умовах видала цей документ.

Таким чином, офіційна національна політика УНР в цілому була толерантною, демократичною і справедливою. Досвід її вчить, що вільна українська держава повинна створити сприятливі умови для позитивного ставлення до себе з боку національних меншин, активно залучаючи їх до державного будівництва. Водночас він свідчить, що й вони, в свою чергу, теж зобов'язані з розумінням ставитись до корінних інтересів українського народу, який здійснює своє законне право на суверенне державне життя, не перешкоджати, а всіляко сприяти йому в реалізації цього права.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Ольга Гейда

Маловідомі факти до біографії Миколи Ілліча Шрага

Життєвий шлях Миколи Ілліча Шрага — українського громадсько-політичного діяча, заступника голови Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–1918 рр.) був яскравим, насиченим та, водночас, трагічним та втаємниченим. Доля одного з наймолодших діячів Української Центральної Ради склалася типово для представника української інтелігенції початку ХХ ст.: боротьба, еміграція, переслідування, арешт, нагляд органів ДПУ, необхідність пристосуватися до нових умов, не зрадивши себе.

Микола Ілліч Шраг був молодшим сином у родині відомого українського громадського та земського діяча, адвоката, лідера української фракції у I та II Державних Думах Іллі Людвиговича Шрага та його дружини Єлизавети Ісааківни. Народився 8 травня 1894 р. у Чернігові, закінчив Чернігівську чоловічу гімназію. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. У березні 1917 р. обраний членом Центральної та Малої Рад, а в червні — заступником голови Української Центральної Ради М.С. Грушевського. Член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів. Був членом Комісії по складенню проекту Статуту автономії України. За правління П. Скоропадського — член Українського національного союзу, активний учасник підготовки збройного повстання проти гетьмана. За Директорії на чолі дипломатичної місії виїжджав до Швейцарії, був радником надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. З кінця 1919 р. жив у Відні. В еміграції написав працю

«Держава і соціалістичне суспільство». Разом з М. С. Грушевським 1924 р. повернувся до України. Працював економістом у Наркоматі зовнішньої торгівлі УСРР і Вищій раді народного господарства УСРР, в Товаристві працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. 1931 р. за сфабрикованою справою «Українського національного центру» був засуджений до 6 років заслання, яке відбував у Саратові та Ростові-на-Дону. Від 1945 р. жив у Львові, працював у Львівському політехнічному інституті. З 1956 р. кандидат економічних наук, 1957 р. доцент кафедри економіки промисловості та організації машинобудування енергетичних підприємств, впродовж 1958 — 1963 рр. завідувач кафедрою економіки та організації машинобудування і приладобудування, з 1965 р. доктор історичних наук, професор кафедри економіки і організації галузевої промисловості Львівського політехнічного інституту. Автор близько 50 наукових праць про формування, теоретичне обґрунтування та розвиток промислових комплексів. Член наукової ради з економічних проблем в Інституті економіки АН СРСР. Помер 2 лютого 1970 р., похований на Личаківському цвинтарі.

Біографії Миколи Ілліча Шрага присвячено кілька ґрунтовних дослідницьких розвідок В. Верстюка та С. Черниченка¹, Т. Демченко та Г. Кураса², В. Пристайко та Ю. Шаповала³, І. Винниченка⁴, а також декілька статей у довідкових виданнях⁵. Науковці одноставно відзначають, що біографія Миколи Ілліча досліджена недостатньо і потребує подальшої розробки та

¹ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 197–198.

² *Демченко Т., Курас Г.* Нетипова доля Миколи Шрага // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідом. зб. наук. праць. — К., 2004.

³ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Україна, 1996; Вони ж. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К.: Критика, 1999. — 352 с.

⁴ *Винниченко І.* Німці в Україні. Бібліографічний довідник. — К.: Геопринт, 2011. — 351 с.

⁵ Нові імена. Львівщина та львів'яни. Історико-біографічний енциклопедичний довідник. — Львів, 2004 — С. 426.

Ольга Гейда

ретельної уваги. У реалізації дослідницького пошуку можуть стати у пригоді матеріали, що відклалися в особовому архіві бібліографа Чернігівщини середини ХХ ст. Дмитра Панасовича Бочкова.

Дмитро Панасович Бочков був упорядником запланованої до видання у 70-х рр. ХХ ст., ґрунтовної науково-довідкової праці «Достопам'ятні земляки уродженці та діячі Чернігівської землі. Біо-бібліографічний словник. А–Я»⁶. В процесі укладення списків прізвищ до словника, зараховувалися особи народжені на Чернігівщині, про працю яких є друковані згадки в літературі; а також ті, які народжені в іншому місці, але відзначилися своєю плідною діяльністю на Чернігівщині. Питання територіальних рамок «Словника» вирішувалося у кордонах Чернігівської губернії ХІХ ст. Словник передбачалося доповнити географічним та іменним покажчиками. У процесі підготовки до видання Дмитро Панасович плідно працював у бібліотеках і архівах, частину матеріалів про сучасників збирав шляхом особистого листування з претендентами на поважне звання «достопам'ятних земляків», або з їх родичами та друзями.

Пройшовши довгий та цікавий життєвий шлях Дмитро Панасович заповідав передати матеріали свого особистого архіву до Чернігова. Так, у Державному архіві Чернігівської області, з матеріалів переданих до архіву родичами 1983 р. було сформовано особистий фонд Дмитра Бочкова (Ф.Р. 8860). У фонді зберігаються 32 справи матеріалів до «Словника» відомих діячів Чернігівщини у вигляді окремих тек з відомостями, які вдалося розшукати Дмитру Бочкову в ході підготовки до написання праці.

Справа № 41 з анатованого архіву повністю присвячена Миколі Іллічу Шрагу. Вона має загальний обсяг 6 аркушів⁷.

⁶ Гейда О. Біобібліографічний словник видатних уродженців Чернігівщини Д. Бочкова про І. Шрага та його оточення // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О. Б. Коваленко. — Чернігів,: Просвіта, 2012. — Вип. 2. — С. 147–152.

⁷ Матеріали для біобібліографічного словника діячів Чернігівщини. Шраг Микола Ілліч. — Державний архів Чернігівської області (Далі — ДАЧО), ф.р. 8860, оп. 1, спр. 41.

Перші 2 аркуші — автобіографія Миколи Ілліча Шрага переписана рукою Д. Бочкова з листа М.І. Шрага від 19 грудня 1964 р. зі Львова, про що є відповідний запис у верхньому правому куті рукопису. Ідея написати Миколі Іллічу листа лунає у листі Дмитра Панасовича Бочкова до Володимира Михайловича Кибальчича* від 9.06.1963 р., який мешкав у Львові: «якщо це можливо, надішліть мені адресу чернігівця Шрага Миколи Ілліча професора Львівського політехнічного інституту»⁸.

Ймовірно, згаданий лист М. Шрага був відповіддю на прохання Д. Бочкова надіслати власноручну автобіографію для «Словника». Оригінал листа М. Шрага до Д. Бочкова не зберігся, або був спеціально знищений самим Д. Бочковим у процесі упорядкування листування, яке тривало 1980 р. у рамках підготовки до передачі особистого архіву до державних установ.

Автобіографія укладена українською мовою, містить окрім відомих фактів, цілий ряд унікальних відомостей про роботу Миколи Ілліча у радянських установах не висвітлених у науковій літературі, тому, наводимо текст повністю:

«Автобіографія»

Народився 1894 р. 8 травня у Чернігові. Закінчив там гімназію, потім п'ять років вчився на юридичному факультеті Московського університету. Значно пізніше 1951 р. закінчив також Торгово-економічний інститут і Вечірній університет марксизму-ленінізму у Львові.

В 1956 р. я, після захисту дисертації, одержав ступінь кандидата економічних наук, а в 1957 р. звання доцента. Тепер працюю над докторською дисертацією «Теорія промислових комплексів». Закінчую працю над нею у цьому місяці. Маю понад 40 друкованих праць, переважно з питань економіки промисловості (список головних додаю).

* Володимир Михайлович Кибальчич — син Михайла Андрійовича Кибальчича, друга Д. Бочкова по навчанню в Чернігівській духовній семінарії. Літературознавець, дослідник творчості Михайла Коцюбинського.

⁸ ДАЧО, ф.р.8860, оп. 1, спр. 72, арк. 11 зв.

Багато років працював у промисловості: у Вищій Раді Народного господарства УРСР в Харкові, на заводі «Саркомбайн» в Саратові, на машинобудівних заводах у Ростові-на-Дону, на заводі «Карбаліт» у м. Орехово-Зуєво, в «Укрголоввино» в м. Києві, у Львівському облплані.

Понад 15 років викладаю економіку народного господарства в ВУЗах Харкова і Львова. Працюю останні 12 років у Львівському політехнічному інституті».

Цікаво, що життєпис не містить жодної згадки про 34 роки з життя Миколи Ілліча (з 1917 по 1951 рр.). Цілком можливо, інформація була свідомо випущена при копіюванні Д. Бочковим листа М. Шрага. Обізнаність Д. Бочкова з діяльністю М. Шрага у роки української революції, підтверджується наявним у теці матеріалом з газети «Культура і життя»⁹ за 1975 р. під типово радянським заголовком «Як вони перекручують історію», в тексті якої червоним олівцем підкреслені декілька скупих фраз про те, що «1917 р. Микола Шраг був заступником голови Центральної Ради, а згодом перейшов на позиції радянської влади».

Наведений перелік місць працевлаштування М. Шрага після заслання до Саратова у 1932 р. дає можливість підтвердити припущення Т.П. Демченко, про те, що «він разом з родиною змінив чимало місць роботи та перебування, об'їздивши мало не весь Союз, доки у 1945 р. не приїхав до Львова. Знову ж таки, хтось підказав йому тактику безкінечних переїздів, щоб уникати надто ретельної уваги компетентних органів»¹⁰. А увага дійсно була прискіплива, про що свідчать нещодавно опубліковані В. Даниленком зведення секретного відділу ДПУ УСРР за 1927 — 1929 рр., в яких прізвище М. Шрага у контексті висвітлення діяльності харківського осередку «сменовіхівців», нагляду за

⁹ ДАЧО, ф.р. 8860, оп. 1, спр. 41, арк. 5 (Культура і життя. — 1975. — № 62 (№ 2137), четвер, 7 серпня).

¹⁰ Демченко Т., Курас Г. Нетипова доля Миколи Шрага // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідом. зб. наук. праць. — К., 2004. — С. 396.

оточенням М. С. Грушевського, настроїв уявних членів «СВУ» згадується у ряді документів¹¹.

Аркуші 3 та 4 справи № 41 являють собою машинописний список наукових праць М. Шрага, укладений російською мовою (статті опубліковані українською мовою зазначені у примітках) у вигляді таблиці, яка має такі основні позиції: назва роботи, видавництво, рік, кількість сторінок, співавтори, примітки. Загалом вказано 17 праць, наприкінці списку зазначено, що загальна кількість робіт в наукових журналах та збірниках сягає 40. Список підтверджено власноручним автографом Миколи Ілліча і датовано 12 грудня 1964 р. Оскільки, список являє собою найповнішу з відомих бібліографій М. Шрага наводимо його повністю і без змін.

Список главных опубликованных работ Н.И. Шрага (машинопис)

1. Экономика современной Польши. — В соавторстве с М.Е. Блех. — Торгпредство СССР в Польше, 1923. — 120 с. — На украинском языке.
2. Внешняя торговля Украины. — ДВУ*, Харьков, 1924. — 42 с. — На украинском языке.
3. Персия. Географическо-экономический очерк. — ДВУ, Харьков, 1926. — 46 с. — на украинском языке.
4. Пути развития текстильной промышленности // Государство України. — № 1. — 1930. — 15 с. — на украинском языке.

¹¹ Даниленко В. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. /Упор. Василь Даниленко, — К.: Темпора, 2012. — С. 79, 97, 130, 259, 331, 524, 604.

* Державне видавництво України створено у травні 1919 р. у Києві як Всеукраїнське видавництво (Всевидав) при ВУЦВК. Від січня 1920 р. діяло як Всеукраїнське державне видавництво (Всеукрдержвидав) у віданні Президії ВУЦВК, від травня 1921 р. — Наркомату освіти УСРР. Із серпня 1922 р. перетворено на Державне видавництво України. Розміщувалося в Харкові й мало мережу губернських відділень та представництв.

5. Промышленность УССР — ДВУ, Харьков, 1929. — 171 с. — в соавторстве с Янорским. — на украинском языке.

6. На что идет энергия Днепростоя. — ДВУ, Харьков. — 1930. — 31 с. — на украинском языке.

7. Промфинплан предприятия. — ДВУ, Харьков, 1930. — 143 с. — в соавторстве с С.М. Шопамовичем.

8. Из истории развития промышленности Украины за 300 лет (1654–1954) // Юбилейный сборник Львовского политехнического института. — 1954. — 45 с.

9. Машиностроительная промышленность западных областей Украины и пути ее развития // Юбилейный сборник Львовского политехнического института. — 1955. — 17 с.

10. Промышленность западных областей УССР в шестой пятилетке. — Львовское областное издательство, 1956. — в соавторстве с Л. Владимировым. — 88 с.

11. Развитие машиностроения за 40 лет советской власти // Научный сборник Львовского политехнического института. — Вып. 51. — 1957. — 12 с.

12. Львовский экономический район. — Львов, книжное издательство, 1958. — 118 с. — в соавторстве с А.С. Куц. — на украинском языке.

13. О некоторых вопросах дальнейшего развития машиностроения во Львовском экономическом административном районе. — Научные записки Львовского политехнического института. — 1960. — № 3. 30 с.

14. Структурные сдвиги и производственные связи в промышленности Львовского экономического района // Экономика советской Украины. — 1962. — 5 с.

15. К теории промышленных комплексов СССР // Научные записки Львовского политехнического института. — 1962. — Вып. 81. — 24 с.

16. Рациональное размещение производительных сил в СССР // Львовский областной отдел общества «Знание». — 1963. — 24 с.

17. Совершенствование экономических связей в промышленности Львовского экономического района // Экономика со-

ветской Украины. — 1964. — декабрь. — 10 с. — в соавторстве с А.Д. Райской.

Шостий аркуш справи № 41 являє собою конверт синього коліру з фотокарткою розміром 3x4, надісланою на прохання Дмитра Панасовича для словника видатних Чернігівців. На нас з фото дивиться досвічена людина з сумними очима і трохи втомленим поглядом (Мал. 3).

Відомий портрет молодого Миколи Шрага, написаний українським художником М. Жуком, на якому зображено витонченого чоловіка з віолончеллю у руках: високе чоло, аристократичні риси обличчя, чуттєвість погляду (Мал. 1). Між цими зображеннями промайнуло складне і цікаве, сповнене трагедій і радощів, осяяне любов'ю та музикою, зігріте пам'яттю про боротьбу у молоді роки життя представника української інтелігенції початку ХХ ст.

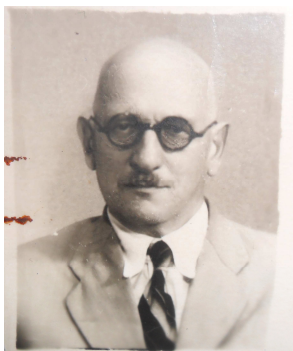
*Мал. 1. Портрет М. Шрага з альбому М. Жука. 1915 р.**

* Портрет вперше опубліковано у статті Т.П. Демченко «У мене чиста совість». Микола Шраг: унікальна доля українського революціонера // День. — 2004. — № 171 (24 вересня)

Ольга Гейда

*Мал. 2. М. Шраг **

*Мал. 3. М.І. Шраг 1964 р. ***

* Фото опубліковано у *Черниченко С.А.* Шраг Микола Ілліч: (4(17).05.1894 р. - 1(14).02.1970 р.) політичний і громадський діяч, член Центральної Ради // *Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети.* - К., 2002. - № 1. - С. 285-287.

** Публікується вперше // *Державний архів Чернігівської області, ф.р. 8860, оп. 1, спр. 41, арк. 6.*

Особовий склад Київської та Черкаської повітових народних рад

1917 рік в Україні позначений серед іншого рядом загальнодержавних виборчих кампаній: до міських дум, повітових земських зібрань, до Всеросійських та Українських Установчих Зборів. Не менш масовими були вибори до різноманітних рад усіх рівнів та видів, однак вони поступалися своєю масштабністю. Та й відмінність між органом місцевого самоврядування чи установчими зборами і громадськими утвореннями за соціальною чи національною ознакою у вигляді рад є очевидною.

Земська тематика в історіографії розроблена доволі детально. Перелік усіх наукових праць, присвячених стану та діяльності земств у 1917 р. в межах дореволюційної Російської імперії, містив би чимало позицій. Утім, земства губерній, що згодом увійшли до складу УНР, досліджено фрагментарно. Істориками опрацьовано діяльність земств Правобережної України¹, Волині², Поділля³, Полтавського повіту⁴. Проте, Київська та Черка-

¹ *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Черкаси, 2004. — 240 арк.; *Стецюк В.Б.* Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. — Кам'янець-Подільський, 2008. — 240 арк.

² *Стецюк В.Б.* Земства Волині в період Української революції 1917–1920 рр.: особовий склад і основні напрямки діяльності // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність / Голов. ред. М.Ю. Костриця. — У 2-х тт. — Т. 1. — Житомир: М. Косенко, 2007. — С. 66–73. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 35.)

³ *Завальнюк О.М., Стецюк В. Б.* Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. — 216 с.; *Стецюк В.Б.* Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — Т. 13. — С. 263–274.

ська повітові народні ради наразі не стали об'єктами наукових досліджень.

Дана публікація вводить до наукового обігу списки гласних Київської та Черкаської повітових народних рад, обраних на хвилі революційного піднесення 1917 р., дозволить виявити місцевих діячів Української революції 1917–1921 рр.

Вибори до повітових земств відбувались на підставі Тимчасових правил «Про здійснення виборів губернських та повітових гласних», ухвалених Тимчасовим урядом 21 травня 1917 року⁵ з кількома наступними змінами та доповненнями⁶. Згідно цього акту гласні обиралися строком до 1 січня 1919 р.

Система виборів була досить складною. Кожен повіт поділявся на міські та сільські виборчі округи. Мешканці Києва не голосували на виборах до повітового земства. Натомість Черкаси входили до складу Черкаського повіту, відповідно, черкаські мали право голосу на повітових виборах. Пасивним виборчим правом користувалися громадяни без різниці статі, національності та віросповідання, які досягли двадцятирічного віку, проживають у відповідному окрузі або мають там будинок чи перебувають на службі. Військовослужбовці місцевого гарнізону також мали право голосу, що дещо спотворювало воле-

⁴ *Козаченко А.* Земські волосні вибори 1917 року на території Полтавського повіту // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 1. — С. 128–137.

⁵ «О производстве выборов губернских и уездных земских гласных» от 21 мая 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. Отдел I. — 14 июня 1917. — № 137. — Ст. 730. — С. 1167–1199.

⁶ Об изменении действующего Положения о губернских и уездных земских учреждениях впредь до издания нового о них Положения от 9 июня 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Отдел I. — 8 июля 1917. — № 157. — Ст. 870. — С. 1455–1470.; Об утверждении Наказа уездным земским учреждениям «О применении Временных правил о производстве выборов губернских и уездных земских гласных» от 17 июня 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Отдел I. — 2 августа 1917. — № 179. — Ст. 991. — С. 1773–1784.

виявлення, адже солдати та офіцери, як правило, були «далекими від проблем краю та радикально налаштовані»⁷. Не мали право голосувати ченці, психічно хворі, глухонімі, а також засуджені за деякі види злочинів. Кандидатами у гласні могли стати як місцеві мешканці, так і приїжджі.

У кожному окрузі могла обиратися різна кількість гласних. Ці цифри визначала повітова земська управа. У сільських виборчих округах діяла пропорційна система виборів, тобто голосування відбувалося за списками, які виставлялися групами виборців (не менше десятих). При цьому вони могли бути як партійними так і позірно аполітичними. Кількість обраних за кожним списком гласних визначалася пропорційно поданим голосам. Необрані особи отримували право замістити обраного гласного.

У міських виборчих округах ситуація складніша: там, де треба обрати більше трьох гласних — теж діє пропорційна система, а там, де менше трьох — голосують не за список, а за кандидата. При цьому можна проголосувати за трьох або чотирьох кандидатів. Обраним вважався кандидат, що набрав більшість голосів. Наступних дві особи ставали кандидатами у гласні, що мали право замістити обраного гласного у разі потреби.

До складу Київської повітової народної ради було обрано 67 депутатів і 99 кандидатів до них. До складу Черкаської повітової народної ради увійшло 70 осіб.

Наявні джерела не дають змоги провести глибокий кількісно-якісний аналіз особового складу Київської та Черкаської повітових народних рад. З 236 осіб, згаданих у публікованих документах лише про 32 вдалось встановити бодай якусь біографічну інформацію. Помітна лише повна відсутність жінок серед місцевих депутатів. А це підштовхує до думки, що навіть в умовах революційного піднесення суспільство залишалось

⁷ *Стецюк В.Б.* Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. - Кам'янець-Подільський, 2008. — 240 арк.

патріархальним та консервативним і не допускало участі (принаймні, активної) жінок у громадському житті.

Документ № 1
Список гласних та кандидатів у гласні
Київської повітової народної ради (земства)
4 листопада 1917 р.

Список уездных земских гласных и кандидатов к ним
по Киевскому уезду, избранных 17-го октября 1917 года
на срок по 1-е января 1919 года

№№ округов	Наименование волостей, входящих в округ	№ кандид. списков	Гласные	Кандидаты
1	Дымерская, Гостомельская, Литвиновская, Ст.-Петровская	1	Макара Мартин Федорович ⁸ Воловик Григорий Дмитриевич ⁹ Дужкин Николай Иванович Мазниченко Моисей Максимович Шафир Михаил Иосифович Коваль Яков Васильевич Костюченко Михаил Никитич	Замостьян Семен Федорович Музыка Иван Степанович

⁸ Макара Мартин Федорович, громадський діяч, кандидат в Українські Установчі Збори по Київській окрузі від УПСР. Член президії Київського повітового селянського з'їзду 3 грудня 1917 р.

⁹ Воловик Григорій Дмитрович, київським повітовим селянським з'їздом 3 грудня 1917 р. висунутий кандидатом в депутати Українських Установчих Зборів.

		7	Шень Ефим Евсеев Федорченко Иван Захарьевич	Кириченко Константин Аввакумович Гольчевский Иван Григорьевич
2	Бородянская, Макаровская	1	Онищенко Григорий Федорович Житник Иван Максимович Пономарчук Назарий Петрович Маринич Осип Иванович	Остапченко Василий Демьянов Яроцкий Николай Дмитриевич Инкен Август Петрович Санковский Иван Федорович Павличенко Павел Викторович
		3	Грищенко Савва Климентьевич Ивашенко Иван Васильевич Шевчук Яков Исидорович Пацан Иван Еремеев	Пацан Иван Еремеевич (?) Майстренко Василий Исидорович Литвин Семен Иванович Толстой Петр Яковлевич Квашенко Даниил Иванович Шкоденко Леонтий Романович

		8	Слухасенко Дмитрий Каленикович ¹⁰	Кулик Даниил Павлович
3	Будаевская, Бышевская, Хотовская	1	Федорченко Моисей Антонович Коваленко Терентий Андреевич Сичкаренко Николай Яковлев Науменко Тимофей Феофанович	Степанец Тимофей Иванович Лысенко Харитон Осипович Криворучка Иосиф Михайлович Савченко Макар Никифорович Головченко Павел Гордеев
		2	Грищенко Филипп Моисеев Мороз Михаил Наумович ¹¹	Тимошенко Василий Федорович Кравченко Иван Корнеевич Балабай Илларион Иванович Позняк Гавриил Николаевич Алексеенко Сергей Феодосьевич Пинчук Исидор Митрофанович

¹⁰ Слухасенко Дмитро Каленикович, київським повітовим селянським з'їздом 3 грудня 1917 р. висунутий кандидатом в депутати Українських Установчих Зборів

				Скуйбида Петр Титович Санжак Епифан Тихонович
		3	Петренко Гордей Павлович Баловненко Нестор Трофимович Лашенко Ариней Онуфриевич Пачинок Дмитрий Савельевич	Голодненко Самойло
4	Демиевская	1	Бойченко Павел Федорович	Томачинский Петр Дмитриевич

¹¹ Мороз Михайло Наумович (1876 — 2 вересня 1938), громадсько-політичний діяч, статистик. Народився у с. Бистрик (тепер — Кролевецький район, Сумська область). Навчався у місцевій школі. Протягом 1897–1899 рр. — сільський писар. З 1900 р. — реєстратор статистичного бюро Полтавського губернського земства. У 1907 р. обраний земським гласним. Того ж року був змушений переїхати до Києва, де працював на різних посадах у Київському губернському земстві. У 1917 р. — голова комісії по виборам до Всеросійських Установчих Зборів та Всеукраїнської Комісії по виборам до Всеукраїнських Установчих Зборів. Кандидат до Українських Установчих Зборів. Гласний Київських губернської та повітової народних рад. У 1919 р. перейшов на роботу до Київського губвиконкому, також працював товаришем голови Південно-Російського бджолярського товариства, головою Київського центрального пасішницького товариства і головою Всеукраїнського Пасішницького Союзу. Протягом 1919–1924 рр. обирався головою Всеукраїнської православної церковної ради, був одним із співзасновників УАПЦ. Певний час проживав у Боярці, Кам'янці-Подільському, Одесі, з 1926 р. — у Харкові. Після революції працював інспектором податкового управління Наркомату фінансів. Заарештований 10 жовтня 1929 р. Секретно-політичним відділом ДПУ УСРР у червні 1931 р. справа закрита. Повторно заарештований та засуджений до розстрілу 1938 р.

				Яновский Константин Васильевич Корж Емельян Михайлович Григорьев Афанасий Венедиктович
		2	Гольдельман Соломон Израилевич ¹²	Шварцман Борух Бенционович Фримгарц Арье-Лейб Кофманович
		5	Обуховский Шмуль Меерович Воловик Борис Абрамович	Паламарец Савва Герасимович Трухлый Сергей Васильевич
		6	Пожарский Петро	Жувико- Слюсаренко

¹² Гольдельман Соломон Израїлевич (5 грудня 1885 — 3 січня 1974) — політичний діяч, вчений-економіст. Народився у м. Сороки Бессарабської губернії. З 1905 р. член Поалей-Ціон. Навчався (1907-1912) та викладав (1913-1915) у Київському комерційному інституті. В 1917–1918 рр. член Української Центральної Ради, з жовтня 1917 року — гласний Київської повітової народної ради. Працював також завідуючим українським відділом міністерства праці Тимчасового уряду, заступником генерального секретаря (міністра) праці УНР. За Гетьманату був головним редактором одеської газети мовою їдиш "אונדזער לעבן" («Наше життя»). З грудня 1918 р. обіймав різні урядові посади. З 1920 р. перебував в еміграції в Австрії та Чехо-Словаччині. Викладав в Українській Господарській Академії у Подебрадах та Українському Технічно-Господарському Інституті. 1939 р. переїхав до Палестини, організував Заочний інститут сіоністської освіти. Водночас активно листувався з українською еміграцією, брав участь у періодичних українських виданнях, критикував антисемітизм в УРСР та українських колах за кордоном. Помер у Єрусалимі. Автор праць з економіки і національно-етнічних проблем.

			Никифорович ¹³	Александр Степанович Лиженко Данило
5	Святошинская, Белгородская, Ник.- Борщаговск.	1	Гавеман Константин Константинович Тыщенко Алексей Григорьевич Самойлович Александр Мартынович	Тарасенко Никифор Онисимович Трухан Иван Саввич Немченко Евдоким Зосимов
		3	Ворона Василий Ефремович Назаренко Арсений Яковлевич	Коваленко Иван Федорович Орленко Евтихий Васильевич Яковленко Андрей Степанович Щевель Прокофий Степанович
		5	Эршлер Яков Соломонович	Пограницкий Валериан Никанорович Михайлюк Фома Тимофеевич

¹³ Пожарський Петро Никифорович (Ничипорофич) (22 січня 1878 — 28 вересня 1933), кооператор, член Української Центральної Ради. Депутат Київської повітової та губерньської народних рад. Автор ряду книг з історії кооперативного руху в Україні. Похований на Лук'янівському цвинтарі. Голова Київського центрального сільсько-господарського товариства (1915). Викладач Київського кооперативного інституту. Голова ради Союзбанку. Член УСДРП. Автор «Нарисів з історії Української кооперації» (1919).

Особовий склад Київської та Черкаської повітових народних рад

Віталій Скальський

				Хоецкий Николай Валерианович Шаровский Сергей Николаевич Добровлинский Василий Васильевич
6	В- Дмитровская, Трипольская, Черніховская	1	Филипенко Василий Корнеевич	Лимаренко Гавриил Терентьев Коновченко Федор Денисович Грищаненко Павел Степанович Бойко Гавриил Григорьевич Кияница Петр Андреевич Терещенко Петр Сильвестрович
		2	Лемешка Федор Васильевич Белоус Михаил Маркович Шахнович Иосиф Михайлович	Черний Иван Фомич Оленич Алексей Спиридонович Полиенко Емельян Михайлович Якубенко Василий Филиппович
		3	Чуйко Корней Яковлевич	Погромский Никита

			Стащенко Дмитрий Матвеевич	Иванович Воловой Иван Денисович Рябчун Остап Степанович Тимченко Никифор Афанасьевич Сахацкий Феодосий Рыбальченко Елисей
		4	Балашенко Феодосий Иванович	Зварич Федор Гавриилович
		5	Кузменко Ефрем Ефимович	Скачок Григорий Михайлович Мариенко Гавриил Матвеевич
7	Германовская, Обуховская	1	Войтенко Иван Кириллович Эпельбойм Наум Маркович	Закревский Максим Васильевич Усыченко Гордей Иванович
		2	Емец Андрей Тимофеевич Назаренко Василий Сильвестрович Павлык Тарас Евстафьевич	Польский Гершко Мошкович Глущенко Петр Лукич Корчевой Наум Христофорович
		4	Демиденко Харитон Прокофиевич	Куринный Иосиф Емельянович Борисенко

				Ефрем Іванович Яценко Іван Осипович Захарченко Філіпп Васильєвич
8	Кагарлыкская, Ставинская	3	Окуневич Даниил Іванович	Гордиевич Михаил Семенович Шкаровский Александр Павлович ¹⁴ Назаренко Захарий Алексеевич ¹⁵ Семенец Максим Іванович ¹⁶
		8	Семененко Никандр ¹⁷ Грайченко Прокофий Скаба Іннокентий	Чухрай Антон Порохня Григорий

¹⁴ Шкаровский Олександр Павлович (1868–?), громадський діяч, народився у с. Бендюгівка (тепер — Кагарлицького району Київської області). Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР 24 січня 1930 р. виселений на 3 роки за межі України. Реабілітований у 1989 р.

¹⁵ Назаренко Захар Олексійович (1871–1930), громадський діяч, народився у с. Горохуватка (тепер — Кагарлицького району Київської області). Трійкою при Колегії ДПУ УСРР 24 січня 1930 р. засуджений до розстрілу. Реабілітований у 1989 р.

¹⁶ Семенец Максим Іванович (1882–?), громадський діяч, народився у с. Занудівка (тепер — с. Жовтнєве Кагарлицького району Київської області). Військовим Трибуналом військової частини № 5543 Українського військового округу 7 липня 1938 р. засуджений до 7 років позбавлення волі і поразки в правах на 3 роки. Реабілітований 1999 р.

			Германовский Иосиф Абов	
9	Ржищевская, Стайковская	1	Потапенко Митрофан Ничипорович ¹⁸ Хобта Павел Афанасьевич Лысенко Павел Онуфриевич ¹⁹	Штеппа Сергей Николаевич Яременко Никифор Андреевич ²⁰
		2	Басенко Иван Петрович Борозенец Никита Федорович	Тищенко Максим Ефимович Потебенько Михаил Васильевич Музыра Тимофей Григорьевич Перевертун Федор Назарович
		3	Галета	Шлионский

¹⁷ Семененко Никандр Климентійович (1880–1937), громадський діяч, народився у м. Кагарлик, після революції проживав у Києві, працював агрономом плодоовочевого управління Наркомзему УРСР. Трійкою при УНКВС УРСР по Київській області 19 жовтня 1937 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 9 листопада 1937 року. Реабілітований у 1989 р.

¹⁸ Потапенко Митрофан Ничипорович, кандидат до Українських Установчих Зборів за списком УПСР по Київській губернії. У квітні 1918 р. обирався товаришем голови 6-го Київського повітового селянського з'їзду. Член президії Київського повітового селянського з'їзду 3 грудня 1917 р.

¹⁹ Лисенко Павло Онуфрійович (1888–після 1929), громадський діяч, народився у с. Гребені (тепер — Кагарлицького району Київської області), після революції — учитель місцевої школи. Постановою колегії ОДПУ 8 липня 1929 р. засуджений до розстрілу з заміною на 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1993 р.

²⁰ Яременко Никифор (Ничипір) Андрійович, член Всеукраїнської ради селянських депутатів від Київського повіту Київської губернії, член Української Центральної Ради.

			Григорій Корнеевич	Авраам Наумович ²¹
10	г. Ирпень	1	Скороход Семен Каленикович	Стенцель Рудольф Генрихович ²² Петрунек Семен Петрович
		3	Аксельберг Александр Вячеславович ²³	Анкевич Захарий Юлианович Архангельский Александр Васильевич
		4	Сенько Афанасий Григорьевич	Трояновский Иван Яковлевич Духарец Моккей Прокофьевич

Київські губерніяльні вісти. — 1917. — 4 листопада.

²¹ Шліонський Абрам Наумович (1886–після 1938), народився у м. Ржищів, освіта вища, після революції проживав у Києві, працював юрисконсультом Київської кіностудії. Особливою Народою при НКВС СРСР 16 січня 1938 р. засуджений до 10 років позбавлення волі. Реабілітований 1989 р.

²² Стенцель Рудольф Генрихович (1878–1937), громадський діяч, народився у Києві. Освіта початкова. Після революції працював робітником майстерень при «Головукрторф». У 1937 р. Наркомом внутрішніх справ СРСР і прокурором СРСР (двійкою) засуджений до вищої міри покарання. Похований у Биківні.

²³ Ассельберг Олександр В'ячеславович (1879 — 13 вересня 1937), народився на залізничній станції Таганча (поблизу с. Іванівка Богуславського району Київської області), голова Ірпінської міської думи, начальник команди Ірпінського пожежного товариства. У 1937 р. трійкою Київського облуправління НКВС УРСР засуджений до розстрілу. Похований у Биківні. Реабілітований у 1989 р.

Документ № 2
Список гласних
Черкаської повітової народної ради (земства)
14 грудня 1917 р.

**Список гласних Черкаської повітової народної ради,
вибраних на строк до 1-го січня 1919 року**

1. Козинец Олександр Мусієвич, уч. Ремесничої школи, м. Мошни²⁴
2. Дерев'янка Каленик Антонович, матрос, г. Катеринослав²⁵
3. Білик Микола Якимович²⁶, хлібороб, с. Кумейки²⁷
4. Шевченко Михайло Ігнатович, робітник, с. Тубольці²⁸
5. Задорожний Іван Павлович, робітник, с. Шелепухи²⁹
6. Рябиця Демид Данилович, електротехнік, с. Старосіле³⁰
7. Шевченко Юрко Гнатович, хлібороб, с. Завадівка³¹
8. Мостовий Хтодосій Мусієвич, хлібороб, с. Мліїв³²
9. Макаренко Грицько Яковлевич, письменник, с. Старосіле³³
10. Білокур Яків Семенович, хлібороб, с. Черепин³⁴
11. Настенко Митрофан Осипович, хлібороб, с. Байбузи³⁴
12. Сиренко Роман Семенович, хлібороб, с. Деренкивець³⁵
13. Литвин Лука Семенович³⁶, член Черкаської народної ради³⁷

²⁴ Тепер — с. Мошни Черкаського району Черкаської області.

²⁵ Тепер — м. Дніпропетровськ.

²⁶ Білик Микола Якимович (1878–?), член Всеукраїнської ради селянських депутатів від Черкаського повіту Київської губернії, член Української Центральної Ради.

²⁷ Тепер — с. Кумейки Черкаського району Черкаської області.

²⁸ Тепер — с. Тубільці Черкаського району Черкаської області.

²⁹ Тепер — с. Шелепухи Черкаського району Черкаської області

³⁰ Тепер — с. Старосілля Городищенського району Черкаської області

³¹ Тепер — с. Завадівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

³² Тепер — с. Мліїв Городищенського району Черкаської області

³³ Тепер — с. Черепин Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

³⁴ Тепер — с. Байбузи Черкаського району Черкаської області.

³⁵ Тепер — с. Деренкивець Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

14. Музыченко Логвин Яковлевич, щотовод, кредит. товаришт., с. Вязовок³⁸
15. Ставневий Йов Леонтєвич, хлібороб, с. Бурти³⁹
16. Іщенко Василь Романович, хлібороб, с. Вязовок
17. Бідний Пилип Макарович, хлібороб, с. Хлистунівка⁴⁰
18. Ноженко Леонтій Павлович, м. Орловець⁴¹
19. Кирпатий Федір Кіндратович, с. Ксаверово⁴²
20. Головка Іван Осипович, хлібороб, м. Городище⁴³.
21. Гаркуша Афанасій Юрович, робітник, м. Городище
22. Лапскер Осип Лейбів, комерсант, м. Городище
23. Скалыга Спирідон Микитич, участк. нач. міліції⁴⁴, м. Городище
24. Ринковий Петро Осипович, хлібороб, с. Валява⁴⁵
25. Шевченко Евфим Степанів, псаломщик, с. Валява

³⁶ Литвин Лука Семенович (1876–?), громадсько-політичний діяч. Народився у Черкаському повіті Київської губернії, закінчив церковно-прихідську школу, працював розпорядником у банку, член Партії народної свободи (за іншими даними — Української народної партії), з жовтня 1905 р. перебував під наглядом поліції, член І Державної думи, 1917 р. став членом Черкаської повітової народної управи.

³⁷ Черкаська повітова народна управа — виконавчий орган місцевого самоврядування.

³⁸ Тепер — с. В'язівка Городищенського району Черкаської області

³⁹ Тепер — с. Бурти Шполянського району Черкаської області.

⁴⁰ Тепер — с. Хлистунівка Городищенського району Черкаської області.

⁴¹ Тепер — с. Орловець Городищенського району Черкаської області.

⁴² Тепер — с. Ксаверово Городищенського району Черкаської області.

⁴³ Тепер — м. Городище Городищенського району Черкаської області.

⁴⁴ Міліція — орган правопорядку, який був створений Тимчасовим урядом у березні 1917 р. на заміну дореволюційній поліції. Спочатку міліція функціонувала на засадах добровільності з виборним начальством. 17 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав «Тимчасове положення про міліцію», яким передбачалося залучити до роботи у міліції професіоналів. УНР успадкувала цю систему охорони правого та громадського порядку. Загальне керівництво міліцією здійснював спеціальний відділ у структурі Народного міністерства внутрішніх справ УНР, який очолював Юрій Глібовський. Фінансування міліції покладалося на органи місцевого самоврядування. Паралельно також формувалися структури Вільного козацтва — міліційних добровільних загонів.

⁴⁵ Тепер — с. Валява Городищенського району Черкаської області.

26. Василенко Марко Изидорович, с. Носачево⁴⁶
27. Коваленко Захар Павлів, хлібороб, м. Матусів⁴⁷
28. Камінний Сергій Фомич⁴⁸, м. Ротмистрівка⁴⁹
29. Бутько Григорій Павлович, с. Носачево
30. Плохута Іван Степанович, с. Калиново⁵⁰
31. Бугеря Іван Федорович⁵¹, член Черкаської народньої управи
32. Присяжний Афанасій Мусієвич, секретарь волосної управи, с. Ташлик⁵²
33. Грищенко Кузьма Макарів, учитель, с. Тернівка⁵³
34. Корпань Олександр Дементієвич, селянин, с. Ташлык
35. Ворона Ілля Якович, сел. Райгород⁵⁴
36. Бойко Ник. Андріїв, хлібороб, с. Лозанівка⁵⁵
37. Водяний Яків Михайлович⁵⁶, участ.нач.міліції, м. Сміла⁵⁷

⁴⁶ Тепер — с. Носачів Смілянського району Черкаської області.

⁴⁷ Тепер — с. Матусів Шполянського району Черкаської області.

⁴⁸ Камінний Сергій Хомич, гласний Черкаської повітової та Київської губернської народних рад.

⁴⁹ Тепер — с. Ротмистрівка Смілянського району Черкаської області.

⁵⁰ Тепер — с. Калиново Городищенського району Черкаської області.

⁵¹ Бугеря Іван Федорович, громадсько-політичний діяч, кандидат в депутати Всеросійських Установчих Зборів по Київській виборчій окрузі за списком Селянської Спілки, УПСР та УСДРП.

⁵² Тепер — с. Ташлик Смілянського району Черкаської області.

⁵³ Тепер — с. Тернівка Смілянського району Черкаської області.

⁵⁴ Тепер — с. Райгород Кам'янського району Черкаської області.

⁵⁵ Тепер — с. Лузанівка Кам'янського району Черкаської області.

⁵⁶ Водяний Яків Михайлович (20 жовтня (за іншими даними — 5 березня) 1886 — 10 травня 1940), громадсько-політичний та військовий діяч. Народився у м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. За фахом учитель. Від 1905 р. — член Української партії соціалістів-революціонерів, з 1907 р. — есерівської організації «Українська народна оборона», очолював її бойову дружину в Києві. Тричі заарештований царським урядом (1906, 1907, 1909). Перебував 1907, 1909 на засланні у Наримському краї. 1908 — в Галичині, 1911–17 — в Японії й Австралії. З літа 1917 р. — організатор Вільного козацтва, черкаський полковий отаман. Вів боротьбу з більшовицькими військами, радянською владою, заочно засуджений ЧК до розстрілу (1919). Керівник повстанських загонів у районі Холодного Яру (1921). З 1922 р. — у Польщі. Працював у страхових, кооперативних товариствах, розвідувальних органах УНР (1927–30). Автор драм «Право сваволі», «Холодний Яр». Заарештований органами НКВС 27 вересня 1939 р. Страчений. Реабілітований Військовою прокуратурою Київського військового округу 1995 р.

Віталій Скальський

38. Зелененко Іван Михайлович⁵⁸, робітник, с. Гречківка⁵⁹
39. Близнюк Петро Іванович⁶⁰, залізнодоро. служачий, с. Балаклея⁶¹
40. Безсмолий Іван Ефимович⁶², кооператор, с. Балаклея
41. Кондратенко Марко Вакулович, слюсарь при Балаклейському заводі⁶³
42. Щичка Микола Яковлевич, робітник, с. Балаклея
43. Мельник Никифор Петрович, с. Яблунівка⁶⁴
44. Білашенко Федір Дмитрович, слюсарь Бобринських майстерських⁶⁵
45. Швець Федір Петрович⁶⁶, доцент, м. Жаботин⁶⁷

⁵⁷ Тепер — м. Сміла Черкаської області.

⁵⁸ Зелененко Іван Михайлович (1885- після 5 травня 1938), народився у с. Березняки, 1917 р. — член Української партії соціалістів-революціонерів, у 1927–1935 рр. член ВКП(б). Працював начальником колісного цеху ПВРЗ. Заарештований 27 жовтня 1935 р., засуджений на 4 роки ув'язнення, 16 липня 1936 р. був звільнений і знову заарештований 26 лютого 1938 р. Засуджений до розстрілу. Реабілітований 4 травня 1960 р. Черкаським обласним судом.

⁵⁹ Тепер — частина м. Сміла.

⁶⁰ Близнюк Петро Іванович, гласний Черкаської повітової та Київської губернської народних рад.

⁶¹ Тепер — с. Балаклея Смілянського району Черкаської області.

⁶² Безсмолий Іван Юхимович (1895-?), громадський діяч, член місцевого земельного комітету, учасник Вільного козацтва.

⁶³ Йдеться про Балаклейський цукровий завод.

⁶⁴ Тепер — с. Яблунівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

⁶⁵ Головні Бобринські майстерні для ремонту паровозів і вагонів — одне з найбільших підприємств в Україні початку ХХ ст., спеціалізувалося на обслуговування паровозів та вагонів для залізниць. Нині — Смілянський електро-механічний завод.

⁶⁶ Швець Федір Петрович (1882–1940), громадський, політичний та державний діяч, учений-геолог. Закінчив Дерптський (нині Тартуський, Естонія) університет (1910). У 1917–1918 рр. — професор геології Київського університету. Член ЦК Селянської спілки і ЦК УПСР (центральної течії). Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів. Кандидат у члени Всеросійських установчих зборів. У 1918–1919 входив до складу Директорії УНР. Член української делегації на Паризькій мирній конференції (1919). На еміграції — професор геології Українського Вільного Університету (з 1923) і Українського Високого Педагогічного інституту ім. Драгоманова (з 1924). Автор наукових досліджень з геології. Помер у Празі.

46. Солоденко Борис Григорович, хлібороб, с. Завадівка
47. Буняк Павло Павлів, хлібороб, с. Фльорківка⁶⁸
48. Цьома Нестор Іванів, сел. Плєскачівка⁶⁹
49. Ярема Лукян Івановіч, хлібороб, м. Жаботин
50. Снесарь Роман Ігнатів, хлібороб, с. Вергуни⁷⁰
51. Логвиненко Петро Порфирів, хлібороб, с. Хацьки⁷¹
52. Черниш Михайло Андрій, хлібороб, с. Михайлівка⁷²
53. Дзигарь Омелян Олексієвич⁷³, голова Черкаської повітової земельної управи.
54. Кучугурній Кузьма Микитович, хлібороб, с. Худяки⁷⁴
55. Грам Михайло Данилович, робітник, с. Худяки
56. Братко Андрій Максимович⁷⁵, підпоручик, дієва армія
57. Малашник Роман Захарович, робітник, с. Худяки
58. Кравець Петро Степанів, робітник, с. Лєськи⁷⁶
59. Жирний Іван Іванович, хлібороб, с. Свидовок⁷⁷
60. Марковчин Аврам Степанович, с. Білазіре⁷⁸
61. Гаращенко І.Т., с. Білазіре
62. Бєсараб С., с. Білазіре
63. Ситник Дмитро Іванів, с. Дубіївка⁷⁹
64. Чубинський Тарас Константинович⁸⁰, г. Черкаси

⁶⁷ Тепер — с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області.

⁶⁸ Тепер — с. Флярківка Кам'янського району Черкаської області.

⁶⁹ Тепер — с. Плєскачівка Смілянського району Черкаської області.

⁷⁰ Тепер — с. Вергуни Черкаського району Черкаської області.

⁷¹ Тепер — с. Хацьки Черкаського району Черкаської області.

⁷² Тепер — с. Михайлівка Канівського району Черкаської області.

⁷³ Дзигар Омелян Олексійович (1884-?), громадський діяч, повстанський отаман. 1906 р. засуджений та висланий до Сибіру за революційну діяльність. 1921 р. організував антибільшовицький повстанський загін

⁷⁴ Тепер — с. Худяки Черкаського району Черкаської області.

⁷⁵ Братко Андрій Максимович, гласний Черкаської повітової та Київської губернської народних рад.

⁷⁶ Тепер — с. Лєськи Черкаського району Черкаської області.

⁷⁷ Тепер — с. Свидівок Черкаського району Черкаської області.

⁷⁸ Тепер — с. Білозір'я Черкаського району Черкаської області.

⁷⁹ Тепер — с. Дубіївка Черкаського району Черкаської області.

⁸⁰ Чубинський Тарас Костянтинівич — інспектор дирекції народних училищ Київської губернії.

Віталій Скальський

65. Петров Володимир Георгієвич⁸¹, фабричний інспектор, г. Черкаси

66. Теняню Петро Володимирович⁸², учитель, член Черкаської повіт. народної управи

67. Крижанівський Іларіон Григорович⁸³, учитель, г. Черкаси

68. Житомирський Леонід Львович⁸⁴, інженер, г. Черкаси

69. Субботовський Бенціон Іцків Айзиков, завід. редак. «Наше слово»⁸⁵, г. Черкаси.

70. Зільберман Іцхок Аронович, г. Черкаси.

Київські губерніяльні вісти. — 1917. — 14 грудня.

⁸¹ Петров Володимир Георгійович — фабричний інспектор 7-ї дільниці (Черкаський та Чигиринський повіти) Фабричної інспекції Київської губернії.

⁸² Теняню Петро Володимирович (27 червня 1884–1957), поет та громадсько-політичний діяч. Народився у с. Сорочинці (тепер — Миргородський район, Полтавська область). Закінчив Сорочинську двокласну школу та Новобузьку учительську семінарію. Працював учителем в Пирятинському повіті Полтавської губернії. У січні 1906 р. був ув'язнений. На 1914 р. — завідувач Білозерського двокласного училища Черкаського повіту Київської губернії. Перший вірш надрукував в альманасі «Перша ластівка», потім публікувався у журналах «Розвага», «Українська Муза», «Літературно-науковий вісник», «Сонцесвіт». 1917 р. видав збірник «До раю злotosяйного». У 1917 р. член Черкаської повітової народної управи, кандидат в члени Українських Установчих Зборів, гласний Черкаської повітової та Київської губернської народних рад. Після революції емігрував. Проживав у Польщі, Чехо-Словаччині, Канаді, де й помер.

⁸³ Крижанівський Іларіон Григорович — з бідних подільських селян, закінчив педагогічний інститут у Петербурзі. До 1917 р. він був викладачем в учительській семінарії в Черкасах у 1922–1928 рр. директор Черкаської професійно-технічної школи (тепер — політехнічний технікум).

⁸⁴ Житомирський Леонід Львович, громадський діяч, інженер, журналіст, вихідець із відомої у Черкасах єврейської родини, навчався у Дармштадтському технологічному університеті (Німеччина) та Льзьькому університеті (Бельгія). Разом зі своїм братом видавав газету «Черкаские отклики». В 1920-х рр. переїхав до Одеси.

⁸⁵ «Наше слово» — газета Черкаської ради робітничих і солдатських депутатів.

Тетяна Ралдугіна

**Унікальна пам'ятка доби
Української революції 1917–1921 рр.
в збірці Національного музею історії України**

У Музеї історичних коштовностей України (МІКУ), який функціонує з 1968 р. як філія Державного історичного музею УРСР (нині Національний музей історії України), зберігається унікальний експонат. Разом з іншими предметами із дорогоцінних металів він був переданий до МІКУ із фондів історичного музею. Основою новоствореного музею стала колекція, сформована ще в першій чверті ХХ ст. відомими вченими М. Біляшівським, В. Хвойкою, Д. Щербаківським, які стояли у витоків музейної справи в Україні. Ймовірно, саме до неї належав і досліджуваний предмет – срібний вінок вагою біля шести з половиною кілограмів, який має безпосереднє відношення до подій Української революції 1917–1921 рр.

В інвентарній книзі Музею історичних коштовностей України під відповідним фондовим шифром зроблений запис: «Вінок надгробний срібний» та зазначений його довоєнний шифр — «Г–159»¹. Відомості щодо надходження, легенди та датування предмета відсутні, оскільки під час Другої світової війни частина старих інвентарних книг пропала безвісти. Відновити втрачені дані, зафіксовані під час надходження експоната, вдається не завжди. Встановити це складно ще й тому, що за зрозумілих причин, найбільш цінні експонати національної ваги співробітники музеїв у 1920–1930-х рр. намагались приховати, а разом з ними ховали й відповідну документацію стосовно легенди, джерела надходження тощо.

Металеві вінки, зокрема, срібні й золоті, в усі часи слугували символом нагороди, почесней, емблемою величі і безсмертя. В якості обов'язкового атрибуту вони виготовлялися для

¹ Музей історичних коштовностей України (далі — МІКУ). — ДМ — 6679.

Тетяна Ралдугіна

поховання видатних осіб та відкриття пам'ятників на їх честь, при відзначенні знакових історичних подій. Подібні вінки складались із перехрещених гілок лавра, або гілок лавра і дуба, або водночас із лаврових, дубових і пальмових гілок². Лавр ще з античної традиції вважався емблемою слави, дуб здавна був символом мужності і доблесті. Пам'ятні вінки були похоронні та ювілейні. В залежності від призначення вони мали відповідне оформлення. Дослідниця О. Перелигіна наводить в якості прикладів пам'ятних ювілейних вінків «срібний вінок у дубовій рамі», «лаврові срібні листки в рамі за склом», «срібну галузку у футлярі»³. Зазвичай, і похоронні, і ювілейні вінки кріпилися до овальних або прямокутних диктових щитів, обтягнених тканиною (сукно, оксамит тощо) й не мали допоміжного оформлення⁴.

Вінок, про який йдеться, складається із декількох стилізованих дубових і лаврових гілок. Дубові гілки прикріплені до стовбура справа і розташовані у вигляді півкола. Лаврові гілки, які згідно з інвентарним записом також належать даному експонату, відокремлені від вінка. Ймовірно, вони були прикріплені до стовбура у вигляді півкола зліва й являли собою другу половину вінка. І на дубових, і на лаврових листочках у круглому щитку присутнє клеймо у вигляді жіночої голівки в кокошнику, повернутої вправо, з крапкою зліва біля коси й справа під підборіддям⁵. Такі клейма були характерні для губернського пробірного управління у мм. Бердичеві й Харкові, де їх використовували впродовж 1908–1926 рр.⁶ До стовбура в центрі прикріплено факел із стилізованим вічним вогнем. В нижньому кінці

² Національний музей українського декоративного мистецтва. Інвентарна книга Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка бувшого Історично-побутового відділу. Тимчасовий зшиток та дублетний зшиток. — К./б.д.

³ Перелигіна О. Срібні пам'ятні вінки та їх місце в історії культури // Наукові записки. Випуск VIII. — Львів, 1999. — С. 85.

⁴ Національний музей українського декоративного мистецтва. Вказ. праця. — С. 14.

⁵ МІКУ. — ДМ — 6679.

⁶ Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянов Б.П. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. — М., 1983. — С. 259.

стовбур і факел перевиває широка срібна позолочена стрічка (бинда), на якій міститься клеймо Київської ювелірної фабрики Йосипа Маршака у вигляді чотирикутника з написом усередині «І. Маршак». На стрічці — гравірований напис: «Лицарям Української Народної Республіки, що виконали свою громадську повинність на вічну пам'ять від Українського Національного Союзу»⁷.

За відсутності інформації про пам'ятку, спробуємо з'ясувати, кому призначалась пошвята, коли і у зв'язку з якою подією був виготовлений вінок? Відповідь на одне з цих питань дає напис на вінку, за яким одразу можна визначити датування пам'ятки в певних хронологічних межах. Відомо, що вінок був зроблений на замовлення Українського національного союзу (УНС) — опозиційного до Української Держави об'єднання партій й організацій, утвореного наприкінці липня 1918 р. Його очолив один із провідних діячів УПСФ А. Ніковський, якого згодом змінив лідер УСДРП й екс-голова першого українського уряду В. Винниченко. В середині листопада 1918 р. на чолі УНС став член УПСР Микита Шаповал. Після перемоги протигетьманського повстання УНС наприкінці січня 1919 р. ухвалив рішення про саморозпуск й зник з політичної арени. Таким чином, вінок могли замовити на ювелірній фабриці або впродовж серпня–грудня 1918 р., або в січні 1919 р.

Серед подій Української революції 1917–1918 рр. значний резонанс у суспільстві мала Крутянська трагедія. Крути стали символом героїзму і жертвності молодого покоління в боротьбі за незалежність, «однією з найвеличніших легенд нації»⁸. Бій біля залізничної станції Крути відбувся 29 січня 1918 р. в ході війни між Українською Народною Республікою та радянською Росією. За офіційною версією юнкери Першої київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького (близько 500 осіб) та Студентський курінь ім. Січових стрільців (близько 120 осіб) протистояли в тому бою майже 6-тис. більшовицькому війську.

⁷ МКУ. — ДМ — 6679.

⁸ *Бойко О.* Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 43.

Тетяна Ралдугіна

За свідченнями М. Муравйова, В. Антонова-Овсієнка, радянського військового історика М. Какуріна впертий і кровопролитний бій під Крутами затримав просування більшовицьких загонів на Київ на декілька днів⁹. За деякими даними втрати більшовицького війська під Крутами становили до 300 загиблих. Широкого розголосу Крутянський бій набув, насамперед, через трагічну загибель 27 студентів і гімназистів, які, відступаючи у сутінках, заблукали, потрапили в полон до більшовиків і були розстріляні. Перед смертю вони співали «Ще не вмерла Україна».

Після звільнення Києва від більшовиків активну участь у вшануванні полеглих юнаків взяла влада. На пропозицію М. Грушевського Мала Рада на засіданні 9 березня прийняла рішення «перевезти їх тіла до Києва, поховати на Аскольдовій могилі і прийняти похорон на кошт держави»¹⁰. Оголошення про похорон бійців студентського куреня надрукували київські газети, закликаючи громадян та різні організації взяти участь у перепохованні героїв.

19 березня 1918 р. розстріляних у Крутах студентів було урочисто поховано на Аскольдовій могилі, старовинному цвинтарі на схилах Дніпра. Траурна хода пройшла центром міста й зупинилася біля будинку Педагогічного музею, де до неї приєдналися члени Центральної Ради. З жалобною промовою виступив голова УЦР М. Грушевський, розпочавши її словами: «Dulce et desoquum est pro patria mori! (Солодко й гарно вмерти за отчизну!)»¹¹.

Безпосередньо подіям 19 березня була присвячена стаття «Похорон студентів-січовиків» у «Новій Раді»¹². Це був реквієм, де йшлося про студентів — «вірних синів вільної України», які «лицарськи склали свої буйні голови, боронячи Україну від нападу північних варварів».

⁹ Бойко О. Бій під Крутами: історія вивчення. — С. 51.

¹⁰ Нова Рада. — 1918. — 10 березня.

¹¹ Грушевський М. Промова під Центральною Радою на похороні січовиків Студентського куреня // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 202.

¹² Нова Рада. — 1918. — 20 березня.

Ще під час похорону виникла думка про будівництво пам'ятника героям Крут. В одній з газетних публікацій зазначалося: «Столиця України — Київ зовсім бідний монументами, які відносились би до історії України. Пережита епоха героїчного напруження,... повинна бути увіковічена улаштуванням якого-небудь відповідного монументу... На оборону національної ідеї встали всі красніші сили народу і на чолі їх українська молодь: школярі та студенти університетів. Святий обов'язок вдячної батьківщини не забути цих героїв. Треба, щоб пам'ять про них назавше залишилась в Україні»¹³.

В контексті викладеного, з певною вірогідністю можна припустити, що посвята на вінку призначалась юнакам, яких сучасники називали «лицарями, згинувшими за волю Матері-України під Крутами»¹⁴. Зважаючи на дату утворення УНС, зрозуміло, що вінок був виготовлений після перепоховання, але він міг призначатися для іншої акції, пов'язаної із вшануванням героїв Крут. На наш погляд, його могли замовити або до річниці Крутянського бою (29 січня 1919 р.), або до річниці проголошення незалежності УНР (22 січня 1919). Якщо прийняти обидві версії за основу, можна точніше визначити дату замовлення вінка. Хронологічно це могло статися після перемоги проти гетьманського повстання, часу найвищого тріумфу Директорії УНР. Кінець грудня 1918 р. і січень 1919 р. були насичені святковими заходами у столиці. Слід згадати помпезний в'їзд Директорії до Києва і парад військ на Софійській площі 19 грудня; масові святкування, які тривали більше тижня; спеціально підготовлену для членів Директорії виставу у міському театрі 21 грудня, під час якої В. Винниченку й С. Петлюрі влаштували 10-хвилинну овацію¹⁵. Далі – свято з нагоди Акту Злуки УНР і ЗУНР 22 січня; відкриття і початок роботи Трудового конгресу

¹³ Нова Рада. — 1918. — 26 (13) травня.

¹⁴ Там само. — 16 (3) березня.

¹⁵ *Бойко О.* Директорія у боротьбі за владу: хід проти гетьманського повстання, фактори перемоги // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2009. — С. 230–231.

Тетяна Ралдугіна

23 січня тощо. У цей перелік логічно вписувався й сценарій вшанування героїв Крут. Але якщо подібна акція мала місце, чому про неї не згадували газети? Усі урочистості, що проходили в столиці впродовж січня 1919 р., широко висвітлювалися пресою. Суперечив розглянутій версії і той факт, що в інвентарній книзі Музею вінок значився як «надгробний», що асоціюється зі словом «похоронний». Чи справді вінок від Українського національного союзу призначався крутянським «лицарям»?

В процесі подальшого дослідження виявилось, що не менш резонансною подією, аналогічною похованню крутянців, був похорон січових стрільців, які загинули на початку протигетьманського повстання в бою під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р.

Організоване українськими соціалістичними партіями збройне повстання проти режиму гетьмана П. Скоропадського почалось 16 листопада 1918 р. наступом на Київ із Білої Церкви Окремого загону січових стрільців під проводом Є. Коновальця. Просуваючись по залізниці, січові стрільці оволоділи Фастовом і 18 листопада зустрілися з гетьманськими частинами в районі ст. Мотовилівка неподалік Василькова. З боку гетьманців оборону тримали офіцерська дружина полковника Л. Святополк-Мирського (до 600 багнетів), Сердюцька дивізія (понад 1000 багнетів), загін кавалерії (до 200 шабель) і бронепοїзд¹⁶. Січові стрільці мали чотири піхотинські сотні (до 640 багнетів), кулеметну сотню, гарматну батарею та бронепοїзд. Незважаючи на перевагу в силі, гетьманські війська зазнали поразки, офіцерська дружина була повністю знищена. На бік повстанців перейшли кінний дивізіон під командуванням підполковника Ю. Отмарштейна та частини Сердюцької дивізії, які склались із національно налаштованої молоді Полтавщини. Втрати січових стрільців склали 17 вбитих та 22 поранених¹⁷. Серед загиблих були Федір Черник і Микола Загаєвич, організатори київського формування січових стрільців, учасники ліквідації більшовиць-

¹⁶ *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 р. — грудень 1918 р.). — К.—Філадельфія, 1995. — С. 377.

¹⁷ Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 171.

кого Січневого повстання проти Центральної Ради у Києві в 1918 р.

Перемога під Мотовилівкою спричинила швидкий розвиток подій. На бік Директорії переходили урядові військові частини, численні повстанські загони отаманів Ангела, Зеленого, Григор'єва та ін. За словами відомого військового діяча М. Омеляновича-Павленка, під прапори протигетьманського повстання зішлись «всі незадоволені режимом гетьмана, всі, хто так чи інакше вважав себе скривдженим, не оціненим по заслугах, а разом з тим чимало елементу від природи неспокійного, для якого хаос і анархія були рідною стихією»¹⁸. На початку грудня Директорія контролювала майже всю територію України. 13 грудня розпочався штурм Києва, і вже наступного дня столиця була в руках республіканських військ. Гетьман П. Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон, була відновлена Українська Народна Республіка.

Після перемоги повстання Директорія УНР ухвалила поховати тіла загиблих під Мотовилівкою січових стрільців у братській могилі в Києві. Організацією траурної церемонії займався комітет, створений при Українському клубі. Провести її планували 12 січня¹⁹, проте відбулася вона тижнем пізніше – 19 січня 1919 р. Можливо, це було пов'язано з очікуванням делегації Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), яка мала прибути до Києва для остаточного затвердження Акту злуки. Передбачалося, що представники Галичини та Холмщини також візьмуть участь у жалобній ході.

Напередодні акції у газетах було опубліковано звернення УНС із закликом до українців присвятити пам'яті загиблих «лицарів Української Народної Республіки» усі «свої почуття, душі й час»²⁰. Похорон проходив на державному рівні за відповідним регламентом і протоколом, його докладний опис

¹⁸ Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна, 1918–1919. — Прага, 1929. — С. 7.

¹⁹ Українська ставка. — 1919. — 10 січня.

²⁰ Нова Рада. — 1919. — 18 (5) січня.

Тетяна Ралдугіна

подали тогочасні газети. Вранці 19 січня потяг з останками січових стрільців прибув на вокзал, де на привокзальній площі зібралось багато людей. Цинкові труни з іменами загиблих встановили на гарматні лафети, запряжені шісткою коней. Були присутні члени Директорії В. Винниченко, Ф. Швець, А. Макаренко, О. Андрієвський, голова уряду В. Чехівський, військовий міністр О. Греків, командир Осадного корпусу військ Директорії Є. Коновалець. У супроводі двох ад'ютантів прибув Головний отаман військ УНР С. Петлюра. У траурному мітингу взяли участь численні делегації від різних організацій, міністерств і відомств. Священики Ю. Жевченко та О. Матеюк відслужили панахиду. Від вокзалу похоронна процесія рушила Безаківською вулицею, далі — Бібіківським бульваром до Володимирського собору, де відбулося відспівування. Під спів «вічна пам'ять» всі стали на коліна. Потім траурний кортеж, до якого приєдналися М. Грушевський і колишній міністр земельних справ М. Ковалевський, попрямував Володимирською вулицею, спустився Фундуклеївською на Хрещатик і рушив Олександрівською вулицею до Царського саду. Трамвайний і кінний рух по Хрещатику від Фундуклеївської до Царського саду був перекритий. Попереду процесії у два ряди рухалась кіннота, за нею — представники різних відомств і організацій з вінками. Усі будинки по ходу слідування жалобної процесії були прибрані національними прапорами.

Хроніка тих часів зафіксувала, що під час жалобної ходи її учасники несли біля 30 вінків (у тому числі срібних): від Директорії — «Вірним синам України, які не пожаліли життя за її волю»; Союзу земств — «Лицарям і борцям за українську державність»; галицько-буковинських і угорських українців — «Сконавшим лицарям за вільну Україну»; 1-ої сотні першого полку січових стрільців — «Героям»; міністерства земельних справ — «Борцям за землю трудящому народу» та ін. З тогочасних газет відомо, що представники Українського національного союзу також несли «величезний срібний вінок» з написом «Лицарям Української Народної Республіки, виконавшим свій

громадський обов'язок — на вічну пам'ять». Січових стрільців поховали у Царському саду. З прощальними промовами виступили С. Петлюра, Є. Коновалець, голова уряду В. Чехівський. Останній зазначив, що загиблі залишили живим дві заповіді: єднання всіх проти народних ворогів і любов до волі. Таку ж думку висловив над могилою січовиків і делегат Трудового конгресу від селянства Казов, який сказав: «Хай ваша свята кров перетвориться на цемент і міцно спаяє всіх нас»²¹.

На сьогодні точне місце поховання стрільців залишається достеменно невідомим. Газети згадували братську могилу «у Царському саду на березі Дніпра над самим краєм обриву»²². Ймовірно, це було ліворуч вглиб Олександро-Невської церкви (зруйнована в 1934 р., на її місці встановлено пам'ятник М. Ватутіну), де вже знаходились братські могили загиблих під час жовтневих подій у Києві 1917 р. та більшовицького повстання проти Центральної Ради в січні 1918 р.

Порівнюючи дві резонансні події — загибель студентів під Крутами і січових стрільців під Мотовилівкою — можна знайти в них багато спільного. І студенти, і січові стрільці віддали своє життя за Україну. В обох випадках похорон проходив на державному рівні з великими урочистостями, за схожим сценарієм і навіть маршрутом, яким рухалась траурна процесія. Однак є між ними і суттєва відмінність. Українські юнкери і студенти захищали незалежність батьківщини від агресії та імперських посягань більшовицької Росії. Листопадове повстання проти режиму П. Скоропадського, організоване лівими українськими соціалістичними силами, мало внутрішній характер. Воно готувалося заздалегідь, до появи федераційної грамоти гетьмана, й було спрямоване, передусім, проти самого П. Скоропадського, погляди якого не вписувалися в соціалістичні догми його опонентів та їхню схему перебудови суспільства. Проголошення

²¹ Киевское эхо. — 1919. — 20 января; Нова Рада. — 1919. — 19 (6) січня; Наш путь. — 1919. — 20 (7) января; Робітничая газета. — 1919. — 21 січня; Столичный голос. — 1919. — 20 (7) января.

²² Столичный голос. — 1919. — 20 (7) января.

Тетяна Ралдугіна

федерації з небільшовицькою Росією, до якого, на думку Д. Дорошенка, гетьмана «приневолили» насамперед геополітичні обставини, повстанці назвали національною зрадою й використали як козир у своїх намірах. На заклик Директорії піднялася майже вся Україна. Однак невдовзі основні рушійні сили всенародного виступу — селянські маси — почали так само швидко відходити від Директорії УНР, як нещодавно приставали до керованого нею повстання. Мінливе у своїх поглядах селянство пішло за більш привабливими більшовицькими гаслами²³. Відновлена після падіння гетьманату Українська Народна Республіка впродовж двох років змушена була відстоювати свою незалежність у збройній боротьбі з численними ворогами. Роз'єднана внутрішньо, ізольована і беззахисна ззовні, вона не мала шансів на перемогу. У зв'язку з цим виникає питання щодо доцільності проведення протигетьманського повстання й руйнації попередніх державницьких здобутків гетьманату. Доля загиблих під Мотовилівкою січових стрільців постає в даному контексті у ще більш трагічному світлі.

Отже, в процесі дослідження було остаточно встановлено: пам'ятка, що зберігається в Музеї історичних коштовностей України, не пов'язана з Крутами, а має іншу легенду. Срібний вінок з посвятою «лицарям Української Народної Республіки» від Українського національного союзу призначався галицьким героям, які загинули під час протигетьманського повстання в бою під Мотовилівкою в листопаді 1918 р. Він був виготовлений до дня поховання січових стрільців у Києві 19 січня 1919 р.

Дослідження музейних пам'яток передбачає вивчення не лише легенди предмета на тлі відповідної історичної епохи, а й історії надходження експоната до фондowego зібрання. У зв'язку з цим спробуємо з'ясувати, де мав зберігатися вінок *postfactum*,

²³ Васьковський Р. Листопадове повстання 1918 р.: «петлюрівська авантюра» чи «національна революція»? // Студії з архівної справи та документознавства. Том п'ятий. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1999. – С. 219.

тобто, після 19 січня, коли і за яких обставин потрапив він до музею?

Пам'ятні срібні вінки меморіального характеру, як похоронні, так і ювілейні, призначалися для зберігання в помешканні²⁴. Можливо, досліджувана пам'ятка одразу після похорону була передана до Київського художньо-промислового і наукового музею (з 1919 — Перший Державний музей, з 1924 — Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка), директором якого був М. Біляшівський. Відомий вчений, знавець музейної справи, збирач й охоронець національних реліквій, він як ніхто розумів цінність експоната. Можна також припустити, що вінок деякий час переховували у приватних руках, а згодом, у нестабільні часи передали до музею на тимчасове зберігання. Інший відомий оборонець національної культурної спадщини, історик мистецтв Ф. Ернст (з 1923 — зав. художнім відділом Першого державного музею) зазначав, що 1919–1920-ті рр. були найбільш напруженими щодо збирання пам'яток культури, яким загрожувала небезпека знищення. При музеї утворився тоді цілий фонд із врятованих від загибелі речей. Відведені для зберігання підвальні приміщення були заповнені картинами, скульптурами, порцеляною, меблями тощо²⁵. Ймовірно, що серед них міг опинитися і вінок — як реліквія, пов'язана з Українською революцією.

Ця версія найбільше заслуговує на увагу. Для її підтвердження автором були опрацьовані довоєнні інвентарні книги Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка, який об'єднував на той час колекції трьох сучасних музеїв — Національного музею історії України, Національного художнього музею України і Національного музею українського народного декоративного мистецтва. Необхідно було з'ясувати, чи значиться в них під старим шифром «Т-159» срібний вінок і чому він позначений літерою «Т»? Адже згідно з правилами фондування

²⁴ *Перелигіна О.* Вказ. праця. — С. 85.

²⁵ *Ернст Ф.* Українське малярство XVII–XX сторіч // Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Провідник по виставці. — К., 1929. — С. 11.

Тетяна Ралдугіна

музейних зібрань літерою «Т» позначаються експонати, вироблені із тканин.

Після того, як із Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка виокремились за характером матеріалів три окремі музеї, його інвентарні книги опинились у відповідних музейних закладах. Одна з них, яка саме нас цікавить — «Інвентарна книга Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка бувшого Історично-побутового відділу. Тимчасовий зшиток та дуплетний зшиток»²⁶ — зберігається в бібліотеці Національного музею українського народного декоративного мистецтва. В ній пронумеровано 96 аркушів, завірених печаткою. Дата заповнення відсутня, однак відомо, що на початку 1930-х рр. у зв'язку з новою концепцією і структурою музею, побудованою за класовим принципом, історично-побутовий відділ був ліквідований²⁷. В «Інвентарній книзі» він вже значиться як «бувший». Вірогідно, книга також була заведена на поч. 1930-х рр.

Починаючи з першої сторінки під заголовком «Опис нез'ясованих речей з тимчасовою нумерацією «Т» йде перелік 843 предметів, різних за характером і тематикою: вироби сакрального призначення, зброя, етнографічні матеріали, твори мистецтва. В списку значаться й меморіальні речі, зокрема, полотняна сорочка Тараса Шевченка. В графі «Примітки» деякі з предметів позначені як дарунки барона Ф. Штейнгеля, Д. Щербаківського, проф. П. Клименка. «Тимчасовий зшиток» на 42 сторінках (1–42), написаний від руки синіми чорнилами є дуплетним, тобто скопійованим з «Тимчасового зшитку», позначеного як «чернетка», що міститься на сторінках 49–96. Дуплетний зшиток не є повним, «чернетка» включає 1096 предметів. Сторінки 42–49 є чистими, не заповненими. Ймовірно, вони залишені, щоби дописати з «чернетки», тобто з «оригіналу», ще 253 предмети. І в «дуплетному зшитку» і в «чернетці» під шифром «Т-159» знаходимо запис: «Вінок срібний з дубової і лаврової гілки і

²⁶ Національний музей українського декоративного мистецтва. Вказ. праця.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1393. — Арк. 20–24.

маленької пальмової гілки та факела посередині, перев'язаний вузькою срібною биндою. На широкій бинді напис: «Лицарям Української Народної Республіки, що виконали свою громадську повинність на вічну пам'ять від Українського Національного Союзу». Вінок на дихтовому щиті, обтягнутому чорним сукном. Роз. 155 x 128 см вінок, 200 x 139 см — щит»²⁸. Таким чином, маємо уяву про первісний вигляд вінка, який майже повністю співпадає з досліджуваною пам'яткою. Втрачені лише деякі фрагменти: невеличка пальмова гілка і щит із фанери, обтягнений чорним сукном. Запис в інвентарній книзі пояснює і зміст довоєнного шифру «Т» — ним позначали «нез'ясовані» речі з *тимчасовою* нумерацією. В рядку з шифром «Т-159», в окремій графі, знаходиться підпис (перші літери – «С» і «М») і чорним олівцем зазначена дата – «7-8/III — 34». В іншій графі чорним і зеленим олівцем містяться позначки «Н/66», «Акт №34», «ГК-32» (про ці примітки йдеться нижче) і вказана вага предмета — «6405 гр.», тобто 6 кг 405 г²⁹.

Отже, вінок до поч. 1930-х рр. перебував у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Г. Шевченка і значився за історично-побутовим відділом, який у 1910–1927 рр. очолював видатний вчений, музеєзнавець і пам'яткоохоронець Д. Щербаківський³⁰. Фанатично відданий музею, він багато зробив не лише для формування його колекції (його особистий внесок в скарницю української культури становить понад 30 тис. предметів)³¹, а й для врятування національних цінностей від вандалізму більшовицької влади та вивезення за кордон. Коли саме і за яких обставин вінок потрапив до музею, хто передав його на зберігання — невідомо. Можливо, що це був саме період 1919-1920-х рр., про який згадував Ф. Ернст. Працівники музею провели тоді тита-

²⁸ Національний музей українського декоративного мистецтва. Вказ. праця. — С. 14 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Ернст Ф. Вказ. праця. — С. 8.

³¹ Ковтанюк Н. Сторінки історії // Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті. — К., 2009. — С. 11.

Тетяна Ралдугіна

нічну роботу по збиранню і зберіганню історичних пам'яток, які могли бути втрачені назавжди.

Не менш напруженим у цьому відношенні виявився й 1922 рік, коли радянська влада розгорнула кампанію по вилученню церковних цінностей. 23 лютого 1922 р. ЦВК РСФРР ухвалив декрет «Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим», продубльований 8 березня 1922 р. постановою ВУЦВК України «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Провідну роль в роботі спеціально створених для цього комісій відігравали не фахівці в справі охорони пам'яток культури, а представники партійних, державних органів, НКВС. Під загрозою вилучення опинилися також музейні експонати, які мали культове значення. Спротив їхньому вилученню чинили М. Біляшівський, Ф. Ернст, Д. Щербаківський та інші співробітники музею³². Проте значна частина культових речей та інших цінностей була вилучена із фондової збірки і влітку 1922 р. відправлена до Москви. Завдяки домаганням та неодноразовим візитам до столиці Д. Щербаківського, А. Середи та інших відомих діячів вивезені раніше пам'ятки культури були шість років потому частково повернуті до Києва й передані до Всеукраїнського музею ім. Т.Г. Шевченка³³. Чи був вінок серед вивезених, а потім повернутих 1928 р. експонатів, невідомо. Однак вдалося знайти документальні свідчення щодо його подальшої долі.

Наприкінці 1920-х — поч.1930-х рр. в Україні розпочалася нова хвиля вилучення музейних цінностей з метою продажу їх за кордон. Цим займалися «Торгсин» (Всесоюзна контора для торгівлі з іноземцями) та Державна імпортно-експортна торговельна контора (Держторг, Внешторг). Про їх «діяльність» на музейній ниві можна дізнатись із щоденника Ф. Ернста. 29 травня 1928 р. він записав: «3 10 год. комісія Держторгу в Історич-

³² Романовська Т. Совершенно секретно. История коллекции иудаики Музея исторических драгоценностей Украины // Єгупець 8. Художньо-публіцистичний альманах. — К., 2001. — С. 402–403.

³³ Там само. — С. 405–406.

ному музеї. Оглянули помешкання усіх 4-х поверхів. Взяли на облік бюро Розумовського, годинник над ним, бобик Браницької, б случьких поясів тощо»³⁴. Документи, що відтворюють етапи вилучення музейних цінностей, зберігаються в архіві Національного художнього музею. Зокрема, в акті за 27–28 червня 1930 р. зазначено: «Урядова комісія, у складі — голови Комісії, заступника зав. Упрнауки УСРР т. Коника К.Й., членів — представника Укрнаркомторгу, заступника голови Правління Укрдержторгу т. Макаренка І.Г., представника Акц. Т-ва «Антикваріат» т. Епштейна Л.З., при експертах-фахівцях т.т. Глазунові М.К., Гозенпуді Ю.М., у присутності директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка у Києві Настевич М.В., завідуючого Художньо-промисловим відділом т. Струхманчука Я.М., співробітника музею т. Терещенка А.А., проф., зав. художнім відділом Історичного музею т. Ернста Ф.Л., директора Музейного городка т. Курінного П.П., лаборанта відділу народного мистецтва т. Колцуняка Г.М., переводячи вилучення з майна Музею експортного значення речей, в приміщенні Історичного музею в склепі з килимами знайшла 11 (одинадцять) корзинок, опечатаних печатками НарКомЗакСправ (не гербовими), майно яких не значилось у інвентарних книгах Історичного музею. На запитання Комісії, що це за корзини й чому вони не значаться в інвентарних книгах Музею, співробітники Музею пояснили, що ці корзинки одержано 1919 року й з того часу вони знаходяться в Музеї без інвентаризації»³⁵.

В корзинах знаходились срібні предмети в кількості 56 од. (в основному речі із сервізу Браницьких). Але чому речі не були задокументовані одразу, як того вимагали відповідні інструкції та норми фондових процедур? Можливо, невеликий штат музейних співробітників просто не встигав опрацьовувати матеріали, які масово надходили тоді до музею. У зв'язку з цим доречно

³⁴ Цит. за: Білоконь С. Щоденник Федора Ернста. Про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920–1930-х роках // Пам'ять століть. — № 3–4. — К., 2005. — С. 91.

³⁵ Архів Національного художнього музею України. — Ф. 90. — Арк. 18.

Тетяна Ралдугіна

знову звернутись до спогадів Ф. Ернста, де він згадував про музейні підвальні приміщення, заповнені в 1919–1920-х рр. речами, які необхідно було рятувати. Можна припустити, що в 1930-х рр. віддані своїй справі працівники музею могли спеціально використовувати таку ситуацію, намагаючись під її прикриттям перешкоджати різного роду «вилученням».

27 лютого 1933 р. директор Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка А. Костюченко віддав розпорядження про перевірку золотих і срібних речей, що знаходились в фондах, експозиції та спецкоморі музею³⁶. 27 листопада того ж року Народний комісаріат освіти УСРР, в підпорядкуванні якого з 1919 р. знаходився музей, видав циркуляр № 873, за яким речі з дорогоцінних металів із Всеукраїнського музею ім. Т.Г. Шевченка мали бути передані до Київської обласної контори Держбанку³⁷. Практика передачі із музею до банків історичних цінностей існувала і раніше. На відміну від музейних подібні заклади належали до т. зв. закритих сховищ, де зберігалися найбільш цінні пам'ятки культурної спадщини народу. Про це свідчить, зокрема, лист директора Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівського до Київської контори Держбанку від 24 лютого 1918 р. У ньому йшлося про те, що музей у 1917 р. передав на збереження до банку кладу золотих прикрас XII ст. Звертаючись до керівників банку, вчений писав: «Ввиду переживаемого Киевом смутного времени, считая, что сданные на хранение в Банк исторические ценности составляют достояние всего народа, тревожась за судьбу памятников старины, обращаюсь к Совету служащих Банка с покорной просьбой — взять на себя заботу о сохранности их и не допустить их к вывозу из Киева»³⁸. Подібна ситуація певним чином спостері-

³⁶ Архів Національного художнього музею України. — Ф. 90. — Арк. 18.

³⁷ Державний архів Київської області (ДАКО). — Ф. Р-5. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 3–5.

³⁸ Цит. за: Білоконь С. Паралельна історія УРСР. Більшовики і українська культурна спадщина // Перші читання пам'яті М.Ф. Біляшівського. Матеріали наукової конференції 22 червня 2005 р. — К., 2006. — С. 133.

галась й у 1930-х рр. Не виключено, що до вищезгаданого циркуляру Народного комісаріату освіти УСРР від 27 листопада 1933 р. мав причетність заступник наркома освіти Андрій Хвиля, який в екстремальних умовах багато зробив для наведення ладу в музеях й збереження цінностей від пограбувань³⁹.

На початку 1934 р. у Всеукраїнському музеї ім. Т.Г. Шевченка було продовжено інвентаризацію предметів із дорогоцінних металів з метою передачі їх до Держбанку. Про це свідчать, зокрема, музейні акти від 2 лютого 1934 р. та від 1 березня 1934 р., які зберігаються в Національному художньому музеї України. Звірки проходили за участі співробітників музею В.А. Шугаєвського, І.В. Бондаря, М.Ю. Кропивницького та ін.⁴⁰.

Повертаючись до предмету дослідження, згадаємо, що в Інвентарній книзі поряд з шифром «Т-159» стоїть підпис «С.М.». Ідентичні підписи знаходимо на документах Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т.Г.Шевченка⁴¹. Вони належали співробітнику відділу феодалізму Савелію Магурі. Відомо, що в 1933–1934 рр. він також входив до складу музейних комісій, які займались інвентаризацією експонатів із дорогоцінних металів і підготовкою списків для передачі їх в Київську контору Держбанку. Отже, одним із тих, хто в 1930-х рр. мав відношення до пам'ятки, був С. Магура. Саме його підпис стоїть поряд з шифром «Т-159». Дата «7-8/III — 34» й супроводжуючі примітки, означають, що музейна комісія, у складі якої був С. Магура, провела 7–8 березня 1934 р. інвентаризацію срібних речей, зокрема тих, що заходились в підвальному помешканні біля полиць з кахлем (позначка — «Н/66») в шафі «ГК-32». Відібрані експонати, серед яких був і вінок, згідно з актом № 34, були передані до Київської контори Держбанку⁴².

³⁹ Цит. за: Білоконь С. Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина // Перші читання пам'яті М.Ф. Біляшівського. Матеріали наукової конференції 22 червня 2005 р. — К., 2006. — С. 152–153.

⁴⁰ Архів Національного художнього музею України. — Ф. 90. — Арк. 118.

⁴¹ Там само. — Ф. 1260 р. — Оп. 1. доп. — Спр. 14. — Арк. 232, 235.

⁴² Там само.

У роки Другої світової війни найбільш цінні експонати Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (назва музею з 1935), а також ті, що знаходились в Київській конторі Держбанку, були перевезені до Москви, звідти евакуйовані до Уфи, де їх прийняв Башкирський художній музей. Із закінченням війни експонати у 1946 р. повернулися до Москви в Державне сховище Держбанку СРСР. У жовтні того ж року пам'ятки національної культури, серед яких був і «вінок срібний надгробний», у супроводі головного хранителя Державного республіканського історичного музею УРСР (назва музею з листопада 1943 р.) І.В. Бондаря були перевезені до Києва й за відповідними актами повернуті музею⁴³.

Більше півстоліття унікальна пам'ятка зберігалася в фондах музею і була незатребуваною. Довгі роки тоталітарного режиму правда про події доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. свідомо замовчувалася. У 1930-х рр. були зруйновані й зрівняні з землею Аскольдова могила й Олександроневська церква, неподалік якої знаходилась братська могила січових стрільців. Радянська система з її комуністичною ідеологією знищувала все, що нагадувало про боротьбу українського народу за незалежність. Сьогодні унікальний експонат, який чудом уцілів і зберігся для нащадків, займає почесне місце в експозиції Національного музею історії України.

⁴³ МІКУ. Акти на експонати з дорогоцінного металу, перевезених з Москви 1946 року. — С. 46.

АНОТАЦІЇ

Владислав Верстюк

**Революційна влада і суспільство:
механізми взаємовпливу та взаємодії**

У статті розглядаються механізми взаємовпливу та взаємодії між суспільством та владою в умовах Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Українська революція, Установчі збори, Тимчасовий уряд, Центральна Рада, Директорія, УНР, з'їзди, партії, ради робітничих і солдатських депутатів, ревкоми, більшовики, нація, еліта.

Тетяна Ралдугіна

**Унікальна пам'ятка доби Української революції
1917–1921 рр. в збірці Національного музею історії України**

Досліджується пам'ятка доби визвольних змагань 1917–1921 рр. — срібний надгробний вінок. Розглядаються питання її атрибуції, легенди, історії надходження до музею.

Ключові слова: Українська революція, січові стрільці, бій під Мотовилівкою.

Олександра Кудлай

**Організація та становлення народного міністерства
військових справ Української Народної Республіки
(червень 1917 – квітень 1918 рр.)**

Розглядаються питання створення народного міністерства військових справ УНР, поступової організації його внутрішніх структур, органів управління та постачання українських збройних сил.

Ключові слова: народне міністерство військових справ.

*Руслан Пиріг***Реставраторські тенденції у внутрішній політиці
Української Держави (квітень — грудень 1918 року)**

У статті висвітлюються реставраторські тенденції гетьманату 1918 р. Окремо розглянуто вплив колишніх імперських законів на формування законодавчої та нормативної бази Української Держави. Зроблено текстуальний аналіз «Закону про тимчасовий устрій України».

Ключові слова: гетьманат 1918 р., реставрація, закони, імперія.

*Тетяна Осташко***Проблема соціально-політичного компромісу
у працях В'ячеслава Липинського**

У статті проаналізовано головні положення суспільно-політичної концепції В'ячеслава Липинського, сформовані ним принципи побудови незалежної української держави, засади співіснування у ній суспільних верств і класів

Ключові слова: В'ячеслава Липинський, верстви, класи.

*В'ячеслав Прудько***Гетьманська влада і місцеве самоврядування
на Ніжинщині (квітень — листопад 1918 р.)**

У статті відтворюється стан місцевих органів влади Ніжинського повіту Чернігівської губернії за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Ключові слова: земство, варта, староста, повіт.

*Олена Бойко***Українське громадське життя Києва
під владою білогвардійців (1919 р.)**

У статті розглянуто українське громадське життя Києва в умовах денікінського режиму — освіта, культура, преса, релігійне життя, а також пошуки порозуміння національних кіл із владою та російською демократією.

Ключові слова: денікінський режим, українська культура, освіта.

Роман Тимченко

Соціально-економічна політика ЗУНР (ЗОУНР)

У статті аналізуються основні соціальні і економічні перетворення уряду ЗУНР у кінці 1918 — першій половині 1919 рр. Робиться характеристика земельної реформи, найбільш важливої для західноукраїнського суспільства.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, земельна реформа, Українська Національна Рада, Рада державних секретарів.

Ярослав Файзулін

**Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет
1921 року: з історії агентурно-оперативної
розробки органів ВУЧК**

У статті на основі маловідомих архівних документів висвітлюється оперативна розробка радянських органів держбезпеки із виявлення та ліквідації Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету в 1921 році. Наслідком активних чекістських дій було знищення значної кількості антибільшовицьких повстанських організацій та дезорганізація підпільної повстанської мережі в Україні.

Ключові слова: Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет, Другий Зимовий похід, Армія УНР, повстанський рух, Українська революція.

Олексій Лунандін

**Трансформація більшовицьких ідей
в ході боротьби за владу в Україні
(лютий 1917 р. — березень 1918 р.): до постановки проблеми.**

Стаття присвячена аналізу стану дослідження ролі більшовиків в українських національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Автор переконливо доводить недостатність розроблен-

ня даної проблематики у сучасній вітчизняній історіографії Української революції.

Ключові слова: більшовики, Українська революція, українська радянська державність.

Геннадій Корольов

Регенерація ідеї федералізму

в Українській гетьманській державі 1918 р.:

геополітичні та національно-ідентифікаційні чинники

У статті розглядається федералістські уявлення лідерів гетьманату та сутність федеративної грамоти 14 листопада 1918 р. на основі аналізу історичних обставин того часу та особливостей розвитку національної ідентичності П. Скоропадського і політичної еліти гетьманату.

Ключові слова: федералізм, гетьманат, національна ідентичність, уявлення.

Володимир Устименко

Особливості соціального та правового статусу

етнічних груп та його вплив на міжетнічні протиріччя та соціальні конфлікти

У статті розглянуто проблему забезпечення прав національних меншин, конфлікти між ними, історичний досвід держави щодо розв'язання етнічних конфліктів.

Ключові слова: етнічні групи, національний конфлікт, політичний статус.

Ольга Гейда

Маловідомі факти до біографії Миколи Ілліча Шрага

Матеріал присвячений уточненню маловідомих фактів до біографії діяча Української революції 1917–1921 рр. Миколи Ілліча Шрага, виявлений в особовому архіві бібліографа Дмитра Панасовича Бочкова.

Ключові слова: біографістика, Микола Шраг, Дмитро Бочков.

Віталій Скальський
**Особовий склад Київської
та Черкаської повітових народних рад**

Публікація містить документи зі списками гласних та кандидатів у гласні Київської та Черкаської повітових народних рад (земств).

Ключові слова: земство, народна рада, гласний, вибори.

АННОТАЦИИ

Владислав Верстюк

Революционная власть и общество: механизмы взаимовлияния и взаимодействия

В статье рассматриваются механизмы взаимовлияния и взаимодействия между обществом и властью в условиях Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Украинская революция, Учредительное собрание, Временное правительство, Центральная Рада, Директория, УНР, съезды, партии, советы рабочих и солдатских депутатов, ревкомы, большевики, нация, элита.

Татьяна Ралдугина

Уникальная памятка времен Украинской революции в собрании Национального музея истории Украины

Исследуется памятка периода национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг. — серебряный надгробный венок. Рассматриваются вопросы ее атрибуции, легенды, истории поступления в музей.

Ключевые слова: Украинская революция, сечевые стрельцы, бой под Мотовиловкой.

Александра Кудлай

Организация и становление народного министерства военных дел Украинской Народной Республики (июнь 1917 — апрель 1918 гг.)

Рассматриваются вопросы организации военного министерства УНР, создания его внутренних структур, органов управления и обеспечения украинских вооруженных сил.

Ключевые слова: народное министерство военных дел.

Руслан Пирог

**Рестаураторские тенденции во внутренней политике
Украинской Державы (апрель–декабрь 1918 года)**

В статье освещаются рестаураторские тенденции гетманат 1918 г. Отдельно рассмотрено влияние бывших имперских законов на формирование законодательной и нормативной базы украинского государства. Сделан текстуальный анализ «Закона о временном устройстве Украины».

Ключевые слова: гетманат 1918 г., рестаурация, законы, империи.

Татьяна Осташко

**Проблема социально-политического компромисса
в работах Вячеслава Липинского**

Анализируются основные положения общественно-политической концепции Вячеслава Липинского, сформулированные им принципы строительства независимого украинского государства, основы сосуществования в нем классов и социальных слоев.

Ключевые слова: Вячеслав Липинский, социальные слои, классы.

Вячеслав Прудько

**Гетманская власть и местное самоуправление
на Нежинщине (апрель — ноябрь 1918 г.)**

В статье представлена деятельность местных органов власти Нежинского уезда Черниговской губернии в период Украинской Державы гетмана П. Скоропадского.

Ключевые слова: земство, варта, староста, уезд.

Елена Бойко

**Общественная жизнь украинцев Киева
под властью белогвардейцев (1919 р.)**

В статье представлена общественная жизнь украинцев Киева в условиях деникинского режима — образование, культура,

пресса, религиозная жизнь, а также поиски взаимопонимания национальных кругов с властью и российской демократией.

Ключевые слова: деникинский режим, украинская культура, образование.

Роман Тимченко

Социально-экономическая политика ЗУНР (ЗОУНР)

В статье анализируются основные социальные и экономические превращения правительства ЗУНР в конце 1918 — первой половине 1919 гг. Делается характеристика земельной реформы, наиболее важной для западноукраинского общества.

Ключевые слова: Западно-Украинская Народная Республика, земельная реформа, Украинский Национальный Совет, Совет государственных секретарей.

Ярослав Файзулин

**Всеукраинский Центральный Повстанческий Комитет
1921 года : из истории агентурно-оперативной
разработки органов ВУЧК**

В статье на основе малоизвестных архивных документов освещается оперативная разработка советских органов госбезопасности по выявлению и ликвидации Всеукраинского Центрального Повстанческого Комитета в 1921 году. Следствием активных чекистских действий было уничтожение значительного количества антибольшевистских повстанческих организаций и дезорганизация подпольной повстанческой сети в Украине.

Ключевые слова: Всеукраинский Центральный Повстанческий Комитет, Второй Зимний поход, Армия УНР, повстанческое движение, Украинская революция.

Алексей Луландин

Трансформация большевистских идей в ходе борьбы за власть в Украине (февраль 1917 г. — март 1918 г.): к постановке проблемы.

Статья посвящена анализу состояния исследований роли большевиков в украинском национально-освободительном движении 1917–1921 гг. Автор убедительно доказывает недостаточность разработки данной проблематики в современной отечественной историографии Украинской революции.

Ключевые слова: большевики, Украинская революция, украинская советская государственность.

Геннадий Королев

Регенерация идеи федерализма в Украинской гетманской державе 1918 г.: геополитические и национально-идентификационные факторы

В статье рассматриваются федеративные представления лидеров гетманата и существо федеративной грамоты 14 ноября 1918 на основе анализа исторических обстоятельств того времени и особенностей развития национальной идентичности П. Скоропадского и политической элиты гетманата.

Ключевые слова: федерализм, гетманат, национальная идентичность, представления.

Владимир Устименко

Особенности социального и правового статуса этнических групп и его влияние на межэтнические противоречия и социальные конфликты

В статье рассмотрена проблема обеспечения прав национальных меньшинств, конфликты между ними, исторический опыт государства относительно решения этнических конфликтов.

Ключевые слова: этнические группы, национальный конфликт, политический статус.

Ольга Гейда
**Малоизвестные факты
к биографии Николая Ильча Шрага**

Материал посвящен уточнению малоизвестных фактов биографии представителя Украинской революции 1917–1921 гг. Николая Ильча Шрага, обнаруженный в личном архиве библиотекаря Дмитрия Афанасиевича Бочкова.

Ключевые слова: биографистика, Николай Шраг, Дмитрий Бочков.

Виталий Скальский
**Личный состав Киевской
и Черкасской уездных народных рад**

Публикуются документы со списками гласных и кандидатов в гласные Киевской и Черкасской уездных народных рад.

Ключевые слова: земство, народная рада, гласный, выборы.

ANNOTATIONS

Verstiuk Vladyslav

Revolutionary government and the society: mechanism of influence and co-operation

The article is dedicated to the analysis of mechanism of influence and co-operation between society and government in the Ukrainian Revolution, 1917–1921.

Key words: Ukrainian Revolution, All Russian Constituent Assembly, Provisional Government, Central Council, Directorate, Ukrainian People's Republic, parties, meetings, councils of workers' and soldiers' deputies, Revolutionary committees, bolsheviks, nation, elite.

Raldugina Tetyana

The unique relic of Ukrainian revolution 1917–1921 at the National Museum of the History of Ukraine

The silver wreath, a relic of national revolution 1917–1921 is investigated; it's attribution, origin and delivery to the Museum are considered.

Key words: Ukrainian revolution, sichovy strilycy, the battle at Motovylyvka.

Kudlai Aleksandra

The organization and the becoming of the Popular Ministry of the military of Ukrainian Popular Republic (July 1917 — April 1918)

Article deals with the problems of the creation of the Ukrainian Popular Military Ministry, its internal structure, organs of management and securing of the Ukrainian arm.

Key words: the Popular Ministry of the military.

Pyrih Ruslan

**Restorative trends in the domestic politics of the Ukrainian State
P. Skoropadskogo (April — December 1918)**

The paper highlights the restorative tendencies Hetmanate 1918 separately the influence of the former imperial law on the formation of the legislative and regulatory framework of the Ukrainian state. Made a textual analysis of the "Law on the Temporary structure of Ukraine".

Keywords: Hetmanate in 1918, the restoration, the laws of the empire.

Ostashko Tetiana

**The problem of socio-political compromise as the main
conception in the works of Vyacheslav Lypynsky**

The article analyzes the main positions of Vyacheslav Lypynsky's socio-political conception; how he formed them on the principle of creation of an independent Ukrainian state and the co-existence of social layers and classes within it.

Key words: Vyacheslav Lypynsky, social layers, classes

Prudko Vjacheslav

**Hetman's power and local authorities
of Nizhyn District (April — November 1918)**

The article reproduced the formation of local authorities during the Ukrainian State of Nizhyn District.

Key words: zemstvo, guard, bailiff, district.

Boyko Olena

**The Ukrainian public life of Kyiv
under the Denikin's regime (1919)**

The Ukrainian public life of Kyiv under the military Denikin's regime: activity of public organizations, cultural and religion life, education, press and publishing is considered at the article.

Key words: Denikin's regime, Ukrainian culture, education.

Tymchenko Roman

Social and economic politics of WUPR (WRUPR)

Basic social and economic transformations of government of WUPR at the end of 1918 — to the first half 1919 is analyzed. Description of the landed reform, most essential for westernukrainian society is done.

Key words: Western-Ukrainian People's Republic, landed reform, Ukrainian National Rada, Rada of state secretaries.

Faizulin Yaroslav

Allukrainian Central Insurgent Committee of 1921: from history of secret-service-operative development of organs of Soviet KGB

The article is based on little known archival documents in which it explains the operational development of the Soviet state security from detection and liquidation of the Ukrainian Central Insurgent Committee in 1921. The result of active KGB action was the destruction of a large number of anti-Bolshevik insurgent organizations and disorganization of an underground rebel network in Ukraine.

Key words: Allukrainian Central Insurgent Committee, The Second Winter campaign, UNR's army, the insurgency, Ukrainian revolution.

Lupandin Oleksii

Transformation of Bolshevik program during the fight for Ukraine (February 1917 — March 1918): the statement of problem

The article is dedicated to the analysis of current conditions of investigations of Bolshevik significance in Ukrainian national liberation movement of 1917–1921. The author convincingly proved the lack of research of this problem in current domestic historiography of Ukrainian revolution.

Key words: Bolsheviks, Ukrainian revolution, Ukrainian Soviet statehood.

Korolev Hennadii

**Regeneration idea of federalism in the Ukrainian Hetmanate
1918: geopolitical and national factors**

In the article federal presentations of leaders of Ukrainian Hetmanate in 1918 and creature of federal deed of November, 14 1918 are examined on the basis of analysis of historical circumstances of that time and features of development of national identity of Pavel Skoropadskiy and political elite of Ukrainian Hetmanate in 1918.

Key words: federalism, Ukrainian Hetmanate in 1918, national identity, ideas.

Ustymenko Volodymyr

**The features of the social and legal status of ethnic groups and its
influence on the inter-ethnic contradictions and social conflicts**

In the article is considered the problem of providing of rights for the national minorities, conflicts between them, historical experience of the state, in relation to the decision of ethnic conflicts.

Key words: ethnic groups, national conflict, political status.

Gejda Ol'ga

Little known facts about the biography of Mykola Illich Shrag

This material is dedicated to clarification of out-of-the-way items of information of biography of figure of the Ukrainian revolution of 1917–1921 Mykola Illich Shrag, which were found in the personal archive of bibliographer Dmytro Panasovytch Bochkov.

Key words: bibliographics, Mykola Shrag, Dmytro Bochkov.

Skalsky Vitaliy

**Member of Kiev povit Narodna Rada
and Cherkasky povit Narodna Rada**

A publication contains documents about member of Kiev povit Narodna Rada and Cherkasky povit Narodna Rada.

Key words: Zemstvo, Narodna Rada, member of zemstvo, election.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Олена Дмитрівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Бойко Елена Дмитриевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Boyko Olena, senior scientific worker, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, oboyk@i.ua

Верстюк Владислав Федорович, доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Верстюк Владислав Федорович, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Украинской революции 1917–1921 гг Института истории Украины НАН Украины

Verstiuk Vladyslav, Doctor of Historical Sciences, Head of Department of history of Ukrainian revolution (1917–1921), Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, vverst@ukr.net

Гейда Ольга Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Шевченка

Гейда Ольга Сергеевна, кандидат исторических наук, доцент, Черниговский национальный педагогический университет им. Т.Шевченко

Gejda Ol'ga, Candidate of Historical Sciences, Lecturer, T.H.Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University, HELGA2102@ukr.net

Корольов Геннадій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Королев Геннадий Александрович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Korolev Hennadii, Candidate of Historical Sciences, fellow research, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, korolev_h@mail.ru

Кудлай Олександра Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Кудлай Александра Борисовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины
Kudlai Aleksandra, senior research fellow, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Лупандін Олексій Ігоревич, молодший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Лупандин Алексей Игоревич, младший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины
Lupandin Oleksii, junior researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Осташко Тетяна Сергіївна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Осташко Татьяна Сергеевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины
Ostashko Tetiana, Ph.D. in History, Leading Research Fellow, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Пирог Руслан Яковлевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины
Pyrlih Ruslan, doctor of historical sciences, professor, head researcher, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Прудько В'ячеслав Олександрович, асистент кафедри всесвітньої історії, Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя
Прудько Вячеслав Александрович, ассистент кафедры всемирной истории, Нежинский государственный университет, им. Н. Гоголя
Prudko Vjacheslav, lecturer of the chair of World History. Nizhyn State University, prudkoslava@rambler.ru

Ралдугіна Тетяна Павлівна, завідувач відділу «Україна 1917–1922», Національний музей історії України
Ралдугина Татьяна Павловна, заведующая отделом «Украина 1917-1922», Национальный музей истории Украины
Raldugina Tetyana, chief of department “Ukraine 1917–1922”, National Museum of the History of Ukraine, real07@ukr.net

Скальський Віталій Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Скальский Виталий Валерьевич, кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Skalsky Vitaliy, Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, skalskyw@ukr.net

Тимченко Роман Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Тимченко Роман Викторович, кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Tymchenko Roman, Candidate of Historical Sciences, researcher, Institute of History of Ukraine,

Устименко Володимир Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Устименко Владимир Михайлович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Ustymenko Volodymyr, candidate of historical sciences, Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences, vololymyr_ust@ukr.net

Файзулін Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Файзулин Ярослав Николаевич, кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины

Faizulin Yaroslav, candidate of historical sciences, Researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, faizulyn@ukr.net

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр.**

Випуск 8

*Комп'ютерна верстка – Світлана Блащук
Обкладинка – Ірина Хромова*